

ՆՈՒՔԱՐ ՄԱԿԱՐՈՖ

Դեյր-էզ-Չոքի աքսորյալը

Օսմանյան հայերի 1915-ի արտորը

«ՁԱՆԳԱԿ-97» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Գրքի հայերեն քարգմանությունը և
հրատարակումը կատարվել է հեղինակի
քարի հովանավորությամբ՝ Հայաստանի
դպրոցներին քաժանելու նպատակով:

Դեյր-էգ-Չորի
աքսորյալը

Noubar Makaroff

Le Déporté de Deir-ez-Zor

La déportation des Arméniens ottomans en 1915

ÉDITIONS ÉTOILE DE LA PENSÉE

9(97.925)

Վ-18

Նուբար Մակարոֆ

Դեյր-էզ-Չորի աքսորյալը

Օսմանյան հայերի 1915-ի աքսորը

(Թարգմանված է ֆրանսերեն հրապարակությունից)

ԵՐԵՎԱՆ — 2001

32/6

Լույս է տեսել հեղինակի՝
Le Transcaucasien Moscou-Erevan, Éd. La Pensée Universelle, 1985,
(պատում կատարված ճանապարհորդության մասին)

Հրատարակության է պատրաստվում «Հայերի ընդհանուր անջատությունը» աշխատությունը, որտեղ չեզոք դիրքերից՝ գերծ որևէ գաղափարախոսական հենքից, վերլուծության է ենթարկվում հայերի անցյալը, ներկան ու ապագան:

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(24)52

Մ 180

Մակարոֆ Նուբար

Մ 180 Դեյր-էգ-Չորի աքսորյալը: Օսմանյան հայերի 1915-ի աքսորը:
- Եր.: «Զանգակ-97», 2001.- 308 էջ:

Մ 0503020913 2001
0003(01)-2001

ԳՄԴ 63.3(24)52

ISBN 99930-2-199-7

© Մակարոֆ Ն., 2001
© «Զանգակ-97», 2001

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ոճրագործություն Ստամբուլի Գոց-Շուկայում. 1949

1949 թվականի ապրիլի 3-ին, Ստամբուլի (Կոնստանդնուպոլիս) թուրքական, հունական, հայկական, հրեական և ֆրանսիական լրագրերն իրենց առաջին էջերում հրապարակում էին քաղաքի Գոց-Շուկայի աղամանդավաճառի արտառոց սպանության և նրա խանութի կողոպտման լուրը: Արտառոց սպանություն, քանի որ կատարվել է շաբաթ, օրը ցերեկով, այն պահին, երբ ամբոխը հոծ էր ոսկերչական շուկայում, իսկ ոստիկանական հատուկ վարչությունը ոճրի վայրից ընդամենը մի քանի մետր հեռավորության վրա էր գտնվում:

Տարբեր տեղեկություններ քաղելուց հետո, լրագրողները հանկարծ իրադարձությանը քաղաքական նշանակություն տվեցին: Բանն այն է, որ վերոհիշյալ աղամանդավաճառը՝ Սարգիս Մակարոֆը, չնայած վաղուց էր հաստատվել Թուրքիայում, շարունակում էր պահպանել իր խորհրդային հպարտությունը: Խորհրդային քաղաքացիներն այստեղ հազվադեպ էին, հատկապես 1939-1945 թթ. պատերազմին հաջորդող տարիներին:

Ոչինչ: Շաբաթների ընթացքում առեղծվածն էլ ավելի էր քարդանում:

ԽՍՀՄ դեսպանատունը Անկարայի կառավարությանը հանգիստ չէր տալիս իր բողոքներով և նոտաներով: Թուրքիայի տնտեսության նախարար Սըրրը Դայը և արտաքին գործոց նախարար Նեջմետտին Սադակ'ը, որոնք երկար տարիներ զոհի հաճախորդներն էին եղել, ճնշում էին գործադրում հանրապետության դատախազի վրա:

Հունական և հայկական փոքրամասնությունների միջավայրում բամբասանքներ էին տարածվել, իբր Սարգիս Մակարոֆին սպանել էր ՄԻԹ-ը՝ թուրքական գաղտնի ոստիկանությունը, այդ իսկ պատճառով պաշտոնական ոստիկանությունը փակուղու առաջ էր հայտնվել: Ամենայն հավանականությամբ կողոպուտը միայն նենգամտություն էր, իրական պատճառը սառը պատերազմի տարածումն էր: Ասում էին, որ այդ տարիներին երկու գերպետության միջև տեղի ունեցող սուր տազնապի հետևանքով, ամերիկյան CIA-ն (Կենտրոնական հետախուզական վարչությունը) կապիտալիստական աշխարհի երկրներին հրամայում էր վերացնել սեփական տարածքներում գտնվող սոցիալիստական երկրների հպատակներին:

Այդ բամբասանքները թուրքական մամուլի ականջն ընկան ու նա շտապեց ազդագրերի օգնությամբ պատասխանել, որ բոլշևիկյան գաղտնի ոստիկանությունը՝ ՊԱԿ-ն էր (Պետական անվտանգության կոմիտե), որ սպանել էր ադամանդագործին, քանի որ վերջինս հույժ ազնիվ մարդ լինելով, երևի մերժել էր ռուսների առաջարկությունները:

Միևնույն ժամանակ, արտառոց մի նորություն լարումն էր զագաթնակետին հասցրեց: Հայտարարվեց, որ «անձանքների կողմից սպանված» թուրք դիվանագիտական բանբերի մարմինն էին հայտնաբերել Կովկասի մի գնացքում: Խորհրդային իշխանությունները մարմինը թուրքական իշխանություններին հանձնեցին Հայաստանի սահմանում, առանց այլևայլ բացատրությունների: Մասսայական լրատվամիջոցների ծայրահեղ ավելանալը նոր թափ ստացավ:

Նրանք բացատրում էին, որ կոմունիստական մեթոդների համաձայն, թուրք դիվանագետի սպանությունը սոսկ հակազդամիջոց է, ճնշամիջոց՝ ընդդեմ Սարգիս Մակարոֆի առեղծվածային սպանության:

Չոհի այրին և երեխաներն անմիջապես ոստիկանական վարչություն հրավիրվեցին: Վարչության պետ Իսմաիլ Հաքքը Բայկալը, իր օգնականներով շրջապատված, անձամբ հարցաքննություն անցկացրեց: Այրին՝ Իսկուհի Մակարոֆը, ընդհատելով ոստիկանական հարցաքննությունը, իր հոգին բզկտող հարցը տվեց. «Պարոնայք ոստիկաններ, ասում են, մարդիկ ասում են, որ չափազանց շատ փող է խառնված այս գործում, ահա թե ինչու մարդասպանները երբեք չեն ձերբակալվի: Ասացեք ինձ, ո՞րն է այս բառերի իմաստը»: Այդ պահին ոստիկանապետի օգնական Ջեքի բեյը առաջ է նետվում, որպեսզի հարվածի այրուն: Ոստիկանապետը կանգնեցնում է նրան: «Թողեք, վիշտն է նրան ստիպում անհեթեթություններ դուրս տալ և դա բնական է»: Եվ շրջվելով այրուն՝ ավելացնում է. «Ահա այդ խոսքերի իմաստը, տիկին: Նկատի առնելով, որ հանցագործները հսկայական արժեք ունեցող զարդեղեն են տարել, նրանք յուրաժ կլինեն ոստիկանությանը, այսինքն՝ մեզ, որպեսզի որոնումները ճիշտ ուղղությամբ չտանենք: Սակայն պատվովս եմ երդվում, որ նման բան չկա, և կհասնի մոտալուտ ժամը, երբ ոստիկանությունը կբռնի այդ չարագործների օձիքից և նրանց արժանի պատիժը կտա»:

Քառասունութ տարի է անցել, իսկ մարդասպանները դեռ ազատ շրջում են:

Ամիսներ շարունակ հետաքննություններ հաջորդեցին հետաքննությունների, գործեր բացվեցին ու փակվեցին, անձեր հետապնդվեցին, հարցաքննվեցին, առճակատվեցին, ռմանց նկատմամբ կոպիտ վարվեցին, խուզարկեցին տուն և աշխատավայր. զոհի կյանքը մերկացվեց, հետ ու առաջ շրջվեց, խոշորացույցով ուսումնասիրվեց, հասարակությանը մատուցվեց անհագուրդ մամուլի կողմից: Սարգսի մասին ամեն ինչ իմացան: Ավաղ, ոչ ոք այդպես էլ չիմացավ, որ

Սարգիս Մակարոֆը Դեյր-Էզ-Չորի աքսորյալ էր եղել և փրկվել: Համենայն դեպս մամուլն ու իշխանությունները լիակատար լռություն սահմանեցին այդ հարցում: Դեյր-Էզ-Չորի աքսորյալի մասին խոսել այդ երկրում՝ դա մի հանցագործություն է պետության դեմ: Քանի որ հայերի աքսորը մնում է մեծ ու բացարձակ տաքու թուրքիայում:

Մեկնաբանություն I

Ստամբուլ-Կոստանդնուպոլիս

Հռոմեացիների Հռոմի և Բուրբունների Փարիզի միջև Կոստանդնուպոլիսը 15 դար շարունակ լուսավորյալ աշխարհի կենտրոնն է եղել, միջնադարի նոր Հռոմը (+ 330 թ. Հ. Զ.-ից հետո):

Կոստանդնուպոլիսն աշխարհի միակ մայրաքաղաքն է, որ հեթաթալին մի ճակատագիր է կերպել, չորս վիթխարի՝ Հռոմեական, Արևելյան Հռոմեական, Բյուզանդական և Օսմանյան կայսրությունների ողջ փառքը իր մեջ ամփոփելով:

Նրա տեղի ընկածությունը նույնքան բացառիկ է, որքան նրա ճակատագիրը: Կոստանդնուպոլիսը մի խումբ գիտնականների հանձնարարել էր ամբողջ Արևելքում իդեալական տեղանք գտնելու ծրագիր, ուր նա կառուցելու էր իր նոր Հռոմը: Երկու փարի որոնումներից հետո, գիտնականները Բյուզանդիա գյուղի տարածքը մարմաննչեցին, որը կատարելապես համապատասխանում էր կայսեր պահանջներին:

Իսկապես, այդ տարածքը՝ հեշտությամբ ամրացվող թեթևիզդին, 7 կմ երկարության հասնող հոյակապ խարսխակայան՝ Ոսկե Եղջուրը, Մարմարա ծովով շրջապատված, որը Բոսֆորի նեղուցով էլք ուներ հյուսիս՝ Սև ծով, նմանը չունեցող ստրատեգիական դիրք էր ներկայացնում, ոչ միայն ռազմական, այլև առևտրական տեսանկյունից, քանի որ միավորում էր ծովային ուղիներն ու ցամաքային ճանապարհները, որոնք միշտ այդ կետում Եվրոպան միաց-

նում էին Ասիային: Ինչպես անտիկ Հռոմը, նաև յոթ-ընուներորդի վրա է բազմած:

Բարեխառն կլիման, կենդանական ու բուսական աշխարհի հարստությունը, բոցավառվող մայրամուտներին կապտա-կաթնավուն հորիզոնները լցնում էին կայսեր հեշտալից երազները: Կոստանդնուպոլիսը սիրուց նրան իր անունը տվեց, ինչպես սիրասուն կնոջն են այն տալիս:

Բազում ժողովուրդներ անշկոյուն նրան տենչացին՝ հոները, ավարները, ումեյյադները, խաչակիրները, վենետիկցիները, ճենովացիները: Դարեր շարունակ ռուսները նրան Յարգրադ քնքուշ անունով էին փախիայում՝ առանց երբևիցե կարողանալու այն նվաճել:

“ԺԱՄԱՆԱԿ”
 ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄԵԾ ԵՒ ԱՆԿԱՆ ՕՐԱԹԵՐՔ
 Ղալաթիա, Քիւնէի կից, Պիլուր փողոց
 Վազրն խան, քիւ 10
 Հեռագր. 43656. Փոստարկ. 1213.

41inci Yıl No. 15009
 6 - 4 - 1949 Flyatı, 10 kırı

ԳՈՑ ՇՈՒԿԱՅԻ ՈՃԻՐԸ

ՄԱԿԱՐՈՓԻ ԲՆԱԿԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ ՓՆՏՈՏՈՒՔ
 ԿԱՏԱՐՈՒԵՑԱԻ, ԳՈՆԱՐԱՎԱՃԱՌԸ ԿՈՂՈՊՈՒՑԻ ԶՈՅ ԳԱՅԱԾ Է

Գոհարավաճառ Մակարոֆի խորհրդաւոր սպանութեան շուրջ քննութիւնը կը շարունակուի եւ յայտնի կ'ըլլայ որ ան կողողուածի մը զոհ զացած է։ Ինչո՞ւ. դատախազի օգնական լեզիգի ցոյց տուած անհրաժեշտութեան վրայ զոհին լիթնադալ Իւֆիմաժէ փողոցի բնակարանին մէջ փնտրուած կատարուեցաւ. եւ կարգ մը փաստաթուղթերու եւ մուրհակներու մասին քննութիւններ կատարուեցան։

Զօհին կիներ եւ զաւակը յայտնեցին որ իրենց ընտանիքին պէտք զոյգին ինչ չէր զբաղեր քաղաքականութեամբ, մասի վրայ համարուող զարեկամներէ զատ ոչ ոքի հետ չփուժ ունէր, լոկ զորոմով կը

ՍԱՐԳԻՍ ՄԱԿԱՐՈՑ

պարապէր եւ կանոնաւոր կեանք մը կ'ապրէր։

(Շար. ք. 4րդէ)

ԳՈՑ ՇՈՒԿԱՅԻ ՈՃԻՐԸ

(Շար. Լ. Լիւն)

ՈՃԻՐԸ ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐՆԵՐՈՒ
 ԳՈՐԾ Է։

ՈՃԻՐԸ ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐՆԵՐՈՒ
 ԳՈՐԾ Է։

Ըստ «Թաւաղի»-ի ստիկանութիւնը կը շտապ ստուգի որ զոհարարականը զոհերու թէ համայնաժողով ցանցի մը կողմէ սպաննուած է։ Բացայայտ կը նկատուի որ հետազոտները այսօր կամ վաղը ձեռք պիտի առնեն։

Երէկ միջեւ ուշ առեւ 37 հոգի լսուած է ընդհ. դատախազի օգնականին կողմէ։

ԻՆՉ Կ'ԸՍՆ ԶՈՂԻՆ ԱՂՋԻԿԸ ԵՒ ՏՂԱՆ

Մակարոֆի 20ամեայ դուստրը Օր. Ֆանի լրագրողներուն հետեւեալը յայտարարած է.

— Տունն էի. ժամը 15ին առեւները դուռը փակուեցաւ. շօրս խանութի ընկերներէն մին գալով հայրս հարցուց. Երբ հոս չէ՞ ըսի, ինչմէ խանութին բանալին ուղեց։ Ես ալ միտտեղ վաճառուած ցոցի։ Սարսափազգու էր պարզուած տեսարանը։ Հայրս ցուցափեղկէր եւ բէյաշին վրայ փուլ եկած արեան հալաղիկներու մէջ։

Ազամանդի կտորներ կային պետինը։ Ինքզինքս կորսնցուցի, մնացեալը չեմ գիտեր։ Հայրս թշնամի չուներ, հետազոտները անպայման զրամին համար սպաննեցին. ցանց։

Ողբացեալ Ուրգիս Մակարոֆ, իր քարեմոյն յնաւորութեամբ, սիրուած զէմբ մըն էր մեր համայնքին մէջ եւ միշտ չէր զլացած իր օժանդակութիւնը ազգային ձեռնարկներուն։

Մեր ցաւակցութիւնները կը յայտնենք իր ընտանեկան պարագաներուն։

ԳՈՑ ՇՈՒԿԱՅԻ ՈՃԻՐԸ

(Շար. Լ. Լիւն)

Միւս կողմէ յայտնի կ'ըլլայ որ հետազոտները շատ վարպետօրէն շարժած են քանի որ մասի հեղաւ չեն թողած։ Կը սպասուի որ քանի մը օրէն լուսարձակ զեպքը։

«Սեւ Բաթա»-ի համաձայն ստիկանութիւնը հետազոտներու հետքին վրայ է։

Ըստ «Թաւաղի»-ի ստիկանութիւնը ստուգած է որ Մակարոֆի հակահամայնաժողով հայ մըն էր եւ տակաւ կը զօրանած այն հասկաները թէ ան քաղաք. ոնրի մը զոհ զացած է։ Երէկ զոհարարած տոյնի կիներ Տիկ. Իսկուհի, աղջիկը Օր. Ֆանի եւ զաւակը Գ. Նուպար աղանդութեան անօրէնութեան պաշտօնատուէր հրաւիրուելով զարեւել շարքաքննուած են։

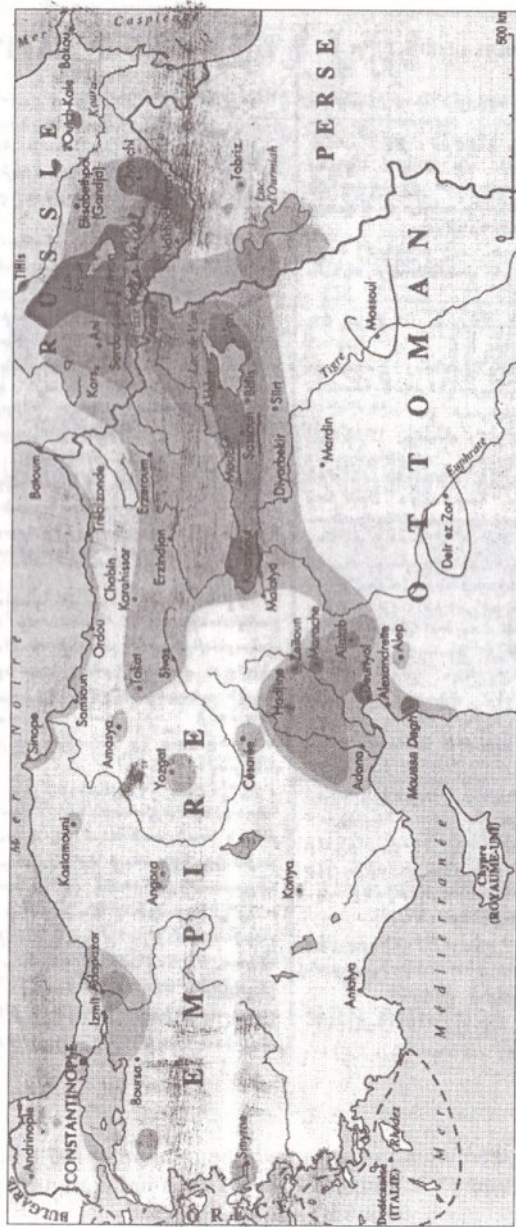
Միւս կողմէ ուսւ հիւպատոսարանի աւագանին անձ մը երէկ զոհարարականին տունը երթալով կնոջ եւ զաւակներուն հետ երկաթբռնի տեսակցած է։ Ուշագրաւ կը նկատուի որ ուսւ հիւպատոսարանը շատ կը շահադրողութայ խեղրով։

Ըստ «Վաթան»-ի չորս զոհարեղէնի աշխատանքը հսկողութեան տակ առնուած են եւ բացայայտ կը նկատուի որ հետազոտները ասոնց միջեւ կը գտնուին։

Ողբացեալ Մակարոֆի յուզարկուողութիւնը երէկ տեղի ունեցաւ Ս. Յովհան Ոսկերբան երկնքին մէջ ծաղմաւալ. յուզարկուողներու ներկայութեան։

Համահալ 06-04-1949

Ստամբուլի «Ժամանակ» հայկական օրաթերթը գրում է ոսկերիչ Սարգիս Մակարոֆի՝ 2 ապրիլի 1949 թ. կատարված կողոպուտով սպանության մասին

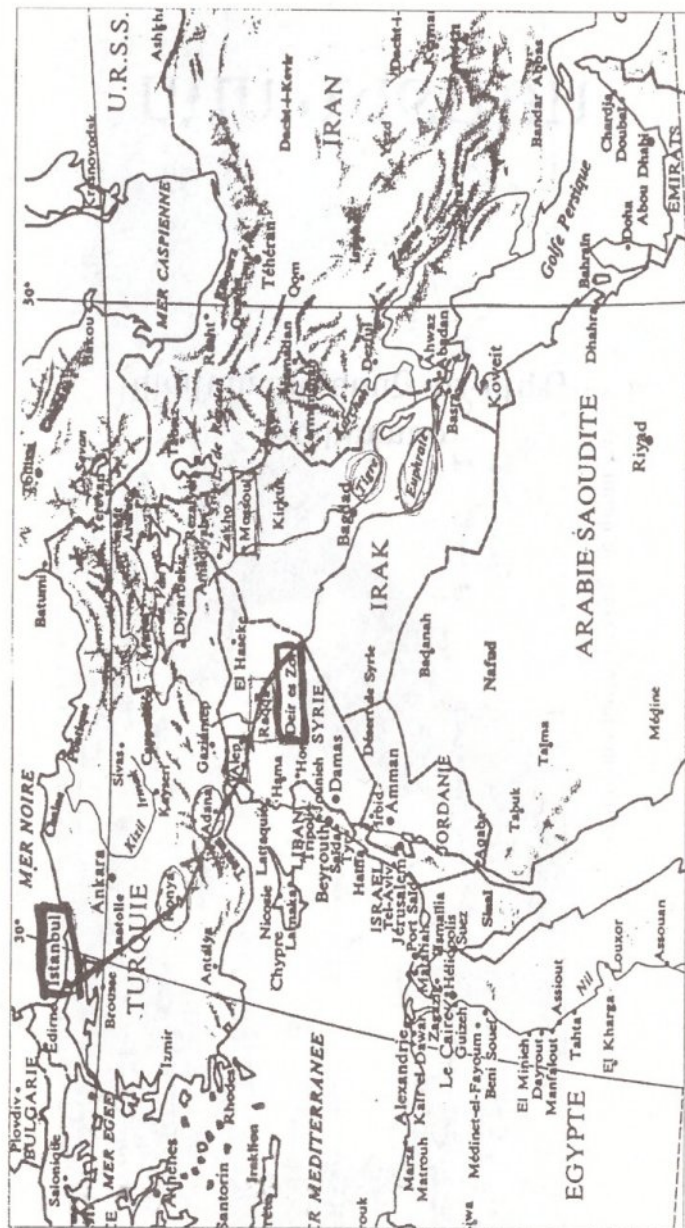

Օսմանյան կայսրության մի մասը 1914 թ.

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

«Դեյլ-եզ-Չորի արստրյալի
օրագիրը»

3216

Մարգիսի աքսորի ճանապարհը՝ Ստամբուլից Դեյր-է-Զոր

Ներածություն

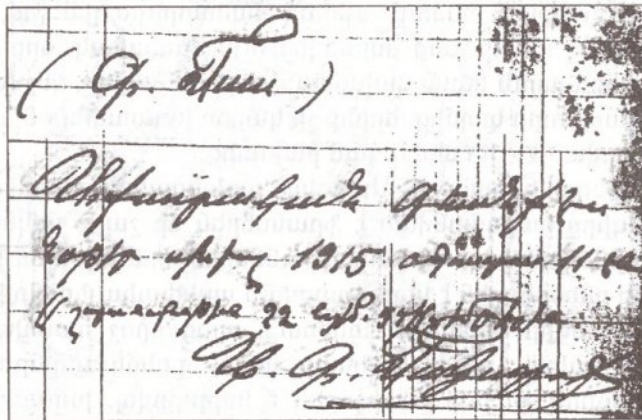
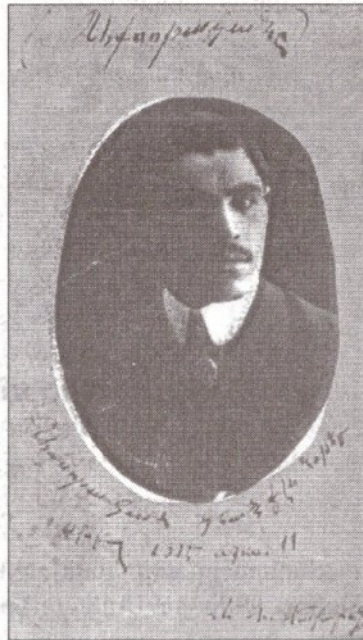
Տողերը, որ դուր կարդալու եք, 19-ամյա երիտասարդ ուսահայ Սարգիս Մակարոֆինն են, որի, 1949 թվականին վրա հասած ողբերգական վախճանը նկարագրվեց վերևում:

Սարգիսը, 1915 թվի աքսորի դաժան իրադարձությունների ընթացքում բազում անգամ մահապուրծ լինելով, երեսունհինգ տարի անց սպանվեց այն ժամանակ, երբ ոչինչ չէր ենթադրում մահի վախճան: Կարծես մարդը, ճնշված իր ճակատագրի կողմից, երբեք չի կարող խուսափել «նրանից, ինչ գրված է»՝ իր սեփական բախտից:

Աքսորի ընթացքում Սարգիսի արևմտահայերենով գրած օրագիրը թարգմանված է ֆրանսերեն մի շարք մեկնաբանություններով և բացատրություններով, որն այժմ նույնությամբ ընթերցողին է ներկայացվում արևելահայերենով:

Ձեռագիր օրիգինալ տեքստը, որից որոշ հատվածներ կմեջբերվեն, գրվել է անհարթ, սեղմ, երբեմն անընթեռնելի ձեռագրով, քանզի արագորեն է նոթագրվել, խուսափելով խելագար ակցիայից, որն այնքան սովորական էր դարձել օր առ օր կրկնվելով:

Սարգիս Մակարոֆի
լուսանկարը՝ արված 1920 թ.
Ստամբուլում, աքսորից
վերադառնալուց հետո

Մի հատված օրագրից, 11 օգոստոսի 1915 թ.

Շուրջկալ Ստամբուլի Գոց-Շուկայում. 1915

Այսպես ուրեմն, այդ երեքշաբթի օրը, 1915թ. օգոստոսի 11-ին, Սարգիսն անապատելիորեն տեղահանության ատամնանիվների մեջ առնվեց: Կոստանդնուպոլսի (Ստամբուլ) հազարավոր հայերի հետ նրան էլ քարշ կտան Եփրատի ափերը՝ Դեյր-Էզ-Ջոր, Սիրիայի օսմանյան այդ քաղաքն՝ անապատի սահմանագծում: Մոտավորապես երկու հազար կիլոմետր ձգվող այդ ճանապարհը նրանք կանցնեն մեկ տարում, ստիպողական երթով, նավամբարում կան անասունների համար նախատեսված զնացքում: Անատոլիայի հորդառատ անձրևների ու կիզիչ արևների տակ, Սարգիսն իր շուրջը կտեսնի հոգնածության և հիվանդությունների ծանրությունից մահվան մեջ տապալվող հազարավոր հայ կանանց, երեխաների, ծերերի: Բազում անգամներ ստույգ մահից փրկվող Սարգիսին կհաջողվի ողջ մնալ իր 19 տարիների, ամուր կազմվածքի և իր՝ ռուսահայատալի ամերիկյան հովանավորության շնորհիվ:

Տարօրինակ է, որ աքսորի հայ մասնագետները չեն խոսում Ստամբուլի տեղահանության մասին, հիշատակում են բացառապես 1915 թվի ապրիլի 24-ին տեղահանված 650 մտավորականներին: Հայերի մեծ մասը լիովին անտեղյակ է, որ նրանք հազարներ էին՝ Ստամբուլի աքսորյալները: Դա է վկայում Սարգիս Մակարոֆի օրագիրը: Ահա նրա սկիզբը.

Աքսորյալի իմ կյանքից, 11 օգոստոսի, 1915, երեքշաբթի

«Այսօր, ըստ սովորականի, ես աշխատելու գնացի Վարակջը հան: Կեսօրից հետո, ժամը 1-ն անց 30-ին հան խուժեցին ոստիկաններն ու ինձ ձերբակալելով տարան Գոց-Շուկայի մզկիթ: Այնտեղից տեղափոխեցին Բեյազդտի կոմիսարիատ, ուր մոտ քսան հայեր կային: Գրանցեցին միմիայն անունս ու տարան ոստիկանական վարչություն կենտրոն, ուր դարձյալ գրեցին անունս: Ինձ տեղավորեցին վարչության ընդարձակ բակում, որտեղ ես հանդիպեցի ավելի քան 200 հայերի, որոնց մեջ նաև իմ հայրենակիցներ (Ռուսաստանի հայեր) Կարապետ Տեփոյանցին, Հովհաննես և Մկրտիչ Ավագյաններին: Գիշերվա ժամը երկուսին յուրաքանչյուրիցս յոթական դահեկան պահանջեցին՝ չոգեմավի տոմսի գինը»:

Այդ գիշեր, ոստիկանական վարչության բակում, Սարգիսն ու իր ուղեկիցները կասկած անգամ չունեին իրադրության ծայրահեղ լրջության մասին: Այդ նրանից էր, որ նրանց ոչ մի բացատրություն չէր տրվել և նրանք դեռ տեղյակ չէին հայերի ընդհանուր տեղահանությանը, որ սանձազերծվում էր ամենուրեք Օսմանյան կայսրությունում:

Սակայն մի բան մտահոգում էր Սարգսին: Բեյազդտի կոմիսարիատում ոստիկանությունը նրանից վերցրել էր իր ռուսական (ցարական) անձնագիրը: Անշուշտ նա բողոքում էր, որ իրավունք չունեին նրան այդտեղ պահելու՝ առանց իտալական կամ ամերիկյան դեսպանատներին տեղյակ պահելու, որոնց հովանավորության տակ էր նա գտնվում: Բանն այն է, որ համաձայն միջազգային օրենքի, Օսմանյան

կայսրության դեմ պատերազմող ռուսական պետության հպատակները, Թուրքիայի տերիտորիայում սկզբնական շրջանում Իտալիայի հովանավորության տակ էին գտնվում, իսկ այնուհետև Միացյալ Նահանգների, սկսած այն պահից, երբ Իտալիան իր հերթին գործողություններ ծավալեց Օսմանյան կայսրության դեմ: Սակայն Սարգսի անդադար բողոքներին՝ «բայց, պարոնայք, ես ռուսիացի եմ», կոմիսարը կեղծ բարեհոգությամբ պատասխանում էր. «Այո՛, այո՛, մենք գիտենք, որ դու բուրսացի ես»:

Ոստիկանական վարչության բակում Սարգիսը տեղեկանում է, որ իր ռուսահպատակ երեք ուղեկիցների անձնագրերը ևս չէին վերադարձրել: Չորսն էլ այսպիսով, փաստաթղթերից զրկված, գտնվում էին թուրքական ոստիկանության քմահաճույքի տակ: Անկյունում կքած՝ նրանք լուռ լսում էին պահակի ձայնը, որն անդադար ազդարարում էր բերվող հայերի խմբերը. «Վերցրու՛ քսանը, վերցրու՛ քառասունը...»: Ոստիկանական վարչությունում ասեղ զցելու տեղ չկար: Հավաքել էին արդեն երեք հարյուրից չորս հարյուր հայեր, բոլորն էլ երիտասարդ: Ամուրիներին են հավաքում, ասում էին, միայն ամուրիներին: Սակայն նրանց մեջ կային ոչ այնքան երիտասարդ տղամարդիկ, որոնք բացահայտորեն ընտանիքի տիրոջ տեսք ունեին:

Մեկնաբանություն II

Վարակջը հան

Վարակջը հանը, Չուխաջը հանը, Կալջըլար հանը, Զինջիրլի հանը, Մանդալ-Բեդեսարենը, Իջ-Բեդեսարենը, Սըրա-Օդալարը հին շենքեր են, որոնք Ստամբուլի Գոց-Շուկայի պարմական համալիրի մի մասն են կազմում: Անկախ աշխատավորները, մեծամասնությամբ հայեր, այդ շենքերում (սենյակներում) իրենց արհեստներով են զբաղվում: Այդ անկախ բանվորների թիվը հարյուրների է հասնում՝ ոսկեզործներ, ազուցողներ, փայլեցնողներ, ոսկեզօծողներ, աղամանդ փաշողներ, նաև շուլողներ, ոսկյա նրբաթիթեղ

ժապավենագործներ, մորթեգործներ, կաշվեգործներ, որոնք հալածվածաբար են իրենց արտադրանքը այն խանութպանին, որն իրենց առավել դուր է գալիս: Ներկայումս անգամ նրանց շնորհիվ է, որ Անատոլիայի և Միջին Արևելքի թանկարժեք քարերի ու մետաղների հռչակավոր շուկան աշխուժություն է ապրում:

Դրանցից ամենափոքրը՝ երկհարկանի, մոտ հիսուն արհեստանոցից բաղկացած Վարակջը հանը, քարաշեն է: Բակի կենտրոնում, թուրքական սուրճի բուրմունքի մեջ, նարդու անընդհատ մրցամարտեր են վիճարկվում: Վարակջը հան անունը ծագել է «վարակներ»-ից՝ 24 կարապանոց զուտ ոսկուց պատրաստված, օդում սավառնող 10 միկրոն հասարկության գերնուրք թերթիկներ, ժապավեններ ու թելեր, որ արտադրվում էին օսմանյան սուլթանների ժամանակներում: Այդ «վարակները» զարդարում էին սուլթանների կանանց, սիրուհիներին, պալատական տիկնանց, հարեմների կանանց:

Գոգ-Շուկա

Ստամբուլի Գոգ-Շուկան լայնարձակ մակերես է, որ ծածկված է կողք կողքի դասավորված հարյուրավոր գմբեթներից կազմված մի տանիքով: Այս գմբեթները ձեռքով են հասարակալ լուսանցքներով, որոնց միջով քափանցում են արևի դեղնա-կապտավուն ճառագայթափնջեր, որոնք քավարար չեն լուսավորելու ողջ տարածքը: Այդ իսկ պարճառով ամբողջ օրն այստեղ էլեկտրական լապտերներ են վառվում, լուսավորելով կող կողի գրնվող ոսկերչական կրպակները: Նրանց ցուցափեղկերում դիզված են տոննամներով ոսկյա ապարանջաններ, երփներանգ շողշողում են բազմանիստ ադամանդներ, արտացոլվում են սուրակների, շափյուղաների, գնդախորների, փիրուզաների, ծովաթյուրեղների և բազում այլ իրական քարերի կախարդիչ գույները: Հնավաճառների խանութներն առեղծվածային խորհրդավորությամբ գրավում են երազկոտ հայացքները:

Հազար տարի առաջ Գոգ-Շուկան բյուզանդական հեծելազորի չիեթին որպես ախոռ էր ծառայում: Այսօր, ժամանակից դուրս այս լաբիրինթոսի ոլորապտույտ բավիղներում, արևելքի խայրամանով մարդկանց հոծ ամբոխն է ծփում, որին խառնվում են երկրագնդի չորս կողմերից այստեղ ժամանած հեղափոխական զրոհաշրջիկները:

Տեղահանության առաջին քայլերը.

1915

Չորեքշաբթի, 12 օգոստոս, 1915. «Այդ զիշերը ես անցկացրի ոստիկանական վարչության բակում՝ բաց երկնքի տակ, սառնաշունչ քամուց մտրակահար, փոշուց կուրացած: Ես դողում էի ցրտից: Ոստիկաններն ինձ թույլ չէին տվել տուն գնալ՝ անհրաժեշտ իրեր վերցնելու, ուրեմն ոչինչ չունեի տաքանալու համար: Առավոտյան մոտ ժամը 5 անց 30-ին, երբ բակում հավաքվածների թիվն արդեն հազարի էր հասնում, մեզ քշեցին, խիստ զինվորական վերահսկողությամբ: Քարափ հասանք ժամը 6-ին: Մեզ իջեցրին նավամբար, ուր բռնորոս շնչահեղձ կլինեինք, եթե ճիշտ ժամանակին հասած մի հրամանով մեզ այնտեղից դուրս չբերեին:

Ժամը 9-ին նավը բաց ծով դուրս եկավ: Դարըջահի, Կաբանուսուլի, Էրեղլիի, Գոնջայի, Դերբենդերեի, Կյադըլթըլի, Մեյմենի հանդիպելուց հետո, ժամը 18-ին մոտեցանք Իզմիրին: Ամբողջական անտառապատ, բավական գեղեցիկ այդ քաղաքը կառուցված էր լեռան լանջին: 53 այլ անձանց հետ ինձ առանձնացրին, որպեսզի գնացք նստեցնեն: Գերակշ-

ռող մեծամասնությունը, վճարելու միջոցներ չունենալով, ստիպված պիտի ոտքով ճամփորդեր: Գիշերը մեզ փակեցին ախոռում»:

Հինգշաբթի, 13 օգոստոսի, 1915. «Այսօր, կեսօրից հետո ժամը 1 անց 30-ին, մեզ կայարան տարան և յուրաքանչյուրիցս պահանջեցին 68.10 վճարել՝ էսկիշեհիրի գնացքի գինը: Գնացքը մեկնեց ժամը 16-ին ու կանգ առավ Բյույուկդերբենդում: Հարյուրներով վրանների տակ տեղահանված հայերի այլ խմբեր այնտեղ սպասում էին գնացքի: Առաջին անգամ էր, որ ես տեսնում էի ազգիս կրած ցավալի ու դաժան տառապանքները: Չկարողանալով այլևս ինձ զսպել, ես դառնորեն լաց եղա այդ տարաբախտ տեսարանի ականատես լինելուս համար:

Անմխիթար վիճակում Սարգիսը մտորում էր. «Որտեղ էին ազգի մեծերը, քաղաքական և հոգևոր պատասխանատուները, հայ երեսփոխանները և քաղաքական կուսակցությունների պարագլուխները»:

Ճամբարի հազարավոր անգրագիտ հայերի մասն նա էլ չէր հասկանում, թե ի՞նչն էր այդ ամենի պատճառը: Մի քանի ամիս առաջ դեռևս լիակատար համաձայնություն գոյություն ուներ թուրքերի և հայերի միջև, ինչպես նաև թուրքական «Միություն և առաջադիմություն» և հայկական Դաշնակցություն հեղափոխական կուսակցությունների միջև: 1909 թվականին Ադանայում կոտորված 30.000 հայերի միջադեպից միայն դառը հիշատակ էր մնացել: Երիտթուրքերը դատապարտել էին Կամիր սուլթանի հակահեղափոխությունը, պատժել էին կամ ձևացրել էին, թե պատժել են հանցագործներին ու ներում խնդրել զոհերի ազգականներից: Ամեն ինչ ասվել էր, և առավել ջերմ հարաբերություններ էին վերսկսվել: Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը կրկին եղբայրացել էին մեծամուն հայերի հետ, որոնց թվում էին նշանավոր երեսփոխաններ Վարդգեսն ու Չոհրապը:

Սակայն թուրքերի համար ձախող իտալական (1911) և բալկանյան (1912-13) պատերազմներից ի վեր «Միություն և առաջադիմություն»-ի կենտրոնական կոմիտեի ներսում

իշխանությունը «օսմանականություն»-ից շեղվում էր դեպի «պանթուրքիզմ»: Լիբերալներ Ահմեդ Ռեզան, Հաբիբ Բեյը, Հաջը Ադիլը իրենց տեղն էին զիջում մոլի ազգայնականներ Ջիյա Գյոկալային, Նազըմին, Շաքիրին, Ատըֆ Ռեզային: Արևմուտքից ներմուծած ազգայնականությունը ամենուրեք քինոտ ազգային զգացմունքներ էր գրգռում:

Պանթուրանիստ թուրքական գրականությունը ավելի ու ավելի բացահայտ ու թունոտ էր հանդես գալիս հայերի դեմ: Ջիյա Գյոկալայի, Յուսուֆ Աճուրայի, Ահմեդ Աղաևի ղեկավարած ընկերություններն ու պարբերականները բորբոքում էին թուրք ու մուսուլման երիտասարդների երևակայությունը՝ Մեծ թուրանական պետություն կամ Իսլամական միություն ստեղծելու հեռանկարով: Այդ նպատակով, նախ պետք էր ոչնչացնել երկրում գոյություն ունեցող պարագիտ քրիստոնյաներին և օտար էթնիկական տարրերին:

Դեպի պանթուրքիզմ ու պանիսլամիզմ տանող այս առաջընթացը երկրում արտահայտվում էր հայերի և այլ քրիստոնյա ազգերի ունեցվածքի կողոպուտներով ու կոտորածներով: Բալկաններից արտաքսված հազարավոր թուրքեր (որտեղից օսմանյան զորքերը ստիպված էին եղել հեռանալ) ակտիվ մասնակցություն ունեին այդ ճնշամիջոցներին: Այդ անօրինական գործողությունները առավել կամ պակաս բացահայտությամբ խրախուսվում էին թուրքական գավառական ղեկավարության կողմից:

Բացառությամբ հայոց Պատրիարքի մի քանի բանավոր բողոքարկումների կամ Հնչակյան կուսակցության ներքին զեկուցագրերի, հայկական կողմից ոչ ոք չէր կամենում ոչինչ լսել ու տեսնել: Ընդհակառակը, ի հավատարմություն Երիտթուրքերի, հայկական կազմակերպությունները հրամայում էին ֆիդայիներին դադարեցնել պայքարը և զինաթափվել, հայ երիտասարդներին կոչ էին անում հոծ խմբերով կամավոր մտնել թուրքական բանակ, Ռուսաստանին էին մատնանշում որպես Թուրքիայի և հայերի ընդհանուր թշնամի:

Հայերն, այսպիսով, անփութորեն ջալլամի քաղաքականություն էին վարում, ինչպես այսօր, ինչպես միշտ՝ միամիտ ու չափազանց դյուրահավատ:

Պատահեց այն, ինչ նման դեպքերում պատահում է՝ մի 1915 թիվ, կամ Սումգաիթ՝ 1988: Քանզի 1915 թվականի փետրվարի՝ Չեթունի իրադարձություններից կամ նույն թվականի հունվարի վերջին՝ օսմանյան կառավարության կողմից հայ զինվորների ու ժանդարմների զինաթափումից ու նրանց շինարարական ջոկատների վերածումից (Inchaat Tabourou) կամ 1915-ի մարտին Դաշնակցության օրգան «Ազատամարտ» լրագրի արգելումից և կամ նույնիսկ ապրիլ ամսին Կոստանդնուպոլսի 650 հայ մտավորականների արսոթից հետո անգամ հայերը շարունակում էին չգիտակցել, թե ինչ էր նյութվում իրենց դեմ: Օսմանյան Ազգային ժողովի տաս երեսփոխաններից երկուսը՝ ազգի սիրասուն գավակներ Վարդգեսն ու Ջոհրապը շարունակում էին (միգրացե խոցված, բայց կայուն) բարեկամական կապեր պահպանել Թալեաթի հետ մինչև այն օրը, երբ վերջինս, ասում են, իր երեկոյան սուրճը Ջոհրապի հետ խմելուց հետո, 1915 թվի ապրիլի 21-ին, ձերբակալել տվեց նրան հենց իր դռան շեմին: Ուրֆայում, ինչպես հայտնի է, Ջոհրապի գլուխը կջախջախեն Սատանայի ձորի երկու ժայռերի արանքում:

Սարգիսն, իհարկե, տեղյակ չէր այդ ամենին: Նա աղոտ իմացել էր Արևելքի հայերի տեղահանության մասին, որոնց երկիրը ռուսների և օսմանցիների ռազմադաշտ էր դարձել: Այդ պատճառով էր, որ արցունքն աչքերին, նա իրեն լքված էր զգում հայ ղեկավարների կողմից, որոնց մեծ մասը 1915-ի օգոստոսի 13-ի այդ օրը արդեն չկային՝ սպանիչ ամենակուլ մեքենայի կողմից տրորված:

Մեկնաբանություն III

Օսմանականություն

Լիբերալների կողմից այդ դարաշրջանում ներկայացված հոսանք, որոնք առաջնորդվում էին օսմանյան ազգի

գաղափարով՝ որի կազմի մեջ մտնում էին ինչպես թուրքերը, այնպես էլ նրանց հետ հավասար իրավունքներով օժտված քրիստոնյա և մուսուլման ազգերի փոքրամասնությունները: Օսմանականության լինելիությունը արտահայտվում էր գավառներում՝ ինքնավարություն ստեղծելու միջոցով դեպի ֆեդերալիզմ գնալը:

Պանթուրքիզմ (կամ պանթուրանիզմ)

Պանթուրքիզմը ենթադրում է երկու հանգրվան՝ թուրքիզմ և պանթուրքիզմ: 1-ին հանգրվանը՝ թուրքիզմն, արտահայտվում է Օսմանյան կայսրության՝ այլ ազգությունների վրա թուրք ազգի գերիշխանությամբ: 2-րդ հանգրվանը՝ պանթուրքիզմը, միակ թուրքական պետության մեջ միավորված աշխարհի բոլոր թուրքերի միությունն է՝ Բալկաններից մինչև Բայկալ լին: Հայերն են կենսական արգելքը այս ծրագրի իրականացման, քանի որ հայերն ու Հասսարանը աշխարհագրական դիրքով գտնվում են Անատոլիայի թուրքերի և Կասպից ծովի երկու կողմի թուրքերի միջև: Թուրքական երկու հարվածների միացումը իրականացնելու ճանապարհին հայերի քնաջնջումը անհրաժեշտություն է դառնում:

Ստամբուլի ամուրիների արքությունը. օգոստոս, 1915

Ապրիլյան արքություններին, Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք Ստամբուլում հաջորդում է հայ ամուրիների արքությունը (1915, օգոստոս):

Ովքե՞ր են այդ ամուրիները: Քանի՞սն են դրանք:

Հայ պատմաբաններն ակներևորեն անտեղյակ են արքուրի այդ մութ հատվածին: Մարդկանց մեծամասնությունը պնդում է, որ Կոստանդնուպոլսի հայերին, բացառությամբ 650 մտավորականների, ամենայն հավանականությամբ խնայել են, շնորհիվ մայրաքաղաքում գտնվող դեսպանությունների և օտարերկրյա ներկայացուցչություններին:

Սակայն Ստամբուլի երիտասարդ արքայալի՝ Սարգիս Մակարոֆի օրագիրը հերքում է այդ վարկածը: Ստամբուլից արքավել են ոչ միայն օսմանյան, այլև օտար հպատակություն ունեցող հայերը, ինչպես Սարգիսն ու իր ռուսահպատակ ուղեկիցները, ինչպես նաև այլ հայեր, որոնք իրանական անձնագիր ունեին:

Նրանց թի՞վը: Սարգիս Մակարոֆի օրագիրը մեզ բացահայտում է, որ միայն 1915 թվի օգոստոսի 11-ի գիշերը, հազար չորս հարյուր հայեր էին փակված Բահջեկապիում՝ Ստամբուլի ոստիկանական վարչության զետեղարաններում ու բակում: Նրանք աքսորի ճամփան բռնեցին հաջորդ առավոտյան, ժամը 5 անց 30-ին: Քանի՞ օր և քանի՞ շաբաթ տևեցին Ստամբուլում այդ շուրջկալները: Օրագիրն այդ մասին լռում է, քանի որ նրա հեղինակը՝ 1915 թվի օգոստոսի 11-12 աքսորի վկան, նավ էր բարձրացվել նույն օրը: Արխիվներ հետազոտողները թերևս կարողանան բացահայտել այդ թիվն ամբողջությամբ:

Սարգիսն իր օրագրում ճշտում է հետևյալը. «Մեր մեջ ընտանիքի հայեր կային, չնայած աքսորման հրամանը բացառում էր ընտանիքի հայրերին: Նրանց մտերիմները առավոտ կանուխ սպասում էին դրսում, գուցե նրանց վերջին անգամ տեսնելու հույսով»:

Ինչո՞ւ են շեշտված հատկապես Ստամբուլի ամուրիները:

Որովհետև օսմանյան հայ զինվորները, ընդհանրապես ամուրի, 1915 թվի սկզբին կցվել էին շինարարական ջոկատներին: Նրանց համազգեստները հանվել էին և նրանց աշխատեցնում էին որպես շինարարության սովորական բանվորներ: Ձինվորի՝ նման աստիճանագրկումը նրանցից շատերին դասալքման կմդեր և նրանք ապաստան գտած կլինեին Ստամբուլի հայկական ընտանիքներում: Կային նաև աքսորյալների քարավաններից փախած այլ երիտասարդ հայեր, որոնց հաջողվում է Կոստանդնուպոլիս հասնել:

Թալեաթ փաշայի կառավարությունը տեղեկանալով այդ փախուստների մասին, 1915 թվի օգոստոս ամսից հրաման արձակեց Ստամբուլի հայ ամուրիների աքսորման մասին, առանց տարբերակման՝ դասալիքներ, փախստականներ, օսմանյան տեղաբնակներ թե օտարահպատակներ:

Նեղվո՞ւմ էին արդյոք թուրքերը Կոստանդնուպոլսում գոյություն ունեցող դեսպանություններից, հյուպատոսական մարմիններից և օտարերկրյա ներկայացուցչություններից: Գնալով ավելի ու ավելի պակաս, քանի որ 1915 թվի երկրորդ

կեսի այդ ժամանակահատվածում, Օսմանյան կայսրությունը վստահ էր, որ գերմանական և ավստրո-հունգարական իր դաշնակիցների հետ հաղթանակ կշահեր: Իրոք, 1915 թվի ապրիլից-սեպտեմբեր Հինդենբուրգի գերմանական բանակը ջախջախում էր ռուսական բանակին՝ Լեհաստանի և Արևելյան Պրուսիայի սահմաններից դուրս քշելով: Ժոֆրի ջանքերն ընդդեմ Ֆալկենհայնի ապարդյուն գտնվեցին՝ ազատագրելու զրավված ֆրանսիական տարածքը: Բուլղարիայի՝ պատերազմի մեջ ներգրավվելը՝ թուրքերի և գերմանացիների կողքին, Սերբիայի համար մահվան էր հավասարագոր և հաստատում էր Գերմանիա-Թուրքիա Առանցքի գերիշխանությունը Բալկաններում: Վերջապես Դարդանեղում ֆրանկո-բրիտանական նավատորմի կործանումը (1915, մարտ և օգոստոս), Մուստաֆա Քեմալի (Ataturk) և գերմանական զեներալ Լիմոն ֆոն Սանդերսի համար լիակատար հաղթանակի էր վերածվում Գալիպոլսում: Այդ ժամանակ, թուրքերը, վստահ իրենց ճակատագրին, ավելի ու ավելի բացահայտ էին իրագործում հայերի աքսորն ու կոտորածը:

Եվ այսպես, 1915 թվի օգոստոսի 11-ին ռուսահայ Սարգիս Մակարոֆը կրնկնի շուրջկալների թակարդը և Կոստանդնուպոլսի հազարավոր երիտասարդ հայերի հետ կաքսորվի Անատոլիա, իսկ թուրքերն այնքան էլ չեն նեղվի իրենց մայրաքաղաքի օտարերկրյա ներկայացուցչություններից:

14 օգոստոսի, 1915, ուրբաթ. Սաբանջայի լիճը մնացել է հեռու, մեր հետևում: Սարըչայ, Արիֆե, Դողանչայ, Գեյվե, Աքիսար, Մումեկեչի, Օսմաներիկ, Բիլեջիկ, Չուկուր-Հիսար, Բյույուկդերբենդ գյուղերով անցնելուց հետո, առավոտյան 5 անց 30-ի մոտ հասնում ենք Էսկիշեհիր:

24 ժամ ոչինչ չենք կերել: Երբ ուտելիք էինք խնդրում մեր պահակներից, ստանում էինք նրանց կրկնվող պատասխանը. «Սատկեք, գյավուրներ»: Նրանք մեզ թույլ տվեցին մթերք ձեռք բերել Բյույուկդերբենդի կայարանում, ուր հա-

զարավոր հայեր, օրեր շարունակ վրանների տակ, մեկնելու համար գնացքի էին սպասում:

Դեռևս կենդանի հայ երեխաներ մոտեցան: Մենք խնձոր էինք գնում և նրանց բաժանում: Միմյանց հրմշտելով նրանք խնձորների վրա էին նետվում: Նրանք շատ էին քաղցած: Սակայն հսկող ժանդարմը հետ մղեց նրանց՝ մահակի հարվածների տարափի տակ: Մի մարդ շրջվեց ու աղերսեց մեզ այլևս նրանց խնձոր չտալ, քանի որ այդ հարվածները վիրավորում էին փոքրիկներին: Էսկիշեհիրի կայարանում, այնտեղի հրամանատարը մեզանից դարձյալ փող է պահանջում Կոնյա մեկնող գնացքի համար: Էսկիշեհիրը մեծ քաղաք է, բայց ես այլևս փող չունեմ: Ես խնդրում եմ հրամանատարին չորս օր սպասել, որպեսզի Ստամբուլից փողն ինձ հասնի: Մերժում է. «Ովքեր փող ունեն, գնացք են նստում,— ասում է ծառայապետը,— իսկ ովքեր չունեն, ես նրանց ոտքով եմ ուղարկում, գնացեք, սասկեք»:

Այդ ժամանակ մեզ ինչ—որ ախոռ լցրեցին, ուր անասունների ու կուի հոտից մենք փսխում էինք: Սմբակների յուրաքանչյուր հարվածից մենք թրիթի ցայտքերով էինք պատվում: Ժանդարմներին խնդրում էինք, գոնե դուռը կիսաբաց թողնել: «Սասկեք, գյավուրներ»,— բղավում էին նրանք: Պահանջներն ու աղերսանքները զուր էին:

Օսմանյան հայերն առաջարկեցին մեզ այլ մեթոդ կիրառել: Յուրաքանչյուրիցս 20 դահեկան հավաքեցինք ու տվեցինք Բաշ—Չավուշին: Իսկույն մեզ պարտեզ տեղափոխեցին: Ազդել էր: Մեզ մույնիսկ թույլ տվեցին գնալ մի բան ուտել, իհարկե հսկողությամբ: Այդժամ ես հասկացա, որ ժանդարմների գոռգոռոցը, հրմշտոցն ու խստությունը ձևական էին, որպեսզի մեզանից փող կորզեն:

Վերադառնալիս մեր պահակը մատով մեզ ցույց էր տալիս կառավարական տան առաջ կուտակված մի կույտ գեներ ու գոռում. «Այս մաուզերները հայ գյավուրների տներից ենք հավաքել»: Մոտենալով, ես տեսա, որ այդ մաուզերները ոչ այլ ինչ, քան որսորդական հրացաններ էին ու մի քանի ժանգոտած ատրճանակներ: Երբ ես այդ մասին ասացի ժան-

դարմին, նա լսել անգամ չուզեց. «Yok, yok. Ո՛չ, ո՛չ դու չգիտես,— անդադար կրկնում էր նա,— դրանց պատճառով է, որ հայ գյավուրները արտաքսվել են»:

15 օգոստոսի, 1915, շաբաթ. Մերոնցից երեքը մոտենում են ժանդարմին ու նրան մի քիչ փող տալիս (արդեն գիտենք ինչպես վարվել), որպեսզի թողնի Էսկիշեհիր գնալ: Այնտեղ մենք ուղղվում ենք դեպի հայկական կաթուղիական եկեղեցի, ուր հանդիպում ենք երեք այլ հայրենակիցների, Պետրոս և Նազարեթ Պոլոյանցներին և Կարապետ Գիշյանցին: Նրանք մեզ տեղեկացնում են, որ կաթուղի հայերը կարող են մնալ այստեղ, կամ մույնիսկ իրենց երկիրը վերադառնալ:

Ամմիջապես գնում ենք հայր Ստեփան Գալիակճյանին հանդիպելու, որը մեզ շատ սիրալիր է ընդունում, բայց ցավում է, որ ոչ մի փաստաթուղթ չունենք մեր ձեռքում, որպեսզի թուրքական իշխանություններին ապացուցենք մեր կաթուղիկությունը: Այնուամենայնիվ մա մեզ խան (հյուրանոց) է տանում, որն արդեն լիքն է աքսորյալներով: Հայր Ստեփանը մեզ խորհուրդ է տալիս, հարկ եղած դեպքում ոստիկանությանը հայտարարել, որ մեր փաստաթղթերն իր մոտ են:

Այստեղ մենք արդեն ինը հայրենակիցներ էինք: Պետք է հիշել, որ Ախալքալաքի շրջանը (հայկական տարածք Վրաստանում) մեծ մասամբ կաթուղի հայերով է բնակեցված, որոնք կապված էին ոչ թե Էջմիածնին, այլ՝ ամմիջապես Հռոմին: Արևմտյան տերությունների Պապության հետ ազգակցական կապը Օսմանյան կայսրությունում լուրջ ազդեցություն ուներ, որտեղից էլ բխում էր աքսորի օրերին կայսրության ներսում կաթուղի հայերին որոշ չափով խնայելու տակտիկան:

Աքսորի այս թակարդից դուրս պրծնելու համար, Սարգիսն ու իր ուղեկիցները հաջողության հասնելու երեք գրավական ունեին՝ իրենց կաթուղիական հավատքը, ռուս—ցարական հպատակությունը և ամերիկյան պաշտպանությունը: Նրանք հաջորդաբար կխաղարկեն այդ գրավականներից յուրաքանչյուրը: Այսօր հարգելի հայր Ստեփան Գալ-

փակճյանը մեր գրած ու ստորագրած դեկլարացիաներն է ստանում, որպեսզի դրանք Կոստանդնուպոլսի հայ կաթոլիկ պատրիարքարան հանձնի: Նա հույս ունի, որ մոտակա օրերին մեր կաթոլիկությունը հաստատող փաստաթղթերը կստանա, ինչպես նաև մի քիչ փող մեզ համար:

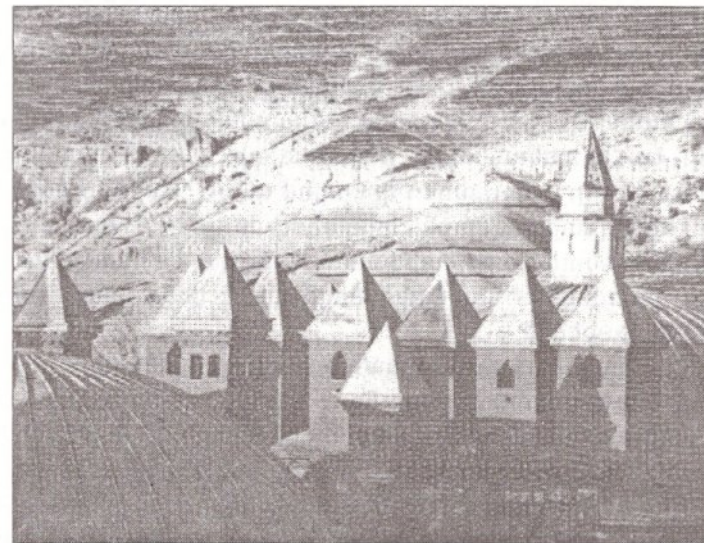
Հույսով լի՝ այդ օրը գիշերը ինձ թվում էր, թե երազում երկու թուրք ոստիկաններ ճտքավոր կոշիկներով իմ վրա հարվածների տարափ են տեղում, բղավելով. «Kalk, ոտքի՛, ոտքի՛»: Աչք բացելով հասկացա, որ իրականություն էր, ոչ երազ: Ոստիկանական կոմիսարը երկար ճառ է ասում, բացատրելով մեզ, թե ինչպես են կոտորվել Էսկիշեհիրից այն կողմ իրենց ճանապարհը շարունակող հայերը: Նա մեզ հայտարարում է, որ եթե մենք կաթոլիկ ենք, բայց դա հաստատող փաստաթղթեր չունենք, համարվում ենք կեղծ կաթոլիկներ, հետևաբար պետք է գնանք միանալու կայարանի վրաններում հավաքվածներին, իսկ այնտեղից մեկնելու այլ հայերի մոտ, այսինքն հասկացե՛ք՝ կոտորվելու, ինչպես նրանք:

Հրամայեցին ճանապարհվել գիշերով և անհապաղ: Մեր բոլոր աղերսները՝ մեկնումը հետաձգել ցերեկվան, կոմիսարի կամքը չսասանեցին: Քաղաքից կայարան տանող ճանապարհին անցնել ոտքով, իրերով բեռնված, անտառում մոլորվելու վտանգին ենթարկված, մեզ անհնարին էր թվում: Չնայած ոստիկանության կոմիսարի գոռգոռոցներին՝ ոչ ոք չէր շարժվում, և նա հոգնած, ստիպված եղավ հետաձգել մեկնումը մինչև արևածագ՝ աննկարագրելի լուտանքների տարափ տեղալով:

16 օգոստոսի, 1915, կիրակի. Հաջորդ օրն առավոտ կառույն կայարան մեկնեցինք: Այնտեղ տեղավորվեցինք պարտիզակցի մի խումբ հայերի վրանների տակ: Ես տեսա հայերով լեփ-լեցուն հազարավոր վրաններ, որոնց հսկում էր թուրքական բանակը, արգելելով անգամ դուրս գալ:

Ճամբարի մոտ, Էսկիշեհիրի բնակիչները շուկա էին հիմնել ու տառացիորեն կողոպտում էին հայերին: Քաղաք

գնալու անհնարինությունից օգտվելով՝ մեզանից չնչին գնով զարդեղեն, գորգեր, անկողին էին գնում ու ապշեցուցիչ գներով մթերք էին վաճառում: 80 ոսկի-լիրա արժեցող մի գորգ թուրքերին գիշեցին 150 դահեկանով, ծածկոցը՝ ընդամենը հինգով:

Էսկիշեհիր: Հինավուրց քաղաք՝ հիմնադրված Ք.Ա. I դարում փռյուզիացիների կողմից, Օսմանյան կայսրության առաջին մայրաքաղաքն էր հանդիսանում

18 օգոստոսի, 1915, երեքշաբթի. Ես փորձեցի պահակի աշաղթությունը շեղել, որպես փոստատար ներկայանալով: Դա ինձ հաջողվեց: Հազիվ էի հասել մեզ քաղաքին կապող կամրջին, երբ երկու հայի գրույցին ունկնդիր եղա. նրանցից մեկն ասում էր, որ քաղաք գնալը վտանգավոր էր, քանի որ ոստիկանությունը հետապնդում էր փախստականներին և խիստ պատժում նրանց: Իսկույն հետ շրջվեցի, բայց հանդիպեցի իմ հայրենակիցներից երեքին՝ Գ. Ռեքվարովին, Սաբուխանովին ու Պ. Պոլոյանցին, որոնք պահակին կաշառե-

լով, փախել էին ճամբարից և հիմա քաղաք էին շտապում: Ես նրանց պատմեցի իմ լսած զրույցի մասին ու խորհուրդ տվեցի ճամբար վերադառնալ՝ փոխանակ բանտում փտելու: Ականջ չդրեցին ինձ ու շարունակեցին իրենց ճանապարհը: Ես հետևեցի նրանց, տեղի տալով համոզումներին:

Պարսկական ոճի ինչ-որ սրճարանում անհամ մի հեղուկ խմելուց հետո, ճամփա ընկանք դեպի Էսկիշեհիրի կենտրոն: Փողոցի շրջադարձում ես ուստիկանատուն տեսա: Շենքի առաջ կանգնած էր այն կոմիսարը, որն օգոստոսի 15-ին մեզ հանել էր հյուրանոցից ու կայարանի վրաններն ուղարկել: Ես բարեկամներիս թախանձեցի հետ վերադառնալ կամ մեկ ուրիշ զուգահեռ փողոցով գնալ: Դարձյալ անկարող եղա կոտրելու նրանց համառությունը: Մինչ ցուցադրաբար մոտենում էինք ուստիկանատանը, իսկ ես համոզված էի մեր վախճանին, կաթնակերների մաման հենց դռան առաջ մեզ հավաքեցին:

Հարցաքննությունն համեմատաբար հանգիստ ընթացավ: Բայց շարունակությունը... Նրանք, իրենց հատուկ սովորության համաձայն, ադատեցին իմ երկրի և քաղաքի անունը: Ռուսիան դարձավ Բուրսա, իսկ Թիֆլիսը՝ Բիթլիս: Նույնը կատարվեց իմ ուղեկիցների հետ: Այդ շփոթմունքը ես օսմանյան պաշտոնյաների հիմարությանն ու տգիտությանն էի վերագրում, անգամ մենք՝ հայերս, թուրքերին մեզանից ցածր համարելու հավակնությունն ունեինք: Սակայն մտորումներն ինձ բերեցին այն եզրակացության, որ թուրքերն ընդհակառակը ծայր աստիճան խորամանկ են, իսկ մենք՝ հայերս, ծայրահեղորեն միամիտ: Փաստ է, որ այդ պաշտոնյաները, խուսափելով օտարահպատակների արքայման ամեն տիպի գրանցումներից, հարգում էին (թեկուզ ձևականորեն) միջազգային նորմերը:

Ուստիկաններով շրջապատված՝ մեզ անհայտ ուղղությամբ տարան: Ճանապարհին ստիպեցին բանտի վերածած ինչ-որ սրճարան մտնել և 20 փարայի փոխարեն 5 դահեկան վճարելով մի գավաթ սուրճ խմել: Դա էլ սովորություն էր:

Մեզ այնտեղ պահեցին մինչև երեկոյան ժամը վեցը, այնուհետև ինչ-որ համ տարան, ուր արդեն մեզ մաման կրկնակի բռնված հազար հայ արքայալներ կային: Այնտեղ ընտանիքի հայրեր կային, որոնց կանայք ու երեխաները զուր սպասում էին նրանց վերադարձին: Այստեղից ոտքով պետք է ուղարկեին (Sevkiat), և երբ տնօրենին խնդրեցինք, որ մեզ զնացքով ուղարկի՝ ծախսերը վճարելու պայմանով, նա խոստացավ: Բայց ես արդեն գիտեի, որ այդ խոստումները ընդամենը հույս փարատելու միջոց էին՝ անդորրը պահպանելու նպատակով:

Գիշերն անցկացրինք գոմերում:

Պատվոդ դերվիշների ճանապարհին. Կոնիա (Iconium)

Չորեքշաբթի, 19 օգոստոսի, 1915, առաջին ջարդերը. Հաջորդ օրն առավոտյան 5-ին մեզ հավաքեցին Էսկիշեհիրի հանի (հյուրանոցի) առաջ, զգաստ կեցվածքով: Ձենքը ձեռքին սպառնալից շրաջապատում էին մեզ: Չնայած սարսափին, մի անգամ ևս խնդրում էինք մեզ գնացքով ուղարկել, իհարկե մեր ծախսերով: Պարետը պատասխանեց, որ դրա կարիքը չկա, քանզի հեռու չէինք գնալու՝ ընդամենը մինչև քաղաքի հարավային մասը: Չուր է նույնիսկ ուտելիքի պաշար վերցնելը:

Վաղուց հետևում էր մնացել քաղաքի հարավը, մինչդեռ մեր երթը թափով ընթանում էր առաջ: Հետո մեզ ստիպեցին լեռներ մագլցել ու ձորեր իջնել, այն էլ ավելի ու ավելի արագ տեմպով: Ինչ-որ պահ չորս ծերունի մեկը մյուսի հետևից վայր ընկան: Ժանդարմները խզակոթերով նրանց վերջ տվեցին, իսկ մարմինները ժայռախոռոչը խցկեցին: Երթը նոր թափով վերսկսվեց:

Շնչասպառ, քրտինքի մեջ կորած, վախից ու հոգնածությունից գունատ, շարունակ առաջ էինք գնում, երբ հանկարծ իմ հետևում սուր ճիչ լսեցի, որին հուսահատ խոխոռոց հաջորդեց: Շրջվում ու տեսնում եմ հազիվ 35 տարեկան, կապուտաշյա, շիկահեր ռոդոսցի Պետրոսին, արյունաշաղախ, գանգը երեք մատնաչափ ճեղքված գետնին ընկած: Ամենայն հավանականությամբ նա ժանդարմների պետին (Bache-Tchavouche) խնդրել էր իրեն թույլ տալ քաղաք գնալ, իր ընտանիքին միանալու: Բարբարոսի պատասխանը հրացանակոթի հարվածն էր եղել գլխին:

Մեռնողին ճանապարհի եզրին չուգեմալով լքել, մեր ուղեկիցներից չորս ամրակազմ տղամարդ, որոնցից մեկը մեր Պոլոյանցը, երկուսը ձեռքերից երկուսը ոտքերից բռնած տարան: Նրա 9 տարեկան տղան լալով գալիս էր մարմնի հետևից: Չափազանց թույլ ձայնով, նա խնդրում էր կախ ընկած գլուխը բարձրացնել: Մի երիտասարդ մոտեցավ, որ գլուխը պահի, սակայն ժանդարմն արգելեց, հրամայելով ուղեկցող պահակներին մեռնող մարմինը ճանապարհից դուրս բերել ու մեկ այլ քարքարոտ ճամփով տանել: Երիտասարդ վիրավորի կախ ընկած գլուխը քարերին էր կաշում և արյունը նրան տանողների հագուստներին էր ցայտում:

Այդ պահին ժանդարմները կանգնեցին երթը, ցածրաձայն միմյանց հետ խորհրդակցեցին, այնուհետև կարգադրեցին խուզարկել մեզ: Շատ շուտով մեզ համար պարզ դարձավ, որ խուզարկությունը ոչ այլ ինչ էր, քան քողարկված կողոպուտ: Աքսորյալներից խլում էին ժամացույցները, մատանիները, նրանց ունեցած բոլոր արժեքավոր իրերը: Ստիպողական երթից ուժասպառ, ծերունիների կոտորածից ցնցված, բարոյապես ընկճված Պետրոսի վիրավոր մարմնի տեղափոխման ձևից՝ նրանք այլևս չէին դիմադրում:

Ժանդարմներից մեկը, գրում է Սարգիսը, մոտենում է ինձ, կողոպտված իրերով լիքը պարկը ձեռքին: Ինձանից վերցնում է ժամացույցս ու մատանիս, որ որպես վերջին միջոց ծայրահեղ անհրաժեշտության համար էի պահում: Դիվրիկցի Կիրակոսը միամտորեն բողոքում է Բաշ-Չավու-

շին, կարծես սա չգիտեր, թե ինչ էր կատարվում: Անտար-
բեր, ավագ ժանդարմը յուրայինների կողմը շրջվելով ասում
է նրանց. «Ես ձեզանից ի՞նչ եմ պահանջել, իսկ դուք ի՞նչ եք
արել: Ով վերցրել է այս մարդու ժամացույցը, թող հետ վե-
րադարձնի: Հակառակ դեպքում բոլորիդ կապել կտամ ու
քաղաք կուղարկեմ»: Կիրակոսին կողոպտած գող ժանդար-
մը մոտենում է նրան ու ծեծում, առանց այլևայլի: Այնու-
հետև իր պետին շրջվելով գոռում է. «Այս մարդը մեզ բոլորիս
գրպարտում է»:

Հայրենակիցներս խորհուրդ տվեցին ոչինչ չպահանջել:
Ես արդեն լավ էի հասկացել նրանց մտածելակերպը՝ ձևա-
կան օրինականություն, փաստացի չարաշահում: Ժան-
դարմներն իրար մեջ կիսեցին կողոպտածը: Այնուհետև մի
կարճահասակ ժանդարմ գտնվեց, որ դատապարտում էր իր
ընկերների գործողությունները: Շատ շուտով նրան հեռա-
գրին մեր քարավանից:

Ժամը 10-ի մոտ հրաման արձակեցին կանգնել Աքքոյ
(Akkoy) կոչված գյուղի մոտ: Ավագ ժանդարմի պահանջով,
հայտնվեց գյուղի մոլլան ու ձեռնարկեց ռոդոսցի Պետրոսի
թաղումը, որը ծանր տառապանքներից հետո ավանդել էր
հոգին:

Այդ շոգ օրվա ճամփավերջում, մենք ուժասպառ էինք ու
ծարավից պապակված: Շատ էինք ուզում այդտեղ ջրհորից
ջուր խմել, սակայն գյուղի անասուններին էր վերապահված
մեզանից առաջ ծարավը հագեցնել: Գյուղացիները նրանց
հերթով ջրհորից քաշած լի դուլեր բաժանեցին: Վերջապես,
ուշ երեկոյան, ժանդարմներից մեկը թույլ տվեց, որ մենք էլ
խմենք, բայց միայն դուլերի հատակում մնացած կեղտոտ
ջուրը ներծծելու պայմանով: Ունանք, անհամբեր, խմել էին
ջրափոսերի ջուրը, ուր ճանճերն ու մոծակներն էին գեռում
(նորից նայել):

Այդտեղից մեկնելով, հասանք ինչ-որ ոստիկանական
պահակակետ (Karakol), ուր մեր հրեշ-պահակներին փո-
խարինելու եկան ուրիշները, որոնցից երեքը ձիավոր:
Սրանք առաջինների համեմատ շատ ավելի ստոր էին:

Ծագումով Մուրադ-Չալից երկու երիտասարդ, որ բնա-
կան պահանջով քարավանից դուրս էին եկել, բռնեցին ու
որպես փախստականների պատժեցին: Նրանց մեջքի վրա
պառկեցրին գետնին, հետո նրանց բոքիկ ոտքերը բարձ-
րացնելով կապեցին իրենց հրացանների ուսակապերի յու-
րաքանջուր ծայրից, որ ժանդարմներից երկուսը պահում
էին: Մի երրորդ ժանդարմ հաստ փայտով այնքան խփեց
ոտքերի ներքաններին, որ արյունն սկսեց հոսել՝ թրջելով գե-
տինն ու փայտը: Այդ տանջալից պատիժն արևելքում
“Falaka” է կոչվում: Ավելի սրությամբ հաղորդելու համար
պատժին «Ֆալական» իրականացվում էր մուրք ճիպոտնե-
րով, ծայր աստիճան ցավ պատճառելու նպատակով: Դա
տարածված էր “Medrese”-ներում (դուրանի դպրոցներում),
ոստիկանատներում ու բակում: Այլևս անկարող քայլել, մեր
երկու երիտասարդ աքսորյալները յուրայինների մեջքին
շարունակեցին տեղափոխությունը:

Երեկոյան ժամը 7-ի մոտ հասանք Սեյիթի Գազի,
ինչ-որ կայմակամըլ (ոստիկանական բաժանմունք): Մեզ
փակեցին կայմակամըլի դիմացի կիսաքանդ շենքում:
Մենք այնքան հոգնած էինք այդ ստիպողական երթից, որ
իսկույն քնեցինք, կոշիկները որպես բարձ գլխատակներիս,
հայրենակիցների կռակը՝ որպես ծածկոց:

Հինգշաբթի, 20 օգոստոսի, 1915. Առավոտյան ժամը 6-ին
կրկին ճամփա ընկանք, դարձյալ ոտքով և այս անգամ ա-
ռանց միջադեպի երեկոյան ժամը 7-ին Սեդիկա հասանք:
Մեզ տեղավորեցին գոմերում: Շրջապատված էինք զին-
ված, սպառնացող գյուղացիներով, որոնք մեզ մահապատ-
ժի նշաններ էին անում: Սարսափահար, մեզ չէր հաջողվում
ողջ գիշեր աչք փակել:

Ինչ վերաբերվում է ուտելիքին, ամեն ինչ ժանդարմներից
էինք գնում առասպելական գներով: Մի բաժակ ջուրը վա-
ճառում էին մեկ «դահեկանով»:

Ուրբաթ, 21 օգոստոսի, 1915. Առավոտյան ժամը 5-ին ստիպեցին շարունակել ճանապարհը: Ուրբեր այլևս անկառող էին քայլել, սայլ նստեցրին, որ մենք էինք քաշում:

Ճանապարհին քայլերի համար վարձ պահանջեցին: Երկու չափազանց թույլ աքսորյալ մեռան: Երեկոյան ժամը 7-ին հասանք Ազիզիե հայկական գյուղը, որ նման էր բազում այլ հայկական գյուղերի: Այստեղով էլ էր աքսոր անցել, մնացել էին միայն մի քանի արհեստավորներ ու զինվորների մի քանի ընտանիք (հայկական ծագումով օսմանյան զինվորներ):

Ազիզիեի կայմակամը (բնակավայրում թուրքական իշխանության լիազոր ներկայացուցիչ) եկավ: Նա տեղեկացավ մեր առողջության մասին, հրավիրեց նստել, այնքան հաց ու ջուր բերել տվեց, որ հագեմանք: Նման ջերմ ընդունելությունից քաջալերված, մենք հայտնեցինք Էսկիշեհիրի ժանդարմների արած կոդուպուտի մասին: Կայմակամը մեր զանգատը գրանցեց ու խոստացավ, որ անհրաժեշտ ամեն ինչ կանի այդ քաղաքի մուտասարըֆլուկին (ադմինիստրատիվ իշխանություն) դիմելով: Նա փորձեց մխիթարել մեզ, հավաստիացնելով, որ այլևս նման բան չի կրկնվի: Գիշերն անցկացրեցինք բացօթյա՝ եկեղեցու գավթի տակ ու բալկոն: Ազիզիեում մնացած փոքրաքանակ հայերը մեզ փլավ, ձմերուկ, հաց և ուրիշ ուտելիք էին բերում: Տղաները մինչև կեսգիշեր ցանկապատի մոտ մնացին՝ կատարելով մեր ցանկությունները:

Մեկնաբանություն IV

Պատվող դերվիշները

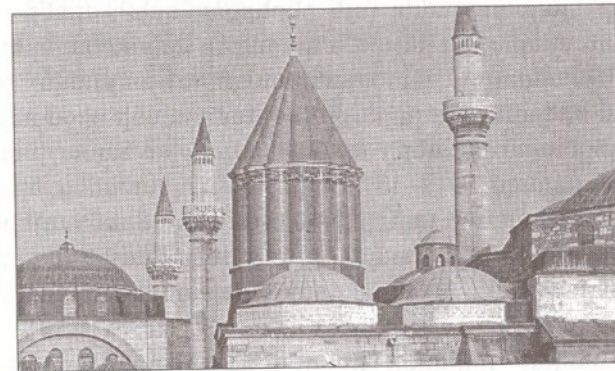
XIII դարում, միսրիկական բանաստեղծ Մեվլանա Ջելալեդդինի Ռումին եկավ հաստատվեց Կոնիայում, ուր հիմնեց Մելվեփիների աղանդը (պարավող դերվիշներ): Նա այսպես էր ասում. «Շատ ճանապարհներ են տանում առ Աստված, ես ընտրել եմ երաժշտության ու պարի ճանապարհը»: Այդ

պարն աղոթք է, սեփական անձի գերազանցում, որ թույլ է տալիս Աստծո հետ գերագույն կապն իրականացնել:

Կոնիա-Իկոնիում (Iconium)

Փռիզիական ամենահին քաղաքը: Առասպելը պատմում է, որ Կոնիան (Iconium) Ջրհեղեղից հետո առաջին քաղաքն էր, որ հայտնվեց ջրերից: Թուրք սելջուկները Մանազկերտում տարած հաղթանակից հետո (1071) այն դարձրին իրենց մայրաքաղաքը:

Ոչ օսմանյան (օտարերկրացի) հայերի արքունի, օգոստոս, 1915

Իր մերկացնող ձեռագրի էջերում, ջարդերի արքունիքում ու դրանից փրկվելով հետ վերադարձած Սարգիս Մակարովը մեզ բացահայտում է 1915 թվականի մեծ արքունի էջերից մեկը:

Մինչ նրա օրագրի պատմությունը շարունակելը, ես կուզենայի պատասխանել այն ընթերցողներին, որոնք թերևս հարց են տալիս, թե ինչպե՞ս կարող էր երիտասարդ ռուսահայը Ստամբուլում (Կոստանդնուպոլիս) հայտնվել՝ թշնամական երկրում, Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև ռազմական գործողությունների պահին (Առաջին համաշխարհային պատերազմ՝ 1914–18): Եվ ինչպե՞ս պատահեց, որ նրան լավեց արքունի այն ալիքը, որ միայն օսմանյան հայերին էր վերաբերում: Եվ վերջապես, ի՞նչ հանելուկային պարագաներ կարողացան նրան ազատագրել անվերադարձ նպատակակետ Դեյր-Էզ-Զորից:

Ռուսական Կովկասի Ախալքալաքի շրջանի հայ բազմամարդ ընտանիքներից մեկի զավակ Սարգիսին, դարասկզ-

բուն (1908), 12 տարեկան հասակում ուղարկում են Վենետիկ, Սուրբ-Ղազար հոգևոր վարժարան՝ Աստծուն նվիրվելու միտումով: Ուսման մի քանի տարիները վերադասներից ասպացուցում են, որ դա Սարգիսի կոչումը չէր և նրան հետ՝ ծնողների մոտ են ուղարկում: Բաթում գնացող նավը կանգ է առնում Կոստանդնուպոլսում (1913): Այստեղ բնակվող նրա հեռավոր հորեղբայրներից մեկը, խորհուրդ է տալիս մնալ այդ նշանավոր քաղաքում ու մտցնում է նրան Գոց-Շուկայի հայ ոսկերիչների (Kapali Tcharchi) միջավայրը:

Իսկ ինչպե՞ս նա միմիայն օսմանյան հայերին վերաբերող արքունի հորձանուտն ընկավ: Ճիշտ է, որ Միջազգային հանրային իրավագիտությունը արգելում էր նման միջոցառումների կիրառումը օտարերկրացիների նկատմամբ, և որ տեղի դեսպանությունները իրենց քաղաքացիներին էին պաշտպանում: Իրավ է, որ, «Մարդու իրավունքները» այն ժամանակ դեռևս աղոտ էին ներկայացված, իսկ «Միջատության իրավունք»-ի մասին խոսք անգամ գոյություն չուներ: Եթե օտարերկրացիներն Օսմանյան կայսրությունում արտոնյալ կարգավիճակից էին օգտվում, ապա դա բնավ չէր վերաբերվում, և նույնիսկ ճիշտ հակառակն էր, Օսմանյան կայսրությանը հպատակ ոչ մուսուլման փոքրամասնություններին (հույներ, հայեր, հրեաներ, սերբեր, բուլղարացիներ, ռումինացիներ...): Միայն ցարերի «Սուրբ Ռուսաստանն էր», որ իսլամի դեմ հետևողական խաչակրաց արշավանքում, փորձում էր միջամտել օսմանյան և պարսկական կայսրությունների ներքին գործերին՝ որպես քրիստոնյա փոքրամասնությունների պաշտպան ու քիչ թե շատ հաջողությամբ իր հետևից էր տանում քրիստոնյա Եվրոպային:

Կարճ ասած, օտարահպատակ Սարգիս Մակարովը (ազգություն բառը դեռ փաստաթղթերում չէր հայտնվել) սկզբունքորեն չպետք է արքունի: Սակայն թուրքերի և հայերի միջև ազգային ատելությունն այն աստիճան էր սրվել, որ իշխանության գլուխ կանգնած «Միություն և առաջադիմություն» թուրքական կուսակցության անդամներին թվում էր, որ իրենց ամեն ինչ թույլ էր տրված: Համաշ-

խարհային պատերազմական իրավիճակն էլ էր նրանց լայն հնարավորություններ ընձեռում, մինչդեռ Օսմանյան կայսրության դեմ պատերազմող Ռուսաստանն ինքնաբերաբար զրկվում էր անգամ միջամտելու հնարավորությունից: Այս նպաստավոր պարագայում «Միություն և առաջադիմություն»-ի մարդիկ ընդարձակում էին աքսորի շրջանակները, տարածելով այն օտարերկրյա հայերի վրա: Սարգսի օրագիրը հավաստում է իր հետ աքսորված մոտ տասներկու ռուսահայատակ հայրենակիցների գոյությունը: Եղել են նաև իրանահայատակ, գուցե և այլ հպատակություն ունեցող հայերի աքսորման դեպքեր: Վերջինների մասին ես չգիտեմ: Հայ արխիվաբաններն ու պատմաբանները պետք է մեզ իրազեկ դարձնեն աքսորյալ ոչ օսմանյան հայերի թվի ու դասակարգի մասին:

Այնուամենայնիվ ես արձանագրել եմ, որ այն ժամանակվա թուրքական իշխանությունները տարբերություն էին դնում Ստամբուլի օտարահայատակ ամուսնացած և ամուրի հայերի միջև, արական սեռի իհարկե:

Ամուսնացածները ներկալված էին Անկարայում՝ «Մարդու իրավունքների» և միջազգային համաձայնագրերին համապատասխան պայմաններում:

Ամուրիներն՝ օսմանյան հայերի տեղահանության հետ էին ուղարկվել, ինչպես Սարգիսը, այնպես էլ իր ընկերները:

Այս վերջինները, պատերազմող օտարերկրացու իրենց կարգավիճակով, չեզոք պետության հովանավորության տակ էին գտնվում՝ տվյալ դեպքում Իտալիայի, այնուհետև Միացյալ Նահանգների, երբ Իտալիան, իր հերթին պատերազմի մեջ մտնելով, կորցնում է իր չեզոքությունը: Չեզոք պետությունների պաշտպան ձեռքը կբացատրի, հակառակ ամեն ինչի, Դեյր-Էզ-Չոքից Սարգսի և նրա ուղեկիցների վերջնական ազատագրման առեղծվածը:

Շաբաթ, 22 օգոստոսի, 1915. Այսօր վաղ առավոտվանից եկեղեցու դռանը հավաքված հայ կանայք սպասում էին մեր մեկնելուն: Դա Ազիզիե հայկական գյուղում էր: Մահակնե-

րով զինված թուրք ժանդարմները գոռում էին. «Երկուական շարվեք»: Կանայք լալիս էին մեր դժբախտ ճակատագիրը տեսնելով: Ժանդարմներից մեկը շրջվելով բղավեց. «Ողբացեք նրանց, քանզի ոչ ոք չունեն, որ ողբան իրենց»: Կանանցից մեկը կամեցավ մեզ գուլպաներ բաժանել, բայց ժանդարմներն արգելեցին այդ անել: Իրականությունը չէր համապատասխանում կայմականի նախորդ օրն արած խոստումներին՝ չնայած դեռևս նրա իրավասության տակ էինք գտնվում:

Լեռները

Կեսօրին հասանք մի վայր, ուր մի կողմում լեռներն էին ուղղածիզ բարձրանում, մյուս կողմում անհատակ անդունդն էր բացվում: Դրանց միջև նեղ մի արահետ, ուր հազիվ մի մարդ կարողանար անցնել: Մահակով զինված ժանդարմը տնկվեց այդտեղ: Յուրաքանչյուր աքսորյալից նա անցնելու վարձ էր պահանջում՝ 5 դահեկան: Ով վճարում էր՝ մահակի հարված էր ստանում ու անցնում, իսկ ով այլևս ոչինչ չունեք վճարելու, կարգի համաձայն նախ խուզարկվում էր, հարվածների տարափ ստանում, որից հետո նրանից ամեն ինչ խլում էին:

Երեկոյան ժամը 19-ին հասանք Բուլարիս ու զիշերեցինք բաց երկնքի տակ:

Սարգսի տրտունջները

Կիրակի, 23 օգոստոսի, 1915. Առավոտյան ժամը 7-ին մեկնում ենք: Կոշիկներս փովին քայքայվել են: Ստիպված եմ բոքիկ քայլել: Ուռնամառներիցս արյուն է հոսում: Շիկացած հողն այրում է ներքաններս: Ուռքերս սկսում են ուռչել: Քայլում եմ մեծագույն դժվարությամբ: Ժամը 18-ին մոտ Մալգարա գյուղն ենք հասնում, որտեղ զիշերն անց ենք կացնում հացատանը:

Երկուշաբթի, 24 օգոստոսի, 1915. Առավոտյան ժամը 6-ին վերսկսում ենք երթը: Այնս ոչ սկզբնական առողջություն ունեմ, ոչ էլ քայլելու քաջությունը: Մեր դեմքերը սևացել են, շրթունքները պատառոտվում են, ուռքերն ուռչում: Ճանապարհին քրջի կտորներ են փնտրում ու հենց գտնում են, փաթաթում են ուռքերիս, շիկացած հողից պաշտպանվելու համար: Կեսօրին մոտ հասնում ենք Ակշեհի քաղաք: Մեզ լցնում են քաղաքից դուրս գտնվող ինչ-որ պարտեզ, ուր մի փոքր զովանում ենք ծառերի ստվերում: Ժանդարմներից մեկը գալիս է ու հայտնում, որ կայմական բեյը (կուսակալը) չի կամենում, որ մենք քաղաքում հայտնվենք: Մի

պահակի ուղեկցությամբ 9 հայլ շուկա ենք իջնում ուտելիք գնելու: Հայախոս թուրք պահակը մեզ պատմում է, որ հայերը քաղաքի լավագույն արհեստավորներն էին. և այն օրվանից ինչ նրանք հեռացել են, քաղաքն ավերակի է վերածվում: Իրոք, ներկայումս փակ ամենագեղեցիկ տներն ու լավագույն խանութները հայերին էին պատկանում: Ճամբար վերադառնալով, մթերքները մեր խմբում միմյանց հետ կիսեցինք, իսկ երեկոյան ժամը 8-ին նորից ճամփա ընկանք: Մութն ընկել էր: Առաջ էինք շարժվում միմյանց հրելով, իրար ոտք տրորելով: Կեսգիշերն անց էր, երբ հրաման արձակեցին կանգ առնել մինչև լուսանալը: Ամբողջովին քրտինքով պատված մարմինս սոսկալի քամուց սկսեց դողալ: Չորս ընկերներով բլրակի հետևում, մեջք-մեջքի տվեցինք, որ տաքանանք, բայց իզուր:

Լուսաբացի առաջին շողերից ես վեր կացա փայտացած: Ուզեցի քայլ անել: Ուռքերս այլևս չէին շարժվում: Ճամբարի մյուս ծայրում մի երիտասարդ զիշերը մահացել էր: Ես քարշ էի գալիս մյուսների հետևից, որոնք սկսել էին երթը առանց ժանդարմներին սպասելու, քանի որ ցուրտը անտանելի էր դառնում: Մենք կարծես բազում սև ժապավեններ լինեինք, որ ծանրորեն ոլորապտույտ գնում էինք դեպի արշալույսի անհայտությունը: Մոտավորապես 1500 հոգի էինք այսպես գնացող: Տաս րոպե անց գյուղ մտանք ու ծածկոցներով փաթաթված քնած ժանդարմներին նկատեցինք տանիքների վրա: Մեր քայլերի աղմուկից նրանք արթնացան: Նրանցից մեկը բղավեց. «Ի՞նչ հրամանով եք շարժվել: Գնացեք, նստեք գյուղի մյուս կողմում, մինչև զանք»:

Սառնաշունչ զիշերվան հաջորդեց ցերեկվա տապը: Քիչ հետո ես գյուղ վերադարձա: Տեսնում եմ մեր ժանդարմները նախաճաշում են: Եվ ինչպիսի՞ նախաճաշ՝ հավ, ձվածեղ, մածուն և այլ ուտեստներ... Անշուշտ այդ ամենը գյուղացիներից էին խլել, սպառնալով կամ ծեծելով նրանց: Փորները լավ լցնելուց հետո, նրանք հեծնեցին ձիերը և հրամայեցին շարժվել:

Երեքշաբթի, 25 օգոստոսի, 1915. Այսօր, ուժասպառ ճանապարհին անցնելուց հետո, հասանք Ըլզըր, որտեղ մեզ բանտարկեցին կառավարական շենքի փոշոտ բակում, ինչպես Պոլսի (Ստամբուլ) քաղաքի վարչության (la prefecture de Polis) բակում: Այդ շենքի մոտ լիճ կար և կայարան:

Չորեքշաբթի, 26 օգոստոսի, 1915. Առավոտյան ժամը 7-ին ժանդարմները մտրակները ձեռքերին հայտնվում են: Նրանք գրգռված են: Մեզ շարում են կառավարական շենքի առջև. «դու մի քիչ առաջ, դու՝ հետ» ու հիմար ռազմավարություններ են հրամայում կատարել: Նրանց, ում չէր հաջողվում հրամանները ճիշտ կատարել, մտրակում էին: Չինվորական դպրոցի սաների նման, մենք չորսս ջանում էինք կատարյալ լինել: Կարապետ Տեփովանովը կապկում էր ժանդարմներին, անդադար կրկնելով. «Հաստատ սրանք կորած են: Դեռ Կոնիա չհասած, մենք հետադարձի հրաման կստանանք»:

Այսօր, սովորականի նման 12 ժամ տևած ստիպողական երթից հետո հասանք Քադըն—Հաճը կոչված գյուղը: Մեր մեծաքանակ խումբը տեսնելով, ավագ ժանդարմի (Bache-chavouche) աչքերն սկսեցին փայլել: Նա արգելեց գյուղացիներին մեզ որևէ բան վաճառել: Այնուհետև, ինձ իր հետ գյուղ տանելով, մեջքիս մի ծանրոց հաց դրեց, որ իր սենյակը տանեմ: Ես բազմիցս հետ ու առաջ արեցի, որպեսզի նրա տանը հացի, պանրի, սեխի կույտեր պահեստավորեմ: Հետո, վաճառականի հպարտ տեսք ընդունելով, նա ծալապատիկ գետնին նստեց՝ այդ մթերքների առաջ: 20 փարայի հացը վաճառում էր 10 դահեկանով, նույն կերպ ծխախոտը, պանիրը, սեխը: Մյուս մթերքներն էլ աներևակայելի գներ ունեին... Փող ունեցողները գնում էին, իսկ ովքեր չունեին... Երեկոն գալիս էր, ցուրտն էլ հեռը: Այսօր հատկապես քամին խիստ սառնաշունչ էր: Ոգևորված ավագ ժանդարմին մատուցած ծառայություններիցս, փակ տեղ են խնդրում գիշերն անցկացնելու համար, ավելացնելով, որ պատրաստ ենք վճարել: «Բոլորի համար՝ ոչ, բայց քո և ուղեկիցներիդ

համար հնարավոր է»,— պատասխանեց նա ինձ: Կանչեց ժանդարմներից մեկին, ականջին ինչ—որ բան փսփսաց՝ բանալիների մի խուրձ նրան տալով: Մենք հետևեցինք ժանդարմին, որը մեզ տարավ կիսախարխուլ մի շինություն, բանալիներով երկաթյա մի դուռ բացեց, այնուհետև մեկ ուրիշը և մենք հայտնվեցինք ճրագով հազիվ լուսավորվող մութ միջանցքում: Աստված իմ, բայց սա բանտ է: Բոլորը սարսափում են բանտից, իսկ մենք կամովին ենք այստեղ գալիս, ավելին, դեռ վճարում ենք: Նայում են խցերից մեկի ներսը ու նշմարում այնտեղ նստած ցնցոտիավոր, ոջլապատ մի ծերունու: Սա նույնիսկ բանտ չէ, այլ մահվան տեղ: Ինչքան ավելի ենք առաջանում, այնքան հեղձուցիչ զարշահոտությունը լցվում է քիթ ու կոկորդներս: Կանգ ենք առնում: Շրջվելով դեպի ժանդարմը, ասում են. «Ընկեր, երևի սխալվել ես, մեզ այստեղ բերելով»: Սառնասրտորեն պատասխանում է. «Էֆենդի պետք է հրամայեց այստեղ բերել»: Ասելով, որ այստեղ չենք մնա, եկած ճանապարհով հետ ենք դառնում: Ավելի լավ էր բաց երկնքի տակ ցրտին դիմանալ, քան փսխել այս զարշահոտում:

Ավագ ժանդարմը տեսնելով, որ վերադառնում են, ծաղրեց ինձ. «Հը, ստամբուլցիներ, տեղը հավանեցի՞ք»: Ասացի, որ ժանդարմը մեզ բանտ էր տարել: «Բանտից ավելի հանգիստ տեղ չես գտնի»,— եզրակացրեց նա: Այնուամենայնիվ, իմ պնդումով, նա համաձայնվեց 5-ական դահեկան վճարով տեղավորել մեզ ախոռում, որտեղ, կենդանիների թրքի վրա, գոմաղբի ջերմությամբ պարուրված, անուշ քուն մտանք:

Հինգշաբթի, 27 օգոստոսի, 1915. Դարձյալ ավելի քան մեկ օր պետք է քայլենք՝ Կոնիա հասնելու համար: Բայց արդեն հալից ընկել ենք: Մեզանից 80-ը որոշում են տասական դահեկան չափով (ավագ ժանդարմ) տալ, որպեսզի մեզ գնացք նստեցնի, քանի որ անկարող ենք քայլել: Նա համաձայնվում է: Բաժանվում ենք մեր խմբից ու գնում Քադըն—Հաճը կայարանը: Փող չունեցողները լացակումած նայում են

մեր հետևից: Երկու ժամից կայարան ենք հասնում: Գնացքը հաջորդ օրն է մեկնելու: Պետք է տեղ փնտրել գիշերելու համար, որը ինչպես երևում է շատ ցուրտ է լինելու: Դա 40-ական դուրուշ կամ դահեկան կարծեմա: Ուղեկիցներիս հետ հաշվարկներ են անում: Տոմսի համար բավականաչափ փող չունենք: Երկաթուղու հայ ծառայողներից խորհուրդ ենք հարցնում: Նրանք առաջարկում են մի ամբողջ վագոն վարձել, դա ավելի էժան կլինի: Այս հույսերով անցկացնում ենք գիշերը:

Ուրբաթ, 28 օգոստոսի, 1915. Մինչև հաջորդ առավոտ մենք զբաղված ենք վագոն վարձելով, իսկ գնացքը ժամանեց հայ արքայալներով լեփ-լեցուն: Հնարավոր է նույնիսկ մեզ չհաջողվի այն նստել, և ահա կայարանապետը մեզ հրամայում է վագոնների վրա բարձրանալ: Մեկնում ենք ժամը 7-ին և չորս ժամ անց վերջապես հասնում ենք Կոնիա: Կայարանից աջ, ինչքան հայացքը կտրի, տարածված են հայ արքայալների հազարավոր վրաններ և դեպի ձախ «Չելեքիների» (ապահովվածների) քաղաքը՝ Կոնիան: Ուզում ենք իջնել, բայց ոստիկաններն արգելում են: «Դուք Պոզանտի եք գնալու»,— հայտարարում են նրանք: Պոզանտի՞ գնալ (Կոնիային մոտ գտնվող փոքրիկ քաղաք), բայց ինչպե՞ս: Չորսով ընդամենը 40 դուրուշ (40 դահեկան) ունենք: Անգամ տոմս չենք կարողանա գնել: Այդ ժամանակ որոշեցինք փախչել: Օգտվելով պահակ ոստիկանի բացակայությունից, մենք փախչում ենք արքայալների ճամբարը: Այնտեղ հանդիպում ենք Ստամբուլից արքայալների տասարդ գավառացիների: Նրանք ապշած են, որ մենք՝ ուսահպատակներս, արքայալներ ենք: Գ. Թեփովանովը (Տեփոյանցը) յուրովի է մեկնաբանում և գլուխը թափահարելով խորհրդավոր եզրակացնում. «Տղերք, սրանց հաշիվը վերջացած է: Ինչ ուզում է թող անեն, շատ շուտով մեր բանակները (ռուսական) կհասնեն այստեղ, և այն ժամանակ մենք նրանցից հաշիվ կպահանջենք»: Իր մտածելակերպին որևէ

հակառակություն՝ նա ամբաստանում էր որպես դավաճանություն Ռուսական կայսրության դեմ:

Ծառի ստվերում հաց ու պանրով կշտանալուց հետո, մենք դառնորեն ապագան ենք դիտարկում: Անհրաժեշտ է, ինչ գնով էլ լինի քաղաք իջնել՝ Կոնիա, որպեսզի մեր դրամական վիճակի ինչ-որ լուծում գտնենք: Սակայն մեզ արգելված է քաղաք գնալ: Հուսահատ, մենք վրանից վրան ենք թափառում, ուր հայերի մեծ մասը ծագումով Բուրսայի և Իզմիրի շրջաններից են: Վարակիչ հիվանդություններից ահավոր քանակությամբ մեռնում են այստեղ: Որպես պատան սավանների մեջ փաթաթելով, նրանց թաղում են առանց դագաղի: Վանեցի մի երիտասարդ մեզ երկու ծածկոց է տալիս, գիշերվա ցրտից պաշտպանվելու համար: Երկուսով մի ծածկոցով ենք փաթաթվում:

Երեկոյան ժամը 10-ին հուսահատ ճիչեր ու ողբի ձայներ են ականջիս հասնում: Ոտքի են կանգնում ու տեսնում նույն ահավոր տեսարանը, որ Էսկիշեհիրում մեզ հետ արդեն պատահել էր, այսինքն՝ քնած ժամանակ քացիներով հետույքներիս խփելով ոստիկանները մեզ արթնացնում են, որպեսզի այլ ուղղությամբ ուղարկեն: Այստեղ ևս, մնան կոպիտ ձևով արթնացած մարդիկ, շորերը գցում էին ուսերին, կամ դրանք թողած, գնում էին կայարան, որտեղ նրանց նոր առաքման գնացքն էր սպասում: Մենք չորսով չէինք ցանկանում մեկնել, հետևաբար, երբ մեր հերթը հասավ, մեր երկու ծածկոցները վերցնելով, ծլկեցինք հեռու մարգագետին: Գիշերվա ժամը մեկին ողբն ու ճիչերն աստիճանաբար մարեցին: Գնացքը մեկնել էր ու տեղափոխությունն ավարտվել:

Հուլիսի 20

Շաբաթ, 29 օգոստոսի, 1915. Մենք խառնվում ենք այդ-տեղ մնացողների խմբերին, բայց մինչև ե՞րբ: Վաղ առավո-տյան, երկու ծածկոցները իրենց տիրոջը հանձնելուց հետո, փորձում ենք գնալ քաղաք՝ Կոնիա: Կայարան հասնելով նկատում ենք, որ ոստիկանները աքսորյալների խմբեր են կազմում մոր ուղարկումների համար (Sevkiat): Ամմիջապես հետ ենք դառնում: Մինչ մենք կայարանի միջով անցնելու միջոց ենք փնտրում, մեր ընկեր Պետրոսին բռնում են: Չցանկանալով նրան մենակ թողնել, մնում ենք նրա հետ:

Քանի որ աշխատուժի կարիք է զգացվում, ոստիկանները մեզ օգտագործում են մենակ մնացած հայ կանանց ճամպրուկները գնացք բարձրացնելու համար, որը տևում է մինչև ժամը 11-ը: Այդ ոստիկաններից մեկին խնդրում են, որ թույլ տա քաղաք գնալ, փոստատնից հեռագիր ուղարկելու: Նա ոչինչ չի ասում, և մենք անցնում ենք: Կոնիայի փո-շոտ փողոցներում մենք ամերիկյան դեսպանատունը կամ հյուպատոսությունն ենք փնտրում: Քաղաքի քրիստոնյանե-րից տեղեկանում ենք, որ Կոնիայում միայն հունական դես-պանատուն գոյություն ունի, որն ավաղ ոչնչով պաշտպանել

չի կարող: Որոշում ենք Կաթոլիկ եկեղեցի գնալ, որտեղ մի-գուցե մեզ որևէ խորհուրդ կարողանան տալ: Հազիվ եկեղե-ցուն հասած, նրա կողքին ամերիկյան հիվանդանոց ենք նկատում: Նետվում ենք այնտեղ:

Այդ պահին մեր բոլոր հույսերը կենտրոնանում են այդ հիվանդանոցի վրա: Հուսախաբությունը մեզ շատ թանկ կարժենար: Ի՞նչ կլիներ մեզ հետ, եթե մեր սպասումները չի-րականանային:

Մի քնքուշ հայ օրիորդ, առանց մույնիսկ մեր ինքնությունը հարցնելու, ուղիղ ճաշարան մեզ ուղեկցեց, ուր հավաք-ված էին արդեն ամեն ինչից զուրկ բազմաթիվ այլ հայ աք-սորյալներ: Մեզ հաց ու ձմերուկ բաժանեցին, որ մեծ ախոր-ժակով կերանք: Մեզ սպասարկում էր ամերիկուհի օրիորդ Կարոլինը: Նրան պատմեցինք մեր պատմությունը: Ուշա-դիր լսելուց հետո, նա մեզ բժիշկ Դադին (Dood) ներկայաց-րեց: Պարոն Դադը կարճահասակ, նիհարակազմ, շիկահեր ու ժպտադեմ մարդ էր: Նրա օգնությամբ դիմած ոչ մի աքսո-րյալ հայ չկար, որ նրանից մխիթարանք ստացած չլիներ: Բոլորը երախտապարտ էին բժշկին և օրիորդ Կարոլինին:

Պարոն Դադը մեզ հյուրասենյակ ուղեկցեց ու մանրա-մասն պատմել տվեց մեր գլխին եկածը: Նա թուրքերեն լավ էր խոսում: Մենք համարձակվեցինք նրան հայտնել մեր ներկա նյութական նեղության մասին: Նա մեզ պատասխա-նեց, որ պատերազմի (1914) հենց սկզբից ամերիկյան դես-պանատունը օգնում է Ստամբուլում ապրող ռուսահալա-տակներին: Բայց քանի որ մենք աքսորված էինք, նա տե-ղյակ չէր, արդյո՞ք այդ օգնությունը մեզ վերաբերում է, թե ոչ: Այնուամենայնիվ նա խոստացավ դեսպանատուն հայտնել Կոնիայում մեր ներկայության մասին և, տեղավորվելով իր գրասեղանի մոտ, նշեց մեր անունները: Մեր վերաբերյալ որևէ դրական պատասխան ստանալու դեպքում, նա ան-ձամբ որոշ գումար կտրամադրի, որը կհանվեր այն գումար-ներից, որ մեզ կհատկացնեին:

Շնորհակալություն ենք հայտնում ու հրաժեշտ տալիս բժիշկ Դադին: Հիվանդանոցը լիքն է աքսորյալ հայերով, ո-

րոնք սպասում էին մեր դուրս գալուն, որպեսզի իրենց հերթին ընդունվեն բժշկի կողմից:

Գիշերն անցկացրինք կայարանին մոտ գտնվող մի հյուրանոցում, տախտակների վրա պառկած՝ յուրաքանչյուրս երկու գավաթ սուրճի փող վճարելով:

Կիրակի, 30 օգոստոսի, 1915. Առավոտ կանուխ ոստիկանությունը խուզարկում էր ցածր կարգի հյուրանոցները և ձերբակալում այնտեղ տեղավորված հայ աքսորյալներին, նրանց՝ Կոնիայից ոչ հեռու գտնվող Պոզանտի ուղարկելու համար: Այդ իսկ պատճառով մենք արևածագից առաջ դուրս էինք գալիս հյուրանոցից ու թափառում փողոցներում՝ ջանալով աչքի չընկնել: Այլևս սրճարան մտնել չէինք կարող, քանի որ դրան չունեինք: Այդ կիրակի, կեսօրին մոտ, նյարդերս չդիմացան: Առանց հետևանքների մասին երկար-բարակ մտածելու, մենք սրճարան մտանք՝ թեյ խմելու: Բայց ո՞վ պիտի վճարեր: Այդ պահին էր, որ տեսանք սրճարան մտնող մեր հայրենակիցներ Սերոբե Մանանովին և Մկրտիչ Մազմանովին, որոնք բավականին փող ունեին մեր թեյի համար վճարելու: Նրանք մեզ հայտնում են, որ մեզանից հետո մեր մյուս հայրենակիցներին ևս Էսկիշեհիրից Կոնիա են ուղարկել: Նրանց հաջողվել էր գնացք նստել: Բացի այդ հայր Ստեփան Գալպակճյանը Ստամբուլից Էսկիշեհիր վերադառնալով որոշ գումար էր բերել ու բաժանել ներկաներին: Մյուսներին նա նամակ էր ուղարկել և հենց որ մեզանից պատասխան ստանար, մեր բաժինը փոստով կուղարկեր: Մենք անմիջապես փոստ ենք շտապում, հայր Ստեփանին մեր չորս ստորագրությամբ նամակ ուղարկելու: Գիշերն անցկացնում ենք մույն հյուրանոցում՝ Էսկիշեհիրից մեր ընկերների բերած ծածկոցներով փաթաթվելով:

Երկուշաբթի, 31 օգոստոսի, 1915. Այսօր սենյակ վարձեցինք հունական թաղամասում, 6 դահեկան գիշերավարձով: Տանտերերը՝ երկու ծեր կարամանցի թրքախոս հույն էին, որոնց համար մաքրությունը անհմաստ մի բան էր: Նրանք

միայն փողն են պաշտում: Վաղ առավոտյան մեզ ստիպում են օրվա վարձը վճարել, վախենալով, որ կգրկվեն իրենց հասանելիք գումարից, եթե հանկարծ ոստիկանությունը մեզ բռնի ու տանի:

Ես վերադարձա բժիշկ Դադին տեսնելու, որպեսզի գրանցել տամ երեկ ժամանած մեր հայրենակիցներին, ինչպես նաև նրանց, ովքեր դեռ ճանապարհին էին: Ես նրան խնդրում էի այդ լուրերը շտապ ուղարկել, նկատի ունենալով մեր խղճալի վիճակը, երբ նա բացեց թղթապանակը և ցույց տվեց մույն օրն ուղարկած իր նամակի պատճեն, որ մեզ էր վերաբերում և հավատացրեց, որ հույս ուներ ամենաուշը երկու օրից պատասխան ստանալ: Խոստացավ անմիջապես ընկերներին մասին ևս գրել: Մինչ ես անհանգստացած, շնորհակալություն հայտնելով դուրս էի գալիս, նա նայեց բոբիկ ոտքերիս և ինձ 40 դուրուշ (դահեկան) տվեց, որպեսզի ինձ համար սանդալներ գնեմ:

Հինգշաբթի, 3 սեպտեմբերի, 1915. Քիչ առաջ Սեդրակ Բրդյանցը մեզ միացավ: Հայդարփաշայից (կայարան Ստամբուլում, Խալկեդոնիայի կողմում) մինչև այստեղ անընդհատ քայլել էր:

Կիրակի, 6 սեպտեմբերի, 1915. Այս առավոտ յոթ հոգուց բաղկացած ռուսահայերի մեր խումբը ներկա էր Կոնիայի լատինական եկեղեցում մատուցվող պատարագին: Եկեղեցում, նրա շուրջը, մույնիսկ մոտակա մայրերին ասեղ գցելու տեղ չկար: Ոստիկանությունը առիթը բաց չթողեց հայերին մեկ անգամ ևս վախեցնելու համար: Այդ դաժան ոստիկաններից շատերը մահակների հարվածներով ցրում էին հավատացյալներին, բղավելով. «Մի ձեր վիճակին նայեք, ու դեռ չե՞ք զգվել ձեր եկեղեցիներից»:

Այդ իրադարձությունների պատճառով հոտի ժողովդապետը՝ հայր Պիեռը, որոշեց առաջին պատարագը տարագիրների համար հայերեն մատուցել հայր Անտոնի և հայր Ավետիքի կողմից՝ Սուրբ Հազարի Մխիթարյանների միա-

բանությունից, երկուսն էլ աքսորված Իզմիրից (Նիկոմեդիա), երկրորդ պատարագը՝ լատիներեն, Կոնիայի բնակիչների համար:

Երկուշաբթի, 7 սեպտեմբերի, 1915. Կեսօրին Էսկիշեհիրում մնացած մեր հայրենակիցները մույնպես հասան Կոնիա: Բոլորս միասին մույն տանն էինք ապրում: Ես Պոլիս (Ստամբուլ) երկու հեռագիր ուղարկեցի, մեկը՝ հորեղբորս, մյուսը՝ վարպետիս՝ պարոն Տիրան Քալաֆաթին: Ավաղ, ոչ մի պատասխան չստացա: Վախենո՞ւմ էին արդյոք կապ ունենալ աքսորյալի հետ, թե՞ մույնիսկ հեռագրերը չէին ստացել, քանի որ փոստային կապը երկրում հեռու էր կանոնավոր գործելուց: Ինչքան ծանր է մի հալածյալի համար իր ընտանիքից կամ հեռավոր ընկերներից մխիթարական մի քանի խոսք գուր սպասելը:

Շաբաթ, 12 սեպտեմբերի, 1915. Այսօր քաղաքի օսմանյան բանկից ստացանք հայր Ստեփանի՝ Էսկիշեհիրից մեզ համար ուղարկած դրամը: Նորից գնացի բժիշկ Դադի մոտ, որպեսզի տեղեկանամ, արդյոք Ստամբուլի ամերիկյան դեսպանատունը որևէ կարգադրություն չէր արել հօգուտ մեզ՝ ռուսահայատակներին: Հազիվ էի դուռը բացել, երբ բժիշկ Դադն ինձ ուրախ-ուրախ բարի լուրն ավետեց: Նա հրաման էր ստացել դեսպանատնից յուրաքանչյուրիս ամսական 2 ոսկի-ոսկեղրամ տալ: Նա անմիջապես ինձ հանձնեց 2 ոսկի-ոսկեղրամը և խնդրեց անհրաժեշտ ամեն ինչ անել, որպեսզի ընկերներս մույնպես երկուշաբթի օրը ներկայանան՝ իրենց հասանելիք գումարն ստանալու:

Կոնիայում կյանքը թանկ չէր: Մարդ կարող էր 150 դուրուշով (դահեկան) մեկ ամիս ապրել: Եթե մենք կարողանայինք այստեղ մնալ, մեր աքսորը հարաբերականորեն հեշտ կընթանար: Դրա համար որոշեցինք խնդրագիր ներկայացնել թուրքական իշխանություններին, ճշգրտելով մեր ինքնությունը, որպեսզի իրավունք տան մեզ ապրել Կոնիայում, փոխանակ մեր օրերն անորոշության և ապագայի մասին

տագնապների մեջ անցկացնելու: Բայց որևէ քայլ նախաձեռնելուց առաջ, զգուշության համար, որոշեցինք խորհուրդ հարցնել բժիշկ Դադից: Նա ցավ հայտնեց, որ իրավասու չէ և չկարողացավ ոչ այո ասել մեզ, ոչ՝ ոչ: «Այդ քայլը կարող էր և՛ հաջողվել, և՛ ճիշտ հակառակ հետևանքն ունենալ», — հայտարարեց նա: Քանի դեռ խոսքը փողին էր վերաբերում, նա պատրաստ էր մեզ օգնել հնարավորության սահմաններում, իսկ այդ հարցը կենսական նշանակություն ուներ: Հաշվի առնելով բժիշկ Դադի վարամունքները, մեզանից մեծ մասը հրաժարվեց խնդրագիր ներկայացնելու մտքից:

Շաբաթ, 19 սեպտեմբերի, 1915. Ամերիկյան դեսպանատան դռնապանը հայտնվեց սրճարանում, որպեսզի տեղեկացնի, որ բժիշկ Դադն ուզում է մեզ տեսնել: Իսկույն ներկայացանք: Բժիշկը մեզ իր մշտական բարեհաճությամբ ողջունեց և ստացական վերցնելով, յուրաքանչյուրիս 2 ոսկի-ոսկեղրամի հոկտեմբերի ամսավարձը վճարեց: Բոլորս էլ հիացել էինք ամերիկացիների՝ մման պատրաստակամությամբ: Հրավիրել ու նախապես վճարել, մման բան երբևիցե չէինք տեսել: Երդ դեռ Պոլսում էինք, մեր դեսպանատունը (ռուսական) ամիսներ շարունակ մեզ սպասեցնում էր, մինչև այդ վճարումները կատարելը: Հնարավորությունների ինչպիսի՝ ծայրահեղ տարբերություն...

Կիրակի, 20 սեպտեմբերի, 1915. Մեր սենյակը չափազանց փոքր էր: Այդ պատճառով շուկային ավելի մոտ գտնվող, երկու սենյականոց մեկ այլ տուն տեղափոխվեցինք: Պարտիզակցի Ստեփան Չիֆուջյանը մույն տանն էր ապրում, մոր և քույրերի հետ: Այստեղ մեզ ավելի լավ էինք զգում, բայց նոր տեղահանությունների մասին լուրերը նորից սկսում են շրջել: Անհանգստությունը կրկին համակում է մեզ:

Չորեքշաբթի, 23 սեպտեմբերից մինչև չորեքշաբթի, 30 սեպտեմբերի, 1915. Վրաններ այցելության գնացի: Իմ ըն-

կերներից կամ ծանոթներից ոչ ոք այլևս այնտեղ չէր: Ողջ չէի՞ն այլևս, թե՞ ուղարկվել էին:

Վրանների թիվն աճել էր, տարածվելով անձայրածիր հեռուն: Հիմա այստեղ մարդիկ ավելի լավ էին կազմակերպված: Հայ արքայալները սեփական շուկա են ստեղծել: Շրջիկ նպարավաճառները, մսավաճառները, հացավաճառները... հոգում են նրանց առօրյա կարիքները: Հայերն իրար հետ են առևտուր անում և կարիք չունեն այլևս քաղաք գնալու՝ մթերք հայթայթելու: Ես տեսնում եմ, որ այստեղ ամեն ինչ ավելի առատ է և պակաս թանկ, քան Կոնիայում: Աղքատներ էլ կան իհարկե, որոնք վրանից վրան անցնելով հաց են մուրում: Ունեցողները տալիս են չունեցողներին: Աղքատները օրից օր են ապրում, ասելով. «Վաղն Աստված մեզանով կգբաղվի»: Նրանք էլ, մյուսներն էլ գոհ են իրենց բախտից ու արևից, միայն թե իրենց հանգիստ թողնեն: Բայց մահակներով զինված ոստիկանների մի խումբ ամեն օր հետապնդում է այդ թշվառներին ու նոր ուղղություններով ուղարկում:

Սի առավոտ լուր է տարածվում, թե Սպարտայի և Բուրդուրի արքայալներն ազատ են ու կարող են տուն դառնալ: Ուրախությունը համակում է մեր հոգիները: Չէ՞ որ դա նշանակում է, որ ազատագրությունը վաղ թե ուշ կտարածվի բոլորիս վրա: Ավա՛ղ, այդ հույսը երկու օրից ավելի չի տևում: Գնացքը հետ է վերադառնում, նույն մարդկանցով խցկված, որոնք իբր տուն էին մեկնել և առանց Կոնիայում կանգ առնելու, այն Պոզանտի են քշում: Հուսախաբությունն ընդհանուր է: Անհասկացողությունն էլ նույնպես: Այդ ինչպե՞ս հասարակ գործավորները կարողացան չեղյալ համարել ներքին գործերի նախարարության հրամանը:

Ջենալ բեյը և դիարբեքիրցի Մուհամեդը

Ոչ ոք չի կարող բացատրել դա: Ասում են, որ հայերի բառեկամ Կոնիայի ղեկավար Ջենալ բեյը ևս չի կարողանում հասկանալ այդ երևույթը: Բուրդուրի և Սպարտայի այդ արքայալները, որոնք ծառայել էին Բալկանների պատերազմում, տուժել էին ահավոր երկրաշարժից, այստեղ էլ ահավոր ցնցում ապրեցին այդ գնալ-գալուց: Ջենալ բեյի պաշտոնագրկման կամ պաշտոնաթողության մասին լուրերը փողոցից-փողոց են թռչում: Ավա՛ղ դա ճշմարիտ էր: Ջենալ բեյին փոխարինելու եկավ խիստ հակահայկական տրամադրված դիարբեքիրցի (Տիգրանակերտ) Մուհամեդը: Կոնիա հասնելուց առաջ դեռևս, ոստիկանապետը մահակներով և սվիններով զինված իր ոստիկաններին հայերի տներն էր ուղարկում: Հազարավոր արքայալների ստիպում էին ճանապարհ ընկնել իրենց հիվանդների ու հաշմանդամների հետ, որոնք հեշտ գոհ էին դառնում ճանապարհներին թափառող վայրի շներին: Վրանների արքայալներին քշելուց հետո, սկսվեց Կոնիա քաղաքի հայերի

աքսորը, թաղամաս առ թաղամաս: Դիվային Մուհամեդն արդեն տեղ էր հասել իր գիշատիչների հետ, հայերի ոչնչացմանը վերահսկելու համար:

Հինգշաբթի, 1 հոկտեմբերի, 1915. Այսօր ոստիկանները մեր շենքը մտան ու ձերբակալեցին Մանանովին ու Նազարեթին: Նրանք մեզ էլ էին փնտրում: Ինչ ուզում է պատահի, միահամուռ որոշում ենք մնալ կամ միասին մեկնել: Դռանը սպասող ոստիկանին ցույց տվեցինք մեր անձնագրերը, հայտարարելով, որ մենք թաղաքական բանտարկյալներ ենք, և որ հարկ կլինի մեզ որոշակի տեղ հատկացնել, սպասելով մինչև պատերազմն ավարտվի, ինչպես արվել է մեզանից ու ձերբակալված ռուսահպատակների հետ:

Ոստիկանը պատասխանեց, որ դա իր իրավագործությունից դուրս էր, և որ մենք մեր պահանջները կներկայացնենք ոստիկանատանը, ուր և մեզ ուղեկցեց: «Եթե մյան օրենք գոյություն ունի,— ավելացրեց նա,— ձեր հանդեպ նույնպես այն կկիրառվի»: Եվ որպեսզի խոչընդոտի մեր հնարավոր այն կկիրառվի, նա հավաքեց մեր թույլտվություններն ու անձնագրերը և իրավունք տվեց մեր ճամպուրկները հավաքել: Քայլելով կենտրոնական պողոտայով հասանք ամերիկյան հիվանդանոց: Ոստիկանից այնտեղ մտնելու թույլտվություն խնդրեցի: Ոստիկանը ավբանացի էր, բարի մարդ: Ընդունեց: Հիվանդանոցի աշխատակից օրիորդ Կրուշմանը նրան բացատրեց, որ բժիշկ Դադը կայարան է գնացել և առնվազն կես ժամից կգա: Այդ ժամանակ ոստիկանը մեզ այդտեղ թողեց, ասելով, որ ավելի ուշ կգա մեր հետևից: Հիվանդանոցի պարտեզի անկյունում նստած մենք տխրամած մտածում էինք, թե ինչպես կդասավորվի մեր ճակատագիրը, թախիծով նայում էինք ոստիկաններով շրջապատված հայերի խմբերին, որ անցնում էին իրենց կապոցներով ու կայարան ուղղվում:

Պարոն Դադը վերադարձավ: Նրա լեզենդար ժպիտն անհետացել էր: Նա նույնքան տխուր էր, ինչքան մենք, որովհետև այնտեղ կայարանում սեփական աչքերով էր տեսել աքսորյալ հայերի թշվառությունը: Նա մեզ հյուրասրա-

հում ընդունեց: Հարցրեցինք, թե չէ՞ր կարող արդյոք մեզ նույնմեքերի գումարը վճարել, քանի որ մեկնում էինք: Մեծ պատրաստակամությամբ վճարեց: Ոստիկանն արդեն վերադարձել էր: Բժիշկ Դադը նրան հարցրեց, թե ո՞ր ուղղությամբ էին մեզ տանելու, սակայն ոստիկանն անտեղյակ էր և ասաց, որ ոստիկանատունն էր որոշում այդ հարցը: Բժիշկը մեզ դարձավ ու խորհուրդ տվեց, որ, ուր էլ գտնվելու լինենք, գրենք իրեն, հավաստիացնելով, որ անմիջապես հեռագրեր կուղարկի Ստամբուլի, Մերսինի և Հալեայի ամերիկյան դեսպանատներ, տեղեկացնելով նրանց մեր ճակատագրի մասին: Նա մեզ վստահեցրեց, որ վերջին երկու դեսպանատները մեզ կվճարեն անհրաժեշտ փողը: Մեր հուզված արտահայտությունները տեսնելով՝ արցունքները հոսեցին նրա այտերն ի վար: Մենք այն զգացումն ունեինք, կարծես թե հորից էինք բաժանվում:

Հունական եկեղեցու մոտով մեզ ոստիկանատուն տալիս, գրանցեցին մեր անունները, այնուհետև երկու ձիավոր ոստիկաններ մեզ կայարան ուղեկցեցին: Մինչ գնացքը կգար՝ մեզ փակեցին ինչ-որ փոքրիկ գարշահոտ խցում: Դա բանտի զուգարանն էր: Որպեսզի մի քիչ մաքուր օդ գա բացում ենք միակ պատուհանը, որը դժբախտաբար այսռո՞ւմ մեջ է բացվում: Անասունների կեղտահոտը սենյակի գարշահոտին խառնվելով խեղդում է մեզ: Երեկոյան ևս երեսուն հայ աքսորյալ են ներս բերում: Խցկված ենք, ինչպես սարդիմները տակառում: Քիչ անց, երկար մոթե վերարկուի մեջ փաթաթված չալմայով մի մորուքավոր է հայտնվում ոստիկանի ուղեկցությամբ ու գոռում. «Հայդե, յուրաքանչյուրդ որպես վարձ հինգ դահեկան պիտի վճարեք»: Տեր իմ Աստված, բանտից էլ ահավոր է ու դեռ պիտի վճարենք: Ակնհայտ է, որ ոստիկանությունը միաբան է նրա հետ: Ամենաչնչին հակաճառության պատասխանն ապտակն է: «Դու դեռ խոսում ես, “kafir” (գյավուր)»:

Կոնիայից մեկնումը

Ուրբաթ, 2 հոկտեմբերի, 1915. Աքսորյալ Մարգիս Մակարոֆն ու իր ռուսահայ 10 հայրենակիցները, ի հեճուկս իրենց պահանջների բժիշկ Դադի միջամտություններին, Կոնիայում 30 օր պահվելուց հետո, դարձյալ քշվում են Անատոլիայի հարթավայրերը, օսմանյան հայերի զանգվածների հետ միասին:

Առավոտյան ժամը 9-ին, ոստիկանի հսկողությամբ, մեզ խիտ շարքերով ուղեկցում են դեպի կայարանի տոմսարկղ՝ Պոզանտիի տոմս գնելու: Ոստիկաններից մեկը դեմ է այդ գնումին, մա մեզ անասունների վագոն է տալիս: Մենք 100 հոգով կուտակվում ենք այնտեղ, ուր միայն 40-ի համար տեղ կա, բոլորս կանգնած, միմյանց սեղմված: Ես դռան առաջ եմ, հնչում է մեկնումն ազդարարող սուլիչի ձայնը, սակայն ոստիկանները, հակառակ իմ պահանջներին, մեր փաստաթղթերը չեն վերադարձնում:

Կարճահասակ, գեր, պնդակազմ, սև բեղերով մի ոստիկան մահակով այնպես է զարկում ոտքերիս, որ կապտում եմ: Մեկ ուրիշը, միայն վերջին պահին ինձ է հանձնում փաստաթղթերի փաթեթը: Կարծում եմ, որ միայն բժիշկ Դադի

միջամտության շնորհիվ էր դա արվել, որին ահազանգել էր ամերիկյան հիվանդանոցի աշխատակից տիկին Բյուլբյուլյանը:

Ժամը 10-ին գնացքը մեկնում է: Երեկոյան ժամը 5-ին դեռ հեռվում տեսնում եմ Կոնիա քաղաքը, ուր անց էինք կացրել 36 օր: Երկաթուղու երկայնքով, ցրված շարքերով քայլում են ուրիշ քսորյալներ, իրենց ճամպուրկների ծանրության տակ կքած: Քաղաքից դուրս կուտակված վրանների հայ քսորյալներն են նրանք, որոնց զանգվածաբար տեղահանել էին Կոնիայի ոստիկանապետի հրամանով:

Գնացքը կանգ է առնում մի փոքրիկ կայարանում: Ոստիկաններն ուզում են այդ լքյալներով գերբեռնել վագոնը: Նա մեզ ստիպում է, որ այդ խեղճերին թողնենք բարձրանան: Բոլորս կանգնած առավել սեղմվում ենք, միմյանց ոտք տրորելով, խեղդելով երեխաներին, որոնք ճչալով լաց են լինում: «Այդտեղ կրկնակի քանակությամբ մարդկանց համար տեղ կա»,— գոռում է ժանդարմը: Նրան հաջողվում է ևս 30 հետիոտն քսորյալի վագոն խցկել: Մի ծեր կին, ոտքերի տակ տրորված, մահացավ: Նրա մարմինը շարժվող գնացքից դուրս նետեցին: Մի քանի երիտասարդներով վագոնի տանիք բարձրացանք, չնչին չափով թեթևացնելով ներսի ճնշումը, բայց երեկոյան ժամը 10-ի մոտ, սկսեցինք ցրտից դողալ վերևում:

Էրեզլիում մեր շոգեքարշն անջատվում է քսորյալների վագոններից և կցվում բեռներով լիքը այլ վագոնների, ուղղվելով դեպի Պոզանտի: Մենք Էրեզլիի մատույցներում ենք, անշոգեքարշ գնացքում: Մարդիկ, իջնելով վագոններից, գնում են պառկելու մոտակա մարգագետնի ծառերի տակ, որոնց խշշոցն մորս օրորոցայիններն է ինձ հիշեցնում:

Շաբաթ, 3 հոկտեմբերի, 1915. Վաղ առավոտյան ժամը արմները մեզ քաղաք տեղափոխեցին: Քաղաքի պարիսպներից դուրս տարածված էին հայ քսորյալների վրանները, որոնց հանգիստը խախտվում է մեր ժամանման պատճառով: Նրանք բանսարկություն են անում ժանդարմների հետ,

որոնք՝ էլ արգելում են մեզ նրանց հետ տեղավորվել, պատ-
ճառաբանելով, որ մենք շատ շուտով պիտի մեկնենք: Իրոք,
ցերեկվա ժամը 2-ի մոտ, նրանք խիստ գրգռված վերադար-
ձան, աջ ու ձախ մահակների հարվածներ տեղալով ու թունդ
հայիոյելով, հրամայեցին հավաքել իրերը ոտքով ճանա-
պարհվելու համար: Մարդիկ, հայտնվելով այդ նոր իրավի-
ճակում, ցանկանում են ազատվել այն կահ-կարասուց, որ
անկարող են իրենց մեջքին տանել: Թուրք գյուղացիք հա-
վաքվել էին մեր շուրջը, որպեսզի ամենացածր գներով ամեն
ինչ գնեին: Կես ժամվա ընթացքում ընդամենը մի քանի հա-
րյուր դուրուշով (դահեկան) վաճառվեցին մահճակալներ,
ներքնակներ, վերմակներ, հագուստներ, ամանեղեն ու գոր-
գեր: Որոշ հայեր, վրդովված, չցանկանալով զիջել այդ ճնշ-
մանը, գետն էին լցնում իրենց ներքնակների ու վերմակների
բուրդն ու բամբակը: Այդ ժամանակ դարձյալ գործի էին դը-
րվում դագանակները, հովտում հնչում էին մեկնման հրա-
մանները:

Նրանք, ովքեր չէին ցանկացել իրենց ունեցվածքը չնչին
գնով վաճառել, այն թողնում էին ճանապարհին, առանց
այն էլ արդեն ծանր էր քայլելու հոգնածությունը տանելը:
Գեմլիկ գյուղի մոտ նկատեցի իրենց հնոտիներով ծանրա-
բեռնված, հոգնածությունից մի կերպ քարշ եկող մի կնոջ իր
աղջկա՝ Էլեգաբեթի հետ: Այս կինն էր, որ ինձ օգնել էր, երբ
Կոնիայի կայարանում մահակի հարվածներով կապտեցրել
էին ոտքերս (50 տարեկան հասակում Սարգիս Մակարոֆի
ոտքերին դեռ երևում էին մահակի հարվածների հետքերը):
Կինն իմ ոտքերն առել էր իր ծնկներին ու երկար ժամանակ
տրորել: Հիմա իմ հերթն էր նրան օգնելու: Ես նրանց կա-
պոցներից մի մասն ուսիս վերցրեցի: Ամեն ինչից զուրկ, ես
ոչ վաճառելու, և ոչ էլ ինձ հետ վերցնելու ոչինչ չունեի: Կով-
կասյան իմ հայրենակիցների հետ, որոնք նույնպես աղքա-
տության մեջ էին, մենք մի քիչ զվարճանում էինք ուրիշների
դժբախտությամբ:

Մայրը երեխայի հետ (լուսանկար՝ Արմին Վեգների, Informations
und Dokumentationszentrum Armenien, Berlin)

Հանկարծ հեռվում մի կնոջ եմ նկատում, որ երեխային
թփի տակ է դնում, նստում է կողքին ու երկար խոսում: Հե-
տաքրքրությունից մղված բեռս վայր եմ դնում ու նրանց նա-

յում: Կինը վեր է կենում ու առանց փոքրիկի հեռանում, քիչ անց նորից հետ է գալիս, կռանում ու երեխային համբուրելուց հետո վերջնականապես հեռանում է: Երեխային լքելը, դա իրոք լքման դեպք էր, ինձ խորապես ցնցեց: Մոտեցա երեխային, հրեշտակի նման շիկահեղ, ամուր մանչուկ էր, խորը քնած: Ժամանակ առ ժամանակ մի երկնային ժպիտով նրա շուրթերն կիսաբաց էին լինում:

Փոքրիկին գիրկս առա և արագ քայլեցի, քանի որ աքսորյալների քարավանը հեռացել էր:

Ճանապարհիս, այստեղ-այնտեղ հանդիպում էի կողոպտված մեռյալների կամ մահամերձների, որոնց շրթունքները մերթ ընդ մերթ շարժվում էին: Նրանց գետին էին տապալել քաղցն ու հոգնածությունը:

Երեխային հանձնել էի մի կնոջ, երբ նա սկսեց լալ: Մեկ ուրիշ կին մոտեցավ ու ասաց, որ նա քաղցած է, գրկեց փոքրիկին և իր կուրծքը քերովբիկի բերանը դրեց, հեկեկոցները դադարեցին:

Տերերին հանձնելով ծածկոցը, որ տանում էի, երեխային կրկին գիրկս առա: Երեկոյան ժամը 8 անց 30 էր, երբ հասանք Չայան գյուղը: Մինչ մենք վրաններ էինք խփում, երեխայի մայրը հայտնվեց, կանգնելով իմ առաջ՝ կատաղի վագրի նման ինձանից փոքրիկին էր պահանջում, նետվելով դեպի երեխան, տանելու համար: Վիրավորված իմ մերժումից, ու համոզված, որ ծանր հանցանք է գործել նրան լքելով, կինը ծնկի եկավ իմ առաջ ու ներողություն էր հայցում: «Խղճացեք, խղճացեք, խղճացեք», — կրկնում էր անդադար, արցունքների մեջ: Քարերն անգամ այդ տեսարանից կխղճահարվեին: Իսկ երբ նրա պատմությունն իմացա, որոշեցի երեխային մորը վերադարձնել:

«Ամուսինս բանակում է (օսմանյան), — պատմեց նա, — հայրս ու երկու եղբայրներս ճանապարհին մեռան, ես մեռնակ եմ մնացել մանչիս հետ: Այնտեղ, ուր թողեցի նրան, այլևս քայլելու ուժ չունեի, իսկ քարավանը հեռանում էր: Վախեցա, որ կբռնեն ինձ ու արյունախում տղամարդկանց հաճույքի առարկա կդարձնեն: Բայց երդվում եմ ձեզ, այսու-

հետ երբեք չեմ բաժանվի իմ փոքրիկից մինչև վերջին շունչս»: Այլևս ո՛չ այդ կնոջը տեսա, ո՛չ էլ երեխային:

Կիրակի, 4 հոկտեմբերի, 1915. Առավոտյան ժամը 7-ին ճանապարհվում ենք: Կիզիչ շոգ է: Մի քանի պնդակազմ երիտասարդների հետ դուլլերով ջուր ենք վերցնում գետից ու աքսորյալների ամբոխի մեջ վազվզելով բղավում ենք, «Մի բաժակ ջուրը մի դահեկան»: Լավ է միայն նրանց համար, ովքեր ունեն: Իսկ այն խեղճերը, որ չունեն... Նրանց է վիճակվելու բոլոր տառապանքները: Երեկոյան 6-ին հասնում ենք Գայալա գյուղը, ուր և անց ենք կացնում գիշերը:

Երկուշաբթի, 5 հոկտեմբերի, 1915. Սովորական ժամին շարժվում ենք, առանց երբեք իմանալու, թե ուր ենք գնում: Ոչ ոք դա չգիտե, նույնիսկ ոստիկան հորջորջվող մեր դաժան ժանդարմները:

Մեր ընկեր Գիչյանցը մեզ ճանապարհից փոքր ինչ հեռու մի քարհանք է մատնացույց անում, որտեղ գետնին պառկած, քաղցից դեղնած, սպիտակահեր ծեր կնոջ ենք տեսնում: Երբ հարցնում ենք, թե ինչո՞ւ է այդտեղ պառկել, հազիվ լսելի ձայնով նա պատասխանում է, որ հոգնած ու ճանապարհից հուսահատ հանգրվանել է այստեղ, որպեսզի դիմադրի սովին ու մահվան սպասի:

Ես օգնում եմ ընկերոջս, որ շալակի նրան, ու այդպես հերթով, մենք նրան մինչև հաջորդ գյուղն ենք հասցնում: Այնտեղ ավանակ ենք վարձում, որին նա հեծնում է մինչև Աքքե, որտեղ պիտի գիշերեինք: Հաջորդ առավոտ թշվառ կինն արդեն մեռել էր: Մենք պարզապես նրա ընտրած գերեզմանը մեկ այլ գերեզմանով էինք փոխարինել:

Երեքշաբթի, 6 հոկտեմբերի, 1915. Հոգնեցուցիչ երթից հետո, հասնում ենք Պոզանտի: Կենտրոնից մեկ ժամվա հեռավորության վրա ենք: Հանգրվանում ենք այնտեղ, ուր հայ աքսորյալների բազում վրաններ կան: Մեր շուրջն անծայրածիր անտառներ են ձգվում և փայտից զատ ոչինչ չկա գնելու:

Սակայն կարող ենք զինվորներից կտրոնի հաց գնել: Բարեբախտաբար շատ են հաց վաճառողները, չնայած իրենց էլ հազիվ հերիքի այն: Ահա մի պետություն, որ պատերազմում է այն պետությունների դեմ, որոնք կերակրում էին նրան:

Չորեքշաբթի, 7 հոկտեմբերի, 1915. Այսօր կեսօրվա մոտ մեզ դարձյալ տեղափոխում են: Անցնում ենք խիտ անտառներով ու իջևանում ժանդարմների կայանի մոտ գտնվող ինչ-որ ձորակում:

Հինգշաբթի, 8 հոկտեմբերի, 1915. Առավոտյան ժամը 6-ն է, դարձյալ սկսվում է երթը: Ճանապարհին բազմաթիվ հայ ու հույն զորակոչիկների ենք հանդիպում, որոնք ճանապարհորդությամբ են զբաղված, ամբողջ օրն ընդամենը մի կտոր սև հաց ծամելով: Մենք շատ կուզենայինք նրանց տեղը լինել, որովհետև նրանք գոնե գիտեն որտեղ են, մինչդեռ մենք քայլում ենք դեպի անհայտություն: Օրը սովորականից երկար էր եղել, երեկոյան ժամը 10-ին միայն հասանք Քավակը:

Տարսուսում

Ուրբաթ, 9 հոկտեմբերի, 1915. Հաջորդ առավոտյան մենք վերսկսում ենք երթը և կեսօրից հետո ժամը 2-ին հասնում Տարսուսի մատույցները, Զուրբբողազ (Գալլի երախ) կոչվող գյուղի կայարանի մոտակայքը: Վրանները քաղաքից մեկ ժամվա հեռավորության վրա են: Այստեղից է, որ հայ աքսորյալներին ուղարկում են Օսմանիե:

Շաբաթ, 10 հոկտեմբերի, 1915. Այսօր տեղատարափ անձրև եկավ: Ջրերը լցվեցին վրանները, ստիպված եղանք թողնել դրանք և ապաստանել մի ագարակատերի ախոռում՝ յուրաքանչյուրս հինգ դահեկան վճարելով:

Կիրակի, 11 հոկտեմբերի, 1915. Խիստ դժվար է քաղաք գնալը: Անցաթուրք է անհրաժեշտ և այն էլ չափազանց կարևոր դեպքերի համար է տրվում: Գործավարին ես հայտարարում եմ, որ բուրսացի եմ, հույս ունենալով կաշառել նրան: Հաջողվում է: Վերցնում եմ թղթի կտորը: Վերջապես Տարսուսում եմ: Երկար որոնումներից հետո գտնում եմ պարոն Ժան Դեպասին, որը Տարսուսում Միացյալ Նահանգներ

րի փոխ-հյուպատոսի պաշտոնն է վարում: Նա մաս քաղաքի բամբակի ֆաբրիկայի տնօրենն է: Նրան բժիշկ Դադն արդեն նախագրուցացրել էր: Երբ ներկայանում եմ նրան, անմիջապես ճանաչում է ինձ: «Դուք տասներկու ռուսահպատակ արքայալներն եք»,— ասում է նա ինձ: Նա խոստանում է մեր մասին գրել Սերսիմի ամերիկյան հյուպատոսարան, որպեսզի հրահանգներ ստանա, միևնույն ժամանակ հավաստիացնում է, որ կհաջողեցնի մեզ այստեղ կամ մեկ այլ տեղում ներկայել, որպես քաղաքական բանտարկյալների՝ համաձայն միջազգային օրենսդրության:

Երկուշաբթի, 12 հոկտեմբերի, 1915. Հարությունի հետ նորից գնում եմ պարոն Դեպասի մոտ: Նա մեզ հայտնում է, որ վստահելի անձի միջոցով արդեն ուղարկել է անձնական փոստը, և այս երեկո պատասխան է սպասում: Ուրեմն վաղը մեր հարցը կպարզաբանվի:

Մեկնաբանություն V

Տարսուս

Տարսուս, հունարեն Տարսու՝ արգինոսյան ու խեթական պարսկական քաղաք, որին հերթով տիրելու են ասորիները, պարսիկները, Ալեքսանդր Մեծը, հռոմեացիները 1199 թվականին այն դառնում է Փոքր Հայաստանի մայրաքաղաքը: Այնուհետև վրա է հասնում բուրքերի տիրապետությունը: Այսպես է ծնվել Սուրբ Պողոս առաքյալը:

Ադանա

Երեքշաբթի, 13 հոկտեմբերի, 1915. Ոչ մի կերպ չկարողացա համոզել իմ ուղեկիցներին ևս մի քանի օր սպասել: Մի՞գուցե պարոն Ժան Դեպասն իրոք կարողանար մեր վիճակին որևէ ելք գտնել: Նրանք համառորեն ուզում են մեկնել: Այսպես, մենք ժամը 10-ին գնացք ենք նստում, որը կանգ է առնում նախ Ենիջեում, Ջեյթինլիում և երկար ժամանակով՝ խոշոր քաղաք Ադանայի կայարանում, որը բազմիցս հայերի կոտորածների վայրն է եղել, ուր հազարավոր հայեր են զոհ գնացել: Հիմա արքուն է այստեղ մոլեզնում ու հայ զինվորների (օսմանյան բանակ զինվորագրված) ընդամենը մի քանի ընտանիքներ են խնայել: Մնացած բոլորն արքունվել են ու կուլ գնացել անապատին:

Կես ժամ անց թողնում ենք Ադանան, անցնում Կեհան, Օկլան, Ինջիրլիկը, Զյուրքջիլերը, Միսիսը, Ջիանը, Վեիսիյեն, Թոփրաքալեն: Ժամը 17-անց 30-ին հասնում ենք Օսմանիե:

Օսմանիե

Չորեքշաբթի, 14 հոկտեմբերի, 1915. Օսմանիեն կարծես հայ աքսորյալների հավաքատեղի կենտրոնն է, մինչև վերջին նշանակետ՝ Դեյր-Էզ-Չորից առաջ:

Օսմանիեն շատ շուտով նաև հայերի համատարած գերեզմանն է դառնում, առաջացնելով ողբերգական նախանշումը, թե ինչ է իրենից ներկայացնելու Դեյր-Էզ-Չորի զանգվածային կոտորածը:

Աքսորյալ Սարգիս Մակարոֆը յուրովի է նկարագրում, թե ինչ է կատարվում Օսմանիե վարչական կենտրոնում: Այստեղ կան հազարավոր վրաններ, ինչքան հայացքդ կտրի: Ասում են հիսուն հազար վրան, լեփ-լեցուն հայ աքսորյալներով հայերը հավաքվում են ըստ իրենց գավառական ծագման, կազմելով այսպիսով մեկը մյուսից պարզորոշ բաժանված շրջաններ: Իզմիթցիները իրենց թաղամասն են ստեղծում, բուրսացիներն էլ իրենցը: Օսմանյան կայսրության հայերի հետ ծագումով որևէ կապ չունենալով, մենք մնում ենք մի կողմ քաշված: Մեր վրանը խփում ենք Մուրադ Չայանց վրանների կողքին: Քաղաք գնալն արգելված է: Սակայն շատ միջոցներ կան այնտեղ գնալու:

Հինգշաբթի, 15 հոկտեմբերի, 1915. Օդն ու ջուրն այնքան վատն են, որ շատ շատերը մեռնում են հիվանդություններից: Քաղաքի և վրանների ճամբարի մեջտեղը գոյանում է մի գերեզմանատուն, որը գնալով ընդարձակվում է, զարմանք ու սարսուռ առաջացնելով: Ամբողջ օրն այնտեղ մարդկանց կարելի է տեսնել՝ իրենց մտերիմների համար գերեզման փորելիս: Քահանան աղոթագիրը ձեռքին գերեզմանից գերեզման է վազում, կես կատար «փառք ի բարձուններ» արտասանում, առանց շունչ առնելու: Նրան իրար հետևից մեռյալներ են բերում, որոնք ոչ դազադ ունեն, ոչ պատան: Հարուստները յուրայիններին անկողնու սավանների մեջ են փաթաթում: Այստեղ օրական մոտավորապես 300 մեռել են թաղում: Սկսվում է սպիտակ ջարդի առաջին կայանը:

Այսօր էնգյուրյույուցիների (հայկական համայնք Անկարայում) վրաններն էի գնացել: Այնտեղ պարոն Տիրան Քալաֆաթի աներձագին՝ հայր Կոմես Կալֆեջյանին հանդիպեցի: Նրանց Ստամբուլից դեռ գիտեի: Ամեն մեկն իր պատմությունն ուներ պատմելու: Հայր Կոմեսը հակիրճ ներկայացրեց Անկարայի տարագրությունը:

— Սկզբում, — պատմեց նա, — ձերբակալեցին ուղղափառ հայերին կամ էջմիածնականներին:

Ուրեմն բանտարկեցին տղամարդկանց և միայն կանանց աքսորեցին: Հաջորդ օրն այդ տղամարդկանց կապկալված քաղաքից դուրս գտնվող մի ձոր քշեցին ու բոլորին թրի քաշեցին:

Այնուհետև բռնեցին ու մույն ձևով բանտարկեցին կաթոլիկ հայերին: Նրանց էլ երկու-երկու կապկալված տարան: Բահ ու քլունգով լիքը երկու սայլ էր գնում նրանց հետևից: Մինչ քարավանը մոտենում էր ձորին, ձիավոր մի սպա թափով տեղ հասավ, բերելով այն թուղթը, որը կաթոլիկ հայերին փրկեց կոտորածից: Այդ ժամանակ քանդեցին նրանց ձեռնակապերը և ուղարկեցին աքսոր: Այդ խումբը ոտքով

հասնում է մինչև այստեղ, ինչպես և մենք: Տղամարդկանցից հետո Անկարայի կամանց մույնպես արքայում են:

Մեկնաբանություն VI

Ուղղափառ կամ էջմիածնական հայեր

Նրանց սովորաբար և սխալ կոչում են լուսավորչականներ: Որովհետև բոլոր հայերը, ինչ պաշտամունք կամ դավանանք էլ ունենան լուսավորչական են: Այսօրվա քրիստոնեական անջարդությունները, հերերիկոսությունները Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ (300 թ. Հ. Ջ. հետո) դեռևս գոյություն չունեին: Հերևաբար, վերջինս բոլոր հայերի ընդհանուր հայրապետն է:

Մի քանի տարի ի վեր, ուղղափառ հայերը, մի կողմ թողնելով լուսավորչական հայեր անվանումը, սկսում են իրենց կոչել առաքելական հայեր (առաքելական), ի հիշատակ Թադևոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների, որոնք Մերձավոր Արևելքում և հեթանոս հայերի մոտ քրիստոնեական հավատը տարածելու միսիա ունեին, նախքան քրիստոնեությունը մասսայական դառնալը IV դարում Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ 3-րդի միջոցով:

Սակայն առաքելական անվանումը ևս չի համապատասխանում անջարդական իրականությանը, քանի որ առաքյալների ժամանակներում դեռևս անջարդություն գոյություն չի ունեցել, և հերևաբար, այսօրվա կաթոլիկ, բողոքական, ուղղափառ հայերը, բոլորն էլ առաքելական են: Բմիջիայլոց, ամբողջ աշխարհի քրիստոնյաները նույնպես առաքելականներ են, քանի որ սկզբնական շրջանում՝ 12 առաքյալներից կամ նրանց ուղարկած աշակերտներից որևէ մեկի միջոցով համընդհանուր չեով նոր հավատքի էին եկել:

Ուրեմն ավելի լավ կլիներ, հայ կաթողիկոսի արքունիստի անունով էջմիածնական կոչվել, ինչպես Պապական կաթոլիկ եկեղեցին են կոչում հռոմեական:

Օսմանի: Արքայալների վրանաշեն ճամբարը (լուսանկար՝ Արմին Վեգների, Informations und Dokumentationszentrum Armenien, Berlin)

Կիրակի, 18 հոկտեմբերի, 1915. Այս առավոտ մեր վրանները քանդելով, տեղափոխեցինք դրանք էնգյուրյուլյուցիների վրանների մոտ: Ժամը 10-ին հայր Մերջիմեկյանը կիրակնօրյա թիվ պատարագ մատուցեց: Նա Անկարայից իր հետ վրանի մեջ փաթաթած ծխական իրերն ու մի շատ գեղեցիկ հավաքովի խորան էր բերել: Այդ վրանն այժմ աղոթատեղի է ծառայում: Առավոտյան և երեկոյան, վարդարանով մենք աղոթում ենք, իսկ կիրակի օրերը սուրբ հայրն այնտեղ պատարագ է մատուցում ու հաղորդություն բաժանում նրանց, ովքեր ուզում են: Բազում քսորյալներ են հավաքվում, որպեսզի մասնակցեն աղոթքներին ու եռանդով հետևեն պատարագին: Սուրբ վրանի շուրջը ամբողջ դաշտը լցվում է խորագույն մտասուզման մեջ գտնվող հայ քսորյալներով: Մեր կյանքի այդ 18 օրը մենք անցկացրինք աղոթքի ու բարեպաշտության մեջ:

Չնայած համաճարակներին, մեզ կրնկակոխ հետապնդող մահվան, մենք կգերադասեինք Օսմանիեում մնալ, որովհետև այստեղ որոշ կայունություն էինք գտել ու համախմբվածություն եկեղեցու շուրջը: Մեզ տանջող միակ բանը մոտակա տեղահանության վախն էր: Կրկին դեպի անհայտություն մեկնելու տագնապն ավելի անտանելի էր դառնում մեզ համար, քան մահն ու հիվանդությունները:

Երկուշաբթի, 26 հոկտեմբերի, 1915. Այդ օրն ավաղ հասավ. վարչական կենտրոնի ոստիկանապետը Ադանայից ալքանացիների ջոկատ էր բերել, որն այժմ շրջապատում էր հայերի հազարավոր վրանները: Մենք էլ, էնգյուրյուլյուցիներն էլ, հասկանալով, որ այլևս ոչինչ չէինք կարող անել, քանդել էինք վրանները և առաջ էինք շարժվում, երբ սլինները պարզած զինվորները մեզ կանգնեցրին: Պետք էր շարքում մնալ: Նրանց, ովքեր չէին կարող հետևել երթին՝ հիվանդներին ու հաշմանդամներին պիտի լքեինք, իսկ նրանց վրանները զինվորները պետք է այրեին: Անծայրածիր մի քարավան այսպես ճամփա ընկավ:

Ճանապարհին հանդիպում էինք գետնին տապալված հայրյուրավոր ու հարյուրավոր ծերերի ու մահամերձների, որոնք տնքում էին. «Թողեք, թողեք մեզ այստեղ, դուք գնացեք»: Երեխաների լացն ու կոծը խառնվում էին այդ տնքոցների ալիքին: Ինչ սրտակեղեք տեսարան էր, տեր իմ Աստված:

Սկսեց անձրև տեղալ:

Կանգ առանք: Յուրաքանչյուրս խփեց այն վրանը, որ տանում էր ինչպես իր խաչը ու պատսպարվեց նրա տակ: Երկու ժամ քայլել էինք: Ի՞նչ եղան անձրևի տակ լքվածները:

Երեքշաբթի, 27 հոկտեմբերի, 1915. Այսօր էլ երկու ժամ քայլեցինք:

Չորեքշաբթի, 28 հոկտեմբերի, 1915. Այսօր քայլեցինք երեք ժամ: Գիշերն անցկացրինք մի բլուրի վրա:

Հինգշաբթի, 29 հոկտեմբերի, 1915. Այսօր երեք ժամ քայլելուց հետո կանգ առանք էլի Օսման կոչվող գյուղի մոտ:

«Որտեղ ես ինքս ինձ թաղում եմ մեռածների հետ»

Այս միջանկյալ անցքը աքսորյալ Սարգիս Մակարոֆի օրագրում տեղ չի գտել: Նա՝ ինքը, բազմիցս մեզ այն պատմում էր, աքսորից վերադառնալուց հետո: Մենք ճիշտ համարեցինք այն մեջբերել, հուսահատեցնող ու մահացու պատկերների պատճառով:

Հոկտեմբերի վերջ, 1915. Օսմանիեի մեռյալների այդ համաճարակը տեսնելով, որոշեցի փախչել: Ես ընդունվեցի որպես կամավոր գերեզմանափոր:

Բազմաթիվ ընդհանուր գերեզմաններ փորելուց և յուրաքանչյուրում մոտ քսան մարմին թաղելուց հետո, մինչ անդադար դիակներ էին մեզ բերում, երեկոյան՝ մթնշաղն իջնելիս, երբ այնքան էլ լավ չէր տարբերակվում իրը ստվերից, ես սահեցի վերջին փոսը, մեռյալների մեջ:

Մի քանի մարմին վրաս ընկան, այնուհետև լռություն տիրեց: Ես սպասեցի ինչքան որ անհրաժեշտ էր, համոզվելու համար, որ մյուս գերեզմանափորները իսկապես մեկնել

էին: Այդ ժամանակ միայն, արմունկներով ու ձեռքերով ես մի դիակը աջ, մյուսը՝ ձախ հրեցի, բարձրանալով երրորդի վրա, ես հասա բաց ծակի վերևին:

Երբ վերջապես այնտեղ հասա ու գլուխս դուրս հանեցի, շուրջս ամեն ինչ սև էր: Երկու մատնաչափի վրա ոչինչ չէր տարբերակվում. ո՛չ ընդարձակ դաշտը, ո՛չ հեռվի սպիտակ վրանները: Ոչինչ: Մթությունը մարմնիս էր կաշում, գերեզմանային լռություն էր ինձ պարուրում: Ես վախեցա: Այլևս չէի կոմնորոշվում ո՞ր կողմն ուղղվել այդ անթափանց խավարում: Մնացել էի տեղումս՝ փոսի մեջ: Սառը քրտինքը հոսում էր ծոծրակովս վար, դիակների քարացածությունը կաշում էր հետևիս: Անվճռականությունից ու հոգնածությունից ջարդված, կարծում եմ, որ քուն մտա հենց այդտեղ:

Արթնացա ձայների աղմուկից: Օրն արդեն բացվել էր, թաղման աշխատանքները վերսկսվել էին ու մղձավանջն անհետացել: Ամոթահար, ուղղվեցի դեպի վրանները՝ ընկերներիս միանալու:

Ուրբաթ, 30 հոկտեմբերի, 1915. Այդ օրը հայկական Հասան Բեյլիկ գյուղ հասանք, ուր ոչ մի հայ չէր մնացել: Ռ՞վ գիտե, թե աքսորի ո՞ր ճանապարհին էին հիմա նրանք: Իսկ ճակատի քրտինքով կառուցած իրենց օջախներում ներկայումս նրանց թշնամիներն էին ապրում: Այն ամենից, ինչ մինչ այդ տեսել էինք, սա ամենագեղեցիկ գյուղերից մեկն էր, իր գեղատեսիլ տներով, փքթուն պարտեզներով ու նոր եկեղեցիով, որի միայն մերկ պատերն ու կիսակառույց զանգակատունն էին երևում ու այդ ամենը կախված է լեռան լանջից: Մեր գալու առթիվ փռերը հանգցրել էին, մեզ քաղցած թողնելու նպատակով: Մենք ստիպված էինք զինվորներից շատ թանկ գնով հաց գնել:

Կեսգիշերին ուժեղ անձրև թափվեց մեզ վրա: Ջուրը սողոսկում էր վրանները, սավանները թրջվել էին: Ստիպված դուրս եկանք: Ուշ գիշերին միայն անձրևը դադարեց: Շատ ուժեղ քամի սկսեց փչել: Յրտից դողում էինք: Մեծ դժվարությամբ կրակ վառեցինք. փայտը թաց էր:

Շաբաթ, 31 հոկտեմբերի, 1915. Համարյա ամբողջ գիշեր ոտքի վրա անցկացրինք: Արշալույսին եղանակը մեղմացավ: Մինչ մենք փորձում էինք արևի տակ չորացնել մեր սպիտակեղենը, ժանդարմները մեկնելու հրաման արձակեցին: Երիտասարդ և իրերով ոչ շատ ծանրաբեռնված «ռուսաստանցիների» մեր խումբը ավելի արագ էր քայլում, քան մնացած քարավանը: Մենք հինգ ժամով առաջ անցանք: Դրանից օգտվելով պայծառ արևի տակ մեր անկողնու սպիտակեղենը չորացրեցինք՝ սպասելով քարավանի գալուն: Շուտով հասանք Ինթիլիի մեծ թունելին: Մի խումբ քրիստոնյա բանվորներ էին թունելում աշխատում: Ճանապարհներին մեծագույն դժվարությամբ էինք հաց գտնում: Ստիպված շատ թանկ գնով գաթա էինք առնում: Մի գաթան 8-10 դուրուշ (դահեկան) արժեր: Նրանց համար, ովքեր այլևս փող չունեն, դա սովամահություն է նշանակում: Բարեբախտաբար թունելում մի փոռ կար, որը, մինչև առավոտ աքսորյալների համար հաց էր թխում:

Կիրակի, 1 նոյեմբերի, 1915. Առավոտյան ժամը 7-ին ճամփա ընկանք: Տեփովանոֆը իրեն վատ զգաց, ձի վարձեցինք նրա համար: Երեկոյան ժամը 5-ի մոտ հասանք Իսլաիյե: Այստեղ արդեն աքսորյալների վրաններ կային: Իսլաիեն ենթամարզ է: Ինթիլիի թունելի բացումով այն երկաթուղով կմիանա Օսմանիեին: Սակայն ներկայումս, այդ զույգ տեղանքները բաժանված են իրարից Տորոսի լեռնաշղթայով, որը թուրքերը «Գյավուր Դաղը» Անհավատի լեռ են անվանում: Այդպես են անվանում այն պատճառով, որ այստեղ քրիստոնյա միապետներ են ապրել՝ վկա Օսմանիեի կողքի ամրոցն ու ավերակները:

Երկուշաբթի, 2 նոյեմբերի, 1915. Ժանդարմներն ուզեցին տեղ հասնելուն պես, անհապաղ ճանապարհվել: Սակայն մեր խմբին հաջողվեց փախչել ու այդպիսով մի օր շահել՝ հանգստանալու համար: Ավաղ, ընտանիքավորներին ծլկել

չհաջողվեց ու նրանք ստիպված եղան առանց դադար առնելու շարունակել ճանապարհը:

Երեքշաբթի, 3 նոյեմբերի, 1915. Առավոտյան ժամը 7-ին բոլորին ստիպեցին մեկնել: Ոչ մի վրան չէր մնացել այլևս: 5 ժամ անդադար քայլելուց հետո հասանք ինչ-որ կայարան, որտեղ անցկացրինք գիշերը:

Չորեքշաբթի, 4 նոյեմբերի, 1915. Այս առավոտ, շարժվեցինք ժամը 9-ին, գիշերում ենք դարձյալ կայարանում:

Հինգշաբթի, 5 նոյեմբերի, 1915. Առավոտյան ժամը 8-ին ճանապարհվում ենք: Ցերեկվա ժամը 2-ն է, հասնում ենք Կավակլը: Ժանդարմները մեզ կարգադրում են այդտեղ վրաններ խփել, իսկ ուշացածներին՝ մեզնից քիչ ավելի հեռու: Սկզբում այդ նոր ձևը մեզ դուր է գալիս: Բայց գիշերը մեր վրանները գնդակոծում են: Մարդիկ դուրս են փախչում վրաններից ու տարբեր կողմեր վազում: Էնգյուրյուլյուցի հայր Գաֆեջյանը ինձ ասում է, որ տեղ հասնելիս նա նկատել էր, որ թուրքական բանակի աշխատանքային ջոկատները այստեղից կես ժամ հեռավորության վրա էին գտնվում: Մենք գնում ենք նրանցից օգնություն խնդրելու: Կապիտանը 10 զինվորի ուղեկցությամբ մեզ է հետևում: Տեղ ենք հասնում, երբ արդեն ուշ է: Գողերն իրենց ավարը հավաքել ու անհետացել են: Առավել տուժել էին էնգյուրյուլյուցիները: Հետաքննություն անցկացնելուց հետո, կապիտանին հաջողվեց գողերից մի քանիսին բռնել, որոնք սպառնալիքների ու հարվածների տակ գողացած իրերի մեծ մասը վերադարձրին: Կապիտանը տերերին հանձնեց պակաս արժեքավորները, իսկ լավագույնները իրեն պահեց՝ ի վարձատրություն իր խիզախության: Այնուհետև հայտարարեց, որ գողերին հնարավորին չափ շտապ Հալեպ կուղարկի, որպեսզի ռազմական դատարանը նրանց այնտեղ դատի: Սակայն այդ մասին այլևս չլսեցինք: Չէ՞

որ կապիտանն ի վերջո ինքն էլ էր մեղսակից դարձել: Ամբողջ գիշերն անքուն անցկացրին:

Ուրբաթ, 6 նոյեմբերի, 1915. Առավոտյան ժամը 9-ին նո-
րից ճանապարհվեցինք, երեկոյան ժամը 6-ի մոտ հասանք
Քաթմա կայարանը: Մեր ընկեր Կարապետ Տեփովանոֆը
շատ էր թուլացել: Չնայած նրա համար ավանակ էինք վար-
ձել, սակայն նա անկարող էր նույնիսկ հեծնել նրան: Այդ
պատճառով ամբողջ ճանապարհին ամեն մեկս մի կողմից
պահում էինք նրան, որպեսզի վայր չընկնի: Քաթմայում,
ինչպես Օսմանիեում, հայ աքսորյալների հազարավոր
վրաններ կային արդեն: Յուրաքանչյուրն իր որոշակի թա-
ղամասն ուներ: Մենք էնգյուրյույուցիների (Անկարալը) թա-
ղում էինք տեղավորվել, որոնց շատ էինք համակրում: Լուր
տարածվեց, իբր Քաթման մեր վերջին կանգառն էր լինելու
և որ այլևս հեռու չէինք գնալու: Ամենուրեք ուրախություն էր
տիրում: Ամեն թաղ սալահատակից ու կավից իր սեփական
փուռն էր սարքում, նկատի ունենալով, որ երկար ենք մնա-
լու: Բայց դա ինձ կասկածելի էր թվում: Ինչպե՞ս կարող էր
այդ բազմությունը վրաններում ապրել, հատկապես մոտա-
լուտ ձմեռվա ցրտերին:

Երեկոյան Տեփովանոֆի վիճակը վատացավ: Նա փոր-
լուծով էր վարակվել: Ո՛չ բժիշկ ունեինք, ո՛չ դեղ: Նա ցանկա-
ցավ մեղքերի թողություն ստանալ: Նա խոստովանեց հայր
Գղմես Գաֆեջյանին:

Երեքշաբթի, 10 նոյեմբերի, 1915. Գիշերը մեր Կարապետ
Տեփովանոֆը հոգին ավանդեց: Նա 50 տարեկան էր և
միակն էր մեզանից, որ անասան հավատ էր տածում Օս-
մանյան կայսրության շուտափույթ պարտության և լիակա-
տար բաժանման հանդեպ:

— Մեր ազատագրությունը մոտ է,— հաճախ կրկնում էր
նա մեզ:

Հայերն արքայի ճանապարհներին (լուսանկար՝ Արմին Վեգների, Informations und Dokumentationszentrum Armenien, Berlin)

Չորեքշաբթի, 11 նոյեմբերի, 1915. Թաղումը մեզ համար խիստ վշտալի էր: Հայր Մերջիմեկյանն ու հայր Տոկաթյանը կատարեցին մահվան արարողությունը: Ուսերիս վրա մարմինը հերթով տարանք մինչև վրանների ծայրում ստեղծված գերեզմանատունը: Դա մեր առաջին կորուստն էր... Մենք դրանից շատ խիստ հուզվեցինք: Հարգանք յուր շիրիմին:

Ուրբաթ, 13 նոյեմբերի, 1915. Չորս օր ու չորս գիշեր հորդառատ անձրև էր տեղում առանց կանգ առնելու: Շատ վրաններ քամուց շրջվել էին ու մարդկանց չէր հաջողվում դրանք ուղղել: Խեղճերը անձրևից թրջված սառչում էին ցրտից: Գիշերները ճիչեր ու տնքոցներ էին լսվում, ժամը 22-ի մոտ կրակոցներ հնչեցին: Գողեր էին ճամբար մտել ու ժանդարմները օդում կրակում էին, պատրանք ստեղծելով, թե մեզ են պաշտպանում: Գիշերները ժանդարմները վեր էին ածվում գողերի:

Երեքշաբթի, 17 նոյեմբերի, 1915. Լավ եղանակը վերականգնվեց նոյեմբերի 17-ին, կեսօրից հետո: Դուրս ելանք վրաններից, որպեսզի չորանանք ու ուժեղ արևի տակ տաքանանք: Տեր իմ Աստված: Այս ինչ թշվառություն է տիրում մեր շուրջը: Մինչև ծնկներս խրված ցեխի մեջ շարժվում էինք դիպչելով քանդված վրանների տակ մնացած կաշուն դիակներին: Ես մտածում եմ ողջերի մասին, որոնք կարողացել են այդքան տառապանքներին դիմակայել: Կենդանիներն անգամ բոլորն էլ սատկած կլինեին:

Չորեքշաբթի, 18 նոյեմբերի, 1915. Աքտրի մի ղեկավար բարձրաձայն կարդում էր ձեռքի ցուցակի անունները, որ պարզվում է մեր՝ ռուսահայերիս անուններն են: Առանց ինձ մատնելու, ես ցուցակի վերաբերյալ հարցեր եմ տալիս: Նա ինձ պատասխանում է, որ խնդիրը վերաբերում է նրանց համար ինչ-որ լավ բանի, սակայն ինչպես երևում է՝ նրանք

ճամբարում չեն: Այդ բացատրություններից զոհ, ես նրան մեր վրանն եմ ուղեկցում:

Այստեղ նա պարզաբանում է, որ Հալեպի Տեղափոխությունների վարչությունը (Sevkiat) ցուցակի անձանց մասին տեղեկություններ է հարցնում: Գրում է այն ամենը, ինչ ասում ենք, մասնավորապես մեր ընկերոջ մահը, մանրամասն նշելով մահվան օրը, ժամն ու պատճառը...

Մենք կարծում ենք, թե ամերիկյան հյուպատոս Ջեկսոնի միջամտության հետևանքով, իրադարձությունները հօգուտ մեզ են փոխվում: Իրոք, այդ ղեկավարը հետաքննություն վարողին հրամայում է, մեզ ոչ մի տեղ այլևս չտեղափոխել մինչև Հալեպի տեսուչի պատասխան ստանալը: Այնուհետև ստուգելով մեր ռուսական անձնագրերն ու Օսմանյան կայսրությունում մեզ մնալու իրավունք վերապահող թղթերը, դրանք իր մոտ է պահում: Մեր երկու բարեկամներ՝ Պետրոսը և Մանուկ Թադևոսյանցը, որոնք այդ փաստաթղթերից չունեն, անմիջապես Աք-Գերին են ուղարկվում:

Օրերն անցկացնում ենք սպասելով բարի լուրերի: Բազմաթիվ երիտասարդ աքսորյալներ պատրաստվում էին Հալեպ կամ Ուրֆա փախչել: Ոմանց դա հաջողվում էր: Մենք՝ ռուսաստանցիներս, մույնպես փախուստի ծրագիր ունեինք: Բայց նկատի ունենալով իրադարձությունների՝ հօգուտ մեզ այդ նպատակով շրջադարձը, մենք հրաժարվեցինք դրանից: Ու շուտով պիտի զոջայինք, քանի որ պետք չէր վատահեղ այդ կառավարության խոստումներին:

Կիրակի, 22 նոյեմբերի, 1915. Այս կիրակի համընդհանուր ու շտապ տեղափոխություն սկսվեց: Ոչ մի վրան կանգուն չմնաց: Ժանդարմները ոչնչացնում էին հետ մնացողների վրանները: Հույս ունենալով, որ այլևս չպետք է առաջ գնանք, ժանդարմների կողքին էինք խփել մեր վրանը: Ես էլ երկու օր է, որ հիվանդ եմ: Այլևս բուռն չունեմ: Ծածկոցիս մեջ փաթաթված պառկած եմ՝ գլուխս որպես բարձ ծառայող կոշիկներիս ու բաճկոնիս վրա դրած: Կորցրել եմ նաև, ախորժակս: Ժամը մեկ 2.5 լիտրանոց դույլով ջուր եմ խմում: Տեն-

դից այրվում են: Ոչ բժիշկ կա, ոչ դեղորայք: Ինձ փորկապությունում դեմ հում կաթ են տալիս, որն անարդյունք թույն է: Ասում են, որ ժանտատենդով են հիվանդ: Խեղդվելու ռիսկի ենթարկվելով կուզենայի սառը ջուրը նետվել: Ես մահ են փնտրում, բայց նա ինձ տանջում է մինչև հայտնվելը: Հուսահատված եմ:

Հինգշաբթի, 26 նոյմբերի, 1915. Աքսորի ղեկավարը մեզ հայտնեց, որ մեր հարցը կլուծվի Ազիզիեում ու ժանդարմի ուղեկցությամբ մեզ այնտեղ ուղարկեց: Քանի որ ոտքի վրա չէի կարող կանգնել, ավանակ վարձեցի: Ազիզիե հասնելով, ընկերներս մեր խնդիրը բացատրեցին այդ տեղի պաշտոնյային, որը ամբարտավանորեն պատասխանեց, թե ինքը ոչնչից տեղյակ չէ ու հարցրեց, թե ինչպե՞ս կարող էինք ապացուցել, որ ռուսահպատակներ ենք: Ընկերներս նրան խնդրեցին Քաթմա հեռագրել, որտեղ վերցրել էին մեր փաստաթղթերը: «Ոչինչ էլ չեմ անի,— արձագանքեց նա,— վաղն եկեք առաջինը դուք կմեկնեք, եթե ոչ՝ բոլորիդ կկոտորեն»:

Դրանք էին նրա վերջին բառերը:

Ուրբաթ, 27 նոյեմբերի, 1915. 3 ոսկի-ոսկեդրամով մեքենա ենք վարձում մինչև Աք-Գերին (սիրիական տարածքին մոտ գտնվող գյուղ): Ես դեռ ախֆից չեմ առողջացել, բայց ավելի լավ եմ զգում ինձ: Մի քիչ մածուն եմ ուտում: Սայլերից, ձիերից և ոտքով եկողներից բաղկացած մեր քարավանը մի կերպ առաջ է շարժվում: Ոտքով եկողներին սպասելու նպատակով գիշերն անց ենք կացնում արաբ բնակչություն ունեցող ինչ-որ գյուղում: Դա մորություն է: Հաջորդ գիշեր հասնում ենք Աք-Գերին, որը կայարան ունի և բնակեցված է մեծ մասամբ արաբներով: Քաթմայից առաքվածներն այստեղ են արդեն: Մենք հանդիպում ենք մեզանից առաջ ուղարկված մեր երկու հայրենակիցներին: Այստեղ շարունակ գինված գողերի հարձակումների ենք ենթարկվում: Ժանդարմները պատնեշներ են բարձրացրել այդ խմբերին արգելք լինելու նպատակով: Այնպես է թվում, որ այս ամբողջը

մի կատակերգություն է, քանի որ ժանդարմներն իրենք նրանց մեղսակիցներն են: Նրանք միմյանց շնորհավորում են, մեկը մյուսին «իմ հրամանատար» կոչելով: Վրանների մյուս ծայրին կրծքից վիրավոր մի գեր արաբի դիակ ենք գտնում: Երկու օր է, ինչ նա այդտեղ է: Դա միակ սպանված գողն էր ու դեռ անհայտ է, արդյո՞ք նրան էր հասցեագրվել գնդակը:

Կիրակի, 29 նոյեմբերի, 1915. Ոտքով պետք է մեկնենք: Առողջանալու ճանապարհին եմ, բայց դեռ շատ թույլ եմ: Ես պետք է նաև իմ իրերը կրեմ: Հուսահատ լրում եմ ծածկոցս ու հագուստներս: Բարեկամներս հավաքում են դրանք: Շատ ծարավ եմ, բայց բնավ ջուր չկա: Ինձ թվում է, թե հիվանդությունս կրկնվում է: Երկու ժամ առանց դադար առնելու քայլել ենք: Առաջ ես միշտ խմբի առջևում էի, հիմա քարշ եմ գալիս քարավանի հետևից, տագնապած, որ չեմ կարող հասնել նրան, բոլորից լքված ընկնելու ու մեռնելու եմ ճանապարհներին:

Անցնում ենք ինչ-որ դաշտի մոտով: Ծարավից լորձերս թափվում են: Հետաքրքրությամբ մեզ դիտող արաբներին ադերսում եմ ինձ մի քիչ ջուր տալ: Իսլամի դավանափոխված մի հայ կին ինձ արագ մի թաս ջուր է բերում: Ես հագեցնում եմ ծարավս:

Մի խոջա (մուսուլման կրոնավոր) մեզ ուղեկցող ժանդարմներին հարցնում է, թե քանի հոգի ենք: «Չգիտեմ»,— պատասխանում է երկուսից մեկը: «Այդ դեպքում ինչպե՞ս եք նրանց հանձնում իշխանություններին»,— պնդում է խոջան: «Ես նրանց հաշվով չեմ ընդունում, որ հաշվով հանձնեմ»,— լինում է պատասխանը:

Շատերն ընկնում են ճանապարհին՝ այլևս քայլելու անկարող: Կան, որ մեռնում են: Մենք տանում ենք նրանց, ովքեր դեռ ողջ են:

Երեկոյան ժամը 9-ի մոտ հասնում ենք քաղաքից կես ժամ հեռավորության վրա գտնվող վրաններին: Այստեղ էլ, ինչպես ամենուր, արգելված է քաղաք գնալը: Մակայն հա-

ջորդ առավոտյան ընկերներս հնար են գտնում այնտեղ գնալու: Հարությունի հետ մենակ են մնում ճամբարում: Ջերմությունը վերսկսվել է և ինձ տանջում է: Ոչ քուն ունեմ, ոչ ախորժակ:

Որտեղ Սարգիսն զգում է, որ մեռնում է

Չորեքշաբթի, 2 դեկտեմբերի, 1915. Մենք մեր վրանները քաղաք ենք տեղափոխել ու շուկայում սենյակ վարձել՝ յուրաքանչյուրիցս օրական 1 դահեկանով:

Այլևս անկարող եմ ոտքի վրա մնալ: Տենդի մեջ այրվում եմ, կողերս ու մեջքս ցավում են: Ջրից զատ ոչինչ չեմ ուզում կուլ տալ:

Ուրբաթ, 4 դեկտեմբերի, 1915. Իմ ընկերներից Սեդրակն ու Պետրոսը 2.5 ոսկի-ոսկեդրամ վճարեցին մի ձիապանի, որը հանձն առավ մեր վիճակի մասին հաղորդել Հալեպի հյուպատոսություն:

Ստիպված եղա շապիկս ու պիժամասս վաճառել 11 դահեկանով, որպեսզի լուծողական ու «Սուֆատո» գնեմ: Ավելի քան 10 օր է աչք չեմ փակել: Ողբալի վիճակում եմ: Կորցնում եմ գիտակցությունս: Չգում եմ, որ մեռնում եմ:

Սակայն երկու օր անց «Սոլֆատոն» բարերար ազդեցություն է գործում: Մի քիչ ավելի լավ են զգում ինձ: Բրնձով անյուղ ապուր են կերել:

Հինգշաբթի, 10 դեկտեմբերի, 1915. Այս առավոտ ժամդարմները մտան հան (հյուրանոց) ու մեզ դեպի վրանները տարան, բացի Սյրտիչ Ավագյանից, որը գիշերն ուրիշ տեղ էր անցկացրել: Հրամայեցին իրերը հավաքել, քանդեցին նրանց վրանները, ովքեր ուշանում էին ու կրակ տվեցին բողբոջներին:

Քայլեցինք մոտ 5 ժամ, հասանք կարծես Միլթենգե կամ Մյունտվե գյուղը:

Այլևս կոպեկ չունենք, բացի մեզանից մեկից, որն իր վերջին ոսկի ոսկեղրամը զգուշությունից մղված պահում էր: Դա մեզ ընդամենը 2-3 օր կբավականացնի:

Մենք խորհրդակցում ենք ու միահամուռ որոշում հարուստ աքսորյալներին բեռնակիր դառնալ: Մեզանից ոմանք կտանեն մեր բոլոր իրերը, իսկ մյուսները՝ օրավարձի դիմաց կտանեն աքսորյալների ճամպրուկները:

Որտեղ Սարգիսը բեռնակիր է դառնում

Ուրբաթ, 11 դեկտեմբերի, 1915. Առավոտյան ժամը 6-ին մեզ նորից քշում են: Ես դեռ այնքան թույլ եմ, որ անձնական իրերից բացի անկարող եմ հանձն առնել ուրիշների իրերը տանել:

Շաբաթ, 12 դեկտեմբերի, 1915. Մեկնելով ժամը 6 անց 30-ին ամբողջ օրը քայլում ենք, որպեսզի երեկոյան ժամը 5-ին հասնենք վրաններով ու հյուղակներով ստեղծված արաբական մի գյուղ, ուր և անցկացնում ենք գիշերը:

Կիրակի, 13 դեկտեմբերի, 1915. Նորից ճանապարհվում ենք ժամը 7-ին և երեկոյան 6-ին հասնում ենք Ասադ լիճ, գիշերում ենք բաց երկնքի տակ: Կրակ անելու համար փայտ չգտնելով, ստիպված ենք փայտի կտորներ պոկել վրաններից: Հույս ունենք Մեսքենե հասնելով դրանք փոխարինել նորերով:

Դեյր-էգ-Չորի առեղծվածը

Երկուշաբթի, 14 դեկտեմբերի, 1915. Մեսքենե ենք ճանապարհվում առավոտյան ժամը 7-ին ու տեղ հասնում երեկոյան 6-ին: Սա ոչ մեր պատկերացրած քաղաքն էր, ոչ էլ փոքր ավան: Եղած-չեղածն ընդամենը մեկ ժամդարմական բաժանմունք է, մի կայարան է, որի կողքը ճանապարհորդների համար հան (հյուրանոց) ու փոստի բարաք: Մարգագետնում տարածված էր մեզանից առաջ տեղ հասած հայ աքսորյալների վրանների բազմությունը:

Այդ աքսորյալները կարող են բաժանվել երկու մասի: Հարուստները, որոնք իրենց կայմը խփել են հանի շուրջը, և որպեսզի իրենց չստիպեն նորից ճանապարհը շարունակել, կաշառել են արտագաղթի գծով պաշտոնյային: Վերջինս լիովին նրանց տրամադրության տակ է ու նրանց հետ էլ ապրում է: Նրա փոխարեն իրենց ընտրությամբ մի աշխատող են նշանակել, որին կանոնավոր աշխատավարձ են վճարում: Կան նաև այնպիսի աքսորյալներ, որոնք զուրկ են միջոցներից: Ամեն օր խմբերով նրանց Դեյր-էգ-Չոր են ուղարկում: Լուրեր են շրջում, թե Դեյր-էգ-Չորի կառավարիչն ազնիվ մարդ է, որը աշխատողներին վարձատրում է ու

անվճար հաց է բաժանում, անգամ եթե նրանք աքսորյալներ են: Այսպիսով՝ բոլորը, այդ թվում և մեր խումբը, շտապում են արագ Դեյր-էգ-Չոր գնալ: Սակայն ես կասկածում եմ: Ինչո՞ւ են այդ լուրերը: Ինչո՞ւ հարուստներն ամեն գնով չեն ուզում այնտեղ գնալ: Միգուցե՞ մեր՝ ռուսահայերիս խնդիրն այլ կերպ լուծվի, եթե այնտեղ հյուպատոսություն գտնվի:

— Սակայն այս վերջին օրերը դեպի Դեյր-էգ-Չոր տեղահանությունները դադարեցվել են, — ասում են մեզնից առաջ եկածները:

Մեսքենեն ռեզիդենտ կենտրոն է (Sancak): Սակայն մենք չենք գտնում ցցեր, ինչպիսին այրել էինք, ոչ էլ վրաններին վերաբերող որևէ իր, պիտույք: Մենք դառնացած անիծում ենք նախորդ օրվա մեր կերակուրը, որ եփել էինք այդ փայտով: Ստիպված ենք դրսում քնել: Բարակ անձրև է մաղում ու մեր գորգերը, որոնցով ծածկվել ենք, արդեն թրջվել են: Ցանկանում ենք, որ ուրիշները մեզ իրենց վրան հրավիրեն: Ես տեղավորվեցի Օհաննեսի վրանում, որը Ստամբուլի Թոքթաթլիյան հյուրանոցի պահակն էր:

Հաջորդ օրը վրանի ցցեր գտանք մի հայ փայտավաճառի մոտ, որը շատ թանկ վաճառեց դրանք:

Մեր մեկնումը 6 օր հետաձգվում է:

Եփրատ գետը (Ֆըրատ — Ալ-Ֆուրատ)

Շաբաթ, 19 դեկտեմբերի, 1915. Այսօր մեկնում ենք Մեսքենեից և երեք ժամ քայլելուց հետո հասնում ենք Եփրատի ափին:

Կիրակի, 20 դեկտեմբերի, 1915. Առավոտյան ժամը 5-ին նորից մեկնում ենք և երեկոյան շատ ուշ հասնում ենք ժամհարմական բաժանմունքի պահակակետի: Շատ հոգնած ենք: Մեզ ուղեկցող ժամհարմներին “bahşış” (կաշառք) ենք տալիս, որպեսզի երկուշաբթին մեզ համար հանգստյան օր դարձնեն:

Երեքշաբթի, 22 դեկտեմբերի, 1915. Ինձ ավելի լավ են զգում և քանի որ փողի կարիքը անհրաժեշտ է դառնում, ես վերջապես վճռում եմ բեռնակրի իմ նոր արհեստն սկսել: Կոնակիս եմ դնում էվերիկցի մի բարի կնոջ ճամպուրուկը: Նա ինձ իրենց ուտելիքից բաժին է հանում: Դա ինձ համար մեծ բարեգործություն է, քանի որ ընկերներով մենք 24 ժամվա

ընթացքում միայն մեկ անգամ էինք սնվում: 40 դահեկանը, որ այդ արհեստը մեզ տալիս է, բավականացնում է, որ բոլորս միասին օրական ընդամենը մեկ անգամ ուտենք: Չորս քարի արանքում վառած փոքրիկ կրակի վրա լավաշ հաց ենք թխում, որի մեջը հաճախ հում է մնում: Բայց քանի որ քաղցած ենք, մենք այն այդպես ենք ուտում, կարծես “Francela” (հրուշակի հացատեսակ) լինի: Քաղցն ստիպում է ամեն ինչին հարմարվել: Բայց և այնպես ես դեռ ինձ շատ բույլ եմ զգում ու բեռնակրի գործն ինձ այնքան էլ հարմար չէ: Ի՞նչ անել: Քաղցից մեռնելու փոխարեն, ավելի լավ է բեռան ծանրության տակ մեռնել: Գիշերն անցկացրինք Եփրատի ափին:

Չորեքշաբթի, 23 դեկտեմբերի, 1915. Այսօր հասանք Համամ Նաներ: Այստեղ, ինչպես Մեսքենեում, միայն ոստիկանական բաժանմունք կայարան և փոստի շենք գոյություն ունեն, ինչպես նաև հայ աքսորյալների բազմաթիվ վրաններ:

Մեկնաբանություն VII

Տիգրիս և Եփրատ (Դիջլե, Դիջլա) — (Ֆըրատ, Ալ-Ֆուրատ)

Եթե Տիգրիսն ու Եփրատը սկիզբ են առնում Թուրքիայում Էլազիզի մոտ, ապա միայն Եփրատի ակունքներն են, որ գտնվում են պարմական Հայաստանում՝ արևելյան Անատոլիայի բարձր սարահարթերում:

Եփրատի առաջին մայր գետաբազուկը, որ կոչվում է Կարասու, անցնում է ճիշդ Էրզրումի կողքով:

Երկրորդ մայր գետաբազուկը՝ Մուրատը, կյանք է առնում Վանի լճի հյուսիսից, Արարատի ստորոտներում:

Այս երկու հիմնական վրակները միանում են Էլազիզի հյուսիս-արևմուտքում, որպեսզի կազմեն բուն Եփրատը:

Ունենալով ակունքներ պարմական Հայաստանում՝ հայ աքսորյալների վերջնական ճակատագիրը հիշեցնող այս գետը անցնում է Նախա-Տավրոսով, մտնում Սիրիայի Բիրջիկ քաղաքը, հալում Դեյր-Էզ-Չորը, որտեղ պիտի իրական-

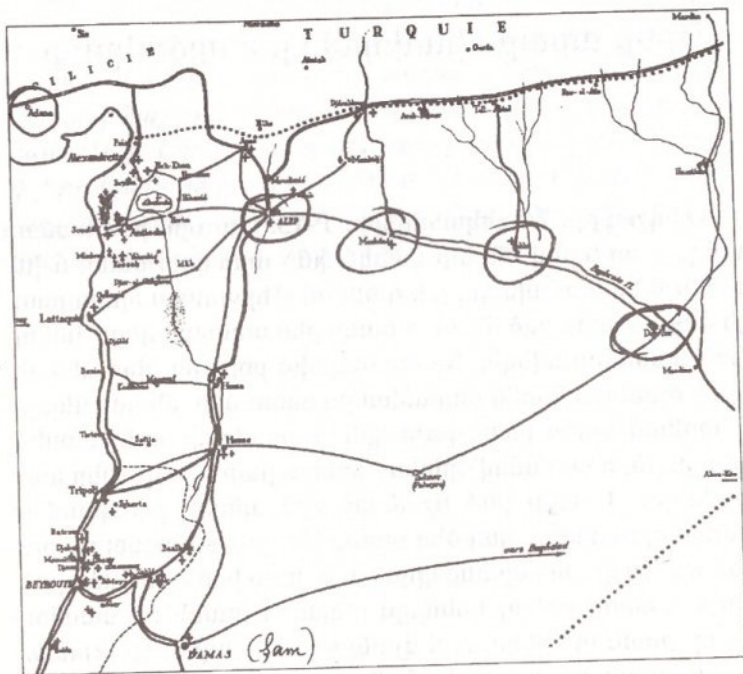
նացվի այն մահացու բախարը, որ Սարգիսն է հիշարարկում այս օրագրում: Այդ ժամանակահատվածում զոհերի հարյուր-հազարավոր մարմիններն ու արյունը քշելուց հետո, Եփրատը հանդարտ շարունակում է իր ընթացքը: Շուրջով նա իր մեջ կառնի Բրդասրանի Խաբուր գետի ջրերն ու կմրնի Իրաք: Նրա ամբողջ 2780 կմ երկարություն ունեցող ընթացքը կավարտվի Պարսից ծոցում, հենց որ Շաք-Ալ-Արաբում, Բասրայից Քուվեյթից հյուսիս, վեր Տիգրիսին միանա:

Տիգրիսը՝ այդ սարսափների անմեղ ու անձնապաշտ վկան, ընդամենը 1950 կմ է կարարելու, որպեսզի Ծոցի ընդհանուր գեղարքերանում Եփրատի հետ իր սրոր միությունն իրականացնի: Նա էլ է սկիզբ առել Տավրոսում, Էլազիզից հարավ-արևելք և նույնպես անցնում է Սիրիայի կողքով ընդհուպ կաշելով Սիրիային (նկարի ունի Նուբարը): Մակայն Դեյր-Էզ-Չորից բարձրացող հուսահատ ու ողբալի ճիչերը նրան սրիպել էին Մուսուլ, Նեմրուք փախչել, դեպի Չագրոսի լեռները, մինչև նրա վախճանիչ ախորժակը մի վերջին անգամ Ծոցի մոտ դեպի Եփրատ է շեղել նրան:

Երեք արաբ ձիավորների հարձակումը

Հինգշաբթի, 24 դեկտեմբերի, 1915. Այս օրն ինձ համար դժնդակ օր եղավ: Պետք է մեկնեինք առավոտ ժամը 6-ին, սակայն ես հաճախորդ չէի գտնում: Վերջապես մի բուրսացի Հակոբ աղա ինձ մի շատ ծանր բեռ առաջարկեց: Սոխաված համաձայնվեցի: Ճանապարհին բոլորից հետ մնացի: Որոշ ժամանակ անց քարավանից հեռու մեն-մենակ մնացի և հոգնած ծանր բեռս վայր դրեցի, որպեսզի շունչ առնեմ: Հանկարծ, հրացանով զինված երեք արաբ ձիավորներ հայտնվեցին: Նրանք ինձ նշաններ էին անում՝ բղավելով ու շուրջս պտտվելով, կարծես ուզում էին բեռը վերցնել ու տանել: Ես չէի կարող նրանց զիջել այն, ինչը ինձ էր հանձնված: Հուսահատությունից կոկորդս սեղմվեց, քանի որ տեսնում էի, որ քսան տարեկանում կյանքս ավարտվում էր այստեղ՝ այս անապատում: Այդ ժամանակ ցնցվեցի, գետնից մի մեծ քար վերցնելով թափ առա, որ արաբների վրա նետեմ, այնպիսի մի կատաղի ճիչ արձակելով, որ քարն անշարժ մնաց այդ անօգուտ շարժումից, մինչ կարծես երազում, տեսնում էի ձիավորներին քառատրոփ փախչելիս: Հուզմունքից ճնշված ու դատարկված բեռի վրա ընկա ու ամբողջ մարմնով

դողալով սկսեցի լաց լինել: Երբ ինքզինքս գտա, արդեն մութ էր: Ես, անիծյալ բեռը կռնակիս, օրորվելով առաջ էի գնում, մինչև վերջապես հասա գիշերելու համար կանգ առած քաղաքանին:

Սարգիս Մակարոֆի արքայի վերջին կետերը՝ Մեսքենե, Ռաքքա, Դեյր-էզ-Չոր (Եփրատի մոտ)

Ռաքքայում (Raqqa)

Ուրբաթ, 25 դեկտեմբերի, 1915. Արթնանալով՝ Ռաքքայի դիմաց խփած հարյուրավոր վրաններ տեսա: Քաղաքի և մեր միջև Եփրատն էր հոսում: Ուրեմն գետի պատճառով անհնարին է այնտեղ գնալ: Ինչ վերաբերում է ժանդարմների արգելելուն, ինչպես միշտ, հնարավոր էր դա կարգավորել: Ու շաբաթ օրն այդպես անգործ անցավ:

Գյուղի գողերը

Կիրակի, 27 դեկտեմբերի, 1915. 9 դուրուշով (9 դահեկան) բեռ եմ գտել տանելու: Կես ժամ անց, արաբները, որոնք նույնպես վրանների տակ էին ապրում, սկսեցին կողոպտել մեր թափորը: Նրանք ինձ կոնակի վրա գետին զցեցին: Նրանցից մեկը կոկորդս էր սեղմում, մյուսը՝ խուզարկում էր ինձ: Քանի որ Հոբի մման, եթե ոչ ավելի, աղքատ էի, նրանք ինձ թողեցին ու գնացին: Այլևս առանց ժանդարմների չէինք ուզում առաջ շարժվել: Սակայն արաբները ստիպում էին այդ անել: Մեր մեջ կռիվ բռնկվեց: Բարեբախտաբար ժանդարմները ժամանակին վրա հասան՝ արյունահեղություն չեղած: Գողերը փախան: Գիշերն անցկացրինք ինչ-որ արաբական գյուղի մոտ:

Երկուշաբթի, 28 դեկտեմբերի, 1915. Մեկնում ենք առափոյան ժամը 7-ին: Ես օրը 5 դուրուշով (5 դահեկան) բեռ եմ վերցրել: Երեկոյան ժամը 6-ին Սապգայ ենք հասնում:

Երեքշաբթի, 29 դեկտեմբերի, 1915. Այսօր միայն 3.5 ժամ քայլելուց հետո, վրան խփեցինք Եփրատ գետի ափին:

Չորեքշաբթի, 30 դեկտեմբերի, 1915. Այսօր էլ քայլեցինք 3.5 ժամ ու գիշերեցինք Տիբնիում:

Հինգշաբթի, 31 դեկտեմբերի, 1915. Այս առավոտ վեր կացանք ժամը 8-ին և ես 6 դուրուշով բեռ գտա տանելու: Գիշերը Նարեն հասանք:

Ուրբաթ, 1 հունվարի, 1916. Այսօր հանգստանալու համար մնացինք նույն տեղում:

Շաբաթ, 2 հունվարի, 1916. Մեկնում ենք առավոտյան ժամը 8-ին ու ամբողջ օրը քայլելուց հետո կանգ ենք առնում Եփրատի ափին:

Դեյր-էզ-Չոր ժամանումը

Կիրակի, 3 հունվարի, 1916. 10 դահեկանի բեռը կոնակիս, առավոտ կանուխ ճանապարհվելով, երեկոյան ժամը 7-ին հասնում ենք Դեյր-էզ-Չորի Ալսանջակ քաղաքը: Քայլում ենք քաղաքի միջով, այնուհետև երկար կամրջով անցնում Եփրատն ու մտնում վրանների ճամբար, ուր անթիվ-անհամար հայ աքսորյալների բազմություն է կուտակված արդեն:

Երկուշաբթի, 4 հունվարի, 1916. Այսօր վրանից-վրան շրջեցի: Տեր Աստված, այստեղի թշվառությունը դեռ ոչ մի տեղ չէի տեսել: Ամեն քայլափոխի փտող դիակների եմ հանդիպում: Մինչև երեկո ութ օրվա մեռելներին չեմ հասցնում թաղել: Վրաններում ավելի քան 200 մեռյալներ իրենց հերթին են սպասում: Մարդիկ սովահար են ու ոջլոտ: Ամեն կողմից ողբ ու տնքոց է լսվում:

Երեքշաբթի, 5 հունվարի, 1916. Քաղաք գնալը հրամայական է դառնում: Սակայն կամրջի վրա ժանդարմներ և ոստիկաններ են կանգնած: Այստեղ մեզ սովամահություն է սպասվում:

Աքսորյալ հայերը իջևանել են բաղկամասարաներից մեկի բակում, 1916 թ. (լուսանկար՝ գերմանական հյուպատոս Հոֆմանի, Informations und Dokumentationszentrum Armenien, Berlin)

Չորեքշաբթի, 6 հունվարի, 1916. Այսօր ոստիկաններից մեկը գնաց հեռագիր ուղարկելու Հալեպի ամերիկյան դեսպանատուն: Մեր ընկեր Սկրտիչ Մազմանովի վիճակը ծանր է: Նա դեռ ճանապարհին էր հիվանդացել: Այստեղ վիճակը ավելի ծանրացավ:

Հինգշաբթի, 7 հունվարի, 1916. Իմ բոլոր ընկերները դեպի Դեյր-Էզ-Չոր գնացին: Մենակ եմ մնացել մեր հիվանդ ընկերոջ կողքին:

Հաց և ոջիլներ

Ուրբաթ, 8 հունվարի, 1916. Կառավարությունը յուրաքանչյուր աքսորյալի օրական 100 գրամ հաց է բաժանում: Ես իմ բաժինը հենց ամսվա սկզբից ստացա: Բոլոր վրաններում, այդ թվում և մերում, վխտում են ոջիլները: Մազերս դրանցից լրիվ սպիտակել են: Լողանալու ջուր չկա, իսկ ջուր ունենալու համար փող չկա:

Կիրակի, 10 հունվարի, 1916. Դեյր-Էզ-Չորից դեպի Մուսուլ (Mousoul) տեղահանություններ (sevkiat) սկսեցին: Բայց այս անգամ մենք փախանք:

Երկուշաբթի, 11 հունվարի, 1916. Տեղահանությունները հաճախակի են դարձել: Բոլոր վրանները մինչև երեկո քանդեցին: Մենք շատ հեռվում պահվեցինք:

Շաբաթ, 16 հունվարի, 1916. Մեր բարեկամի վիճակը գնալով ծանրանում է: Նա խոստովանեց հայր Թոքաթլյանին:

Երեքշաբթի, 19 հունվարի, 1916. Այսօր շատ ծանր վիճակում քաղաքից բերեցին Նազարեթ Պոլսեթովին: Ընդամենը յոթ օր առաջ էր հիվանդացել: Խեղճը չկարողանալով ցավին դիմադրել, վախճանվեց ծաղիկ հասակում:

Չորեքշաբթի, 20 հունվարի, 1916. Այս առավոտ մեն—մենակ փոս փորեցի ու հողին հանձնեցի իմ շատ քանկազին ու այնքան երիտասարդ ընկերոջն ու հայրենակցին: Հարգանք յուր հիշատակին:

Հինգշաբթի, 21 հունվարի, 1916. Ընկճված եմ ահավոր: Մտածում եմ, իսկ ո՞վ կքաղի ինձ, ո՞վ ինձ մի կաթիլ ջուր կտա վերջին շնչում: Տեր իմ, այս ինչ թշվառ օրի հասցրիր ինձ:

Ուրբաթ, 22 հունվարի, 1916. 10 դուրուշ (10 դահեկան) վաստակեցի նոր եկածների վրանները տեղափոխելով:

Որտեղ Սարգիսը դառնում է ապուրի շրջիկ վաճառող

Շաբաթ, 23 հունվարի, 1916. Կապիտալի վերածելով իմ երեկվա շահույթը (10 դահեկան), այսօր սկսեցի ապուր եփել ու վաճառել: Այսպիսով օրական 3 դուրուշ շահույթ ունեմ:

Երկուշաբթի, 25 հունվարի, 1916. Ոստիկանները ընկերներիս քաղաքում փնտրելիս կեսգիշերին գտել էին ու ոստիկանատուն տարել:

Նոր հույս

Երեքշաբթի, 26 հունվարի, 1916. Այս առավոտ ընկերներիցս մեկի ուղեկցությամբ մի ոստիկան իմ հետևից վրաններ եկավ ու քաղաք տարավ: Շատ էինք վախենում, որ մեզ Մուսուկ կուղարկեն: Ավելի ուշ իմացանք, որ ներքին գործերի նախարարությունից հրաման էր ստացվել մեզ անջատել մյուս քստորյալներից:

Վերջապես օսմանյան պետության կողմից մեր ռուսահպատակությունը ճանաչվել էր, գոնե մենք այսպես էինք կարծում: Իրոք, Դեյր-Էզ-Ձորի իշխանությունը մութասսարըֆ հեռագրեց Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսություն՝ պահանջելով մեզ վերաբերող եզրակացությունն ուղարկել:

Ուրախությունից խենթացած ես՝ վրանների ճամբար գնացի մեր հիվանդ ընկերոջը խնամելու:

Ուրբաթ, 5 փետրվարի, 1916. Լսելով, որ ամերիկյան հյուպատոսությունը մեզ փող է ուղարկել, գնացի Դեյր-Էզ-Ձոր քաղաք, սակայն ոչինչ չկարողացա ստանալ: Այսօր ուրբաթ էր՝ մուսուլման աշխարհի հանգստյան օրը և ամեն ինչ փակ էր:

Շաբաթ, 6 փետրվարի, 1916. Ես կրկին քաղաք գնացի իմ ու հիվանդ ընկերոջս դրամը ստանալու: Յուրաքանչյուրիս 3 ոսկի-ոսկեդրամ վճարեցին: Մինչև այդ օրը ես շարունակում էի շրջիկ ապուրավաճառությամբ զբաղվել ու պատշաճ ապուստ վաստակել:

Հինգշաբթի, 11 փետրվարի, 1916. Եղա ոստիկանատանը՝ վրաններում հիվանդ ընկերոջս մոտ ապրելու թույլտվությունս երկարաձգելու նպատակով:

Բարեկամի մահը

Ուրբաթ, 12 փետրվարի, 1916. Այսօր երեկոյան դեմ, մեկ ու կես ամիս տառապելուց հետո, մեր բարեկամ Մկրտիչ Մազմանովը հոգին ավանդեց: Ես 10 դուրուշ (10 դահեկան), վճարեցի գերեզմանափորներին, որպեսզի վրանների ծայրում սկիզբ առնող գերեզմանատանը նրա համար անհատական գերեզման փորելին, ուր թաղեցի մեր բարեկամին: Հարգանք նրա աճյունին:

Շաբաթ, 13 փետրվարի, 1916. Ոստիկանատուն գնացի՝ բարեկամիս մահվան մասին հայտնելու ու մեր անկողինը քաղաք տեղափոխելու թույլտվություն ստանալու: Այդ օրվանից ապրում էի մյուս ընկերներիս հետ:

Կիրակի, 14 փետրվարի, 1916. Ես մեր բարեկամի հոգու հանգստության համար պատարագ մատուցել տվեցի:

Չորեքշաբթի, 17 փետրվարի, 1916. Նամակ գրեցի Անկարայում (Enguru) ինտերնե հորեղբորս, տեղեկացնելով նրան, որ ներկայումս Դեյր-Էզ-Չորում եմ գտնվում:

Երկուշաբթի, 22 փետրվարի, 1916. Ինձ շատ հոգնած եմ զգում:

Երեքշաբթի, 23 փետրվարի, 1916. Այսօր չկարողացա անկողնուց բարձրանալ:

Չորեքշաբթի, 24 փետրվարի, 1916. Ծանր հիվանդ եմ:

Հինգշաբթի, 25 փետրվարի, 1916. Այսօր լուծողական ընդունեցի:

Ուրբաթ, 26 փետրվարի, 1916. Չնայած լուծողականն իր ազդեցությունն ունեցավ, բայց ջերմությունս շատ բարձր է: Գլուխս ահավոր ցավում է:

Շաբաթ, 27 փետրվարի, 1916. Էրզրումցի մի կին գլուխս սառը ջրով լվաց:

Կիրակի, 28 փետրվարի, 1916. Այսօր Էրզրումցի կինը ամբողջ մարմինս աղով ու կիտրոնով շփեց ու նորից գլուխս սառը ջրով լվաց: Առաջին անգամ ուժեղ քրտնեցի: Ամերիկյան հյուպատոսությունն ինձ 3 ոսկի-ոսկեղրամ է ուղարկել: Շարունակեցի քրտնել մինչև երեկո: Ինձ վատ եմ զգում: Երկար ժամանակ է ոչինչ չեմ դրել բերանս, սիրտս ապուր է ուզում:

Չորեքշաբթի, 2 մարտի, 1916. Ավելի լավ եմ զգում ինձ, սակայն դեռ շատ-շատ թույլ եմ: Առաջին անգամ մի քիչ քան դրեցի բերանս:

Հինգշաբթի, 10 մարտի, 1916. Օրական 60 դուրուշ (60 դահեկան) վճարով փոստային բաժանմունքի փողոցում սենյակ ենք վարձում:

Դեյր-Էզ-Չոր ժամանաձ հայերը ճամապարհներին (լուսանկար՝ Արմին Վեգների, Informations und Dokumentationszentrum Armenien, Berlin)

Չորեքշաբթի, 30 մարտի, 1916. Ստացա ևս 4 ոսկի-ուկեղրամ:

Երեքշաբթի, 5 ապրիլի, 1916. Նամակ գրեցի պարոն Տիրան Բալաֆաթին (Ստամբուլի գոհարեղենի այն խանութի կառավարչին, ուր աշխատել էր Սարգիսը):

Շաբաթ, 9 ապրիլի, 1916. Այսօր խոստովանեցի հայր Պետրոսին:

Կիրակի, 10 ապրիլի, 1916. Չատկվա հաղորդություն ընդունեցի:

Երեքշաբթի, 12 ապրիլի, 1916. Գրեցի Ստամբուլի ադամանդ տաշող վարպետներ Թագվորին ու Երանոսին:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

«Նոթեր 1915 թվի օգոստոսին սկսված
ին արսորի (շարունակություն)»

Ութ ամիս Դեյր-Էզ-Չորում: Անորոշություն ու տագնապ

Ուրբաթ, 29 ապրիլի, 1916. Դեյր-Էզ-Չորում եմ գտնվում:
Արդեն չորս ամիս է:

Չորեքշաբթի, 4 մայիսի, 1916. Այսօր 4 ոսկի-ոսկեղրած
ստացա Հալեպի ամերիկյան դեսպանատնից:

1916 թվականի մարտից սկսած Սարգիս Մակարոֆի օ-
րագիրը ավելի ընդհատ է դառնում: Նաև ավելի հուսահատ:
Թվում է, թե գնալով նա ավելի ու ավելի է հեռանում կյան-
քից: Գոնե ապրելու՝ նրա հուժկու կամքը լքում է նրան:

Նա այլևս գրելու ցանկություն էլ չունի:

Սակայն նա փող ունի, քանի որ Հալեպի ամերիկյան
հյուպատոսությունը նրա և ողջ մնացած բոլոր ռուսահապա-
տակ իր ընկերների նպաստները կանոնավոր կերպով ու-
ղարկում է: Սկզբնապես մեկնած 12 ամուրիներից, այսօր
մնացել են 7-ը: Հինգը մահացել են ծաղիկ հասակում ճանա-

պարհներին ու ճամբարներում: Ամենաուժեղները դեռ շա-
րունակում են դիմադրել:

Փող, երիտասարդություն և առողջություն, այդ ամենը նա
ունի, ապրում է քաղաքում ու այլևս չի աշխատում: Բայց և
այնպես անորոշության մեջ է ու տագնապած: Այն պահից,
ինչ նա Դեյր-Էզ-Չորում է, տարօրինակ մի վախ է նրան
համակել, կամաց-կամաց կոտրելով վերապրելու նրա կամ-
քը: Վերադարձից հետո, նա այդ մասին բազմիցս խիստ
գրգռված պատմում էր մեզ:

Ինչպես սկեռում մի միտք նա հաճախ կրկնում էր Կոնիա-
յի բժիշկ Դադի խոսքերը, որ իր դերը սահմանափակվում է
վճարումներ կատարելով, այլ կերպ չի կարող նրանց օգնել,
ինչքան էլ ուզենա:

Հալեպի ամերիկյան դեսպանատունը, այլ հնարավորու-
թյուն չունենալով օգնություն ցուցաբերել վճռական պահե-
րին, պատրաստակամ էր, բժիշկ Դադի մման, դրամական
օժանդակություն ցույց տալու:

Պատճառն այն է, որ անհանգստացող լուրեր էին շրջում
հազարավոր աքսորյալ հայերի միջև, որոնք անոթությամբ
և հիվանդություններով ընկղմված էին լինում իրենց վրան-
ների կեղտի մեջ: Սարգիսը հաճախ է գնում թշվառների այս
անծայրածիր ճամբարները, որոնք կառուցված են Եփրա-
տի այն ափին և Դեյր-Էզ-Չորից ոչ հեռու այս ափին: Նա
խոսում է այս օսմանյան հայերի հետ, որոնցից շատերին է
ճանաչում:

Նա փորձում է թափանցել գաղտնիքը այս թշվառության,
այս լքման, այս արգելքների, այս անդադար նորանոր խմ-
բերի Եփրատի հոսանքն ի վեր ժամանման ու այլոց շարու-
նակ դեպի արևելք, դեպի Մուսուլ շրջափակված գնալու:

Այդ լուրերից խուճապի մատնված երիտասարդները
փախչում էին դեպի Հալեպ, Դամասկոս, Կոնիա, Ստամբուլ:
Սակայն մյուսները՝ ընտանիքի հայրերը, մնում էին իրեն-
ցիների հետ: Ասում էին, որ օրական 100-ից 200 հոգուց
բաղկացած խմբեր էին կազմում Մուսուլ ուղարկելու համար:

Ժանդարմները գալիս էին առավոտյան, անունների մի
ցուցակ ձեռքերին:

Վայ նրան, ում անունը հնչելը լուր կանգնած բազմության
առաջ: Պարզ է, որ ոչ ոք այլևս առաջ զնալ չէր ուզում:

Մուսուլը դառնում է մահվան նույնանիշ:

Ցուցակները կարդալուց հետո ժանդարմները հեռանում
էին, տանելով իրենց զոհերին, իսկ երեկոյան վերադառնում
էին մենակ, հոգնած, ցրված, խոժոռ հայացքով:

Շուտով շշուկներ տարածվեցին, որ նրանց Մուսուլ չէին
տանում, այլ շատ ավելի մոտ, ճիշտ այն բլրի հետևը Եփրա-
տի ափերին, որտեղ սրի էին քաշում բոլորին և արյունոտ
մարմինները գետը նետում: Եփրատը կարմիր էր վազում
հայերի արյունից ու նրանց հարյուրավոր մարմիններն էր
քշում առանց հետք թողնելու:

Ամեն առավոտ սարսափով սպասում էին, որ կկանչեն
իրենց: Երբ ավարտում էին կանչը, մնացածները թեթևա-
ցած «օֆ» էին քաշում: Անշուշտ դա նրանց համար էր, ով-
քեր չէին գնում: Իսկ ովքեր գնում էին... ավա՛ղ, նրանք ար-
դեն մոռացվել են մեկ օրով մեկնումը հետաձգվելու ուրա-
խության մեջ:

Ոչ ոք անշուշտ այդ կոտորածների ականատես վկան չէր:

Ոչ ոք լուր չունեի նաև նրանցից, որոնք ենթադրվում էր,
թե Մուսուլ են հասել:

Իսկ օրերն ու շաբաթներն անցնում էին անվերջանալի ու
լուր զնալ-գալով:

Արտասովոր հանդիպում

Մի օր Սարգիսը տեսնում է վրանների միջև շրջող բողոքական քահանայի տեսք ունեցող մի մարդու:

Հաջորդ մի քանի օրը նա դարձյալ տեսնում է նրան:

Այդ պահին նա որոշում է նրան SOS դրկել: Նա թղթի վրա համառոտ նկարագրում է սկզբունքորեն ամերիկյան հովանավորյալների՝ ռուսահայերի վիճակը, որոնք անբացատրելի սպասման մեջ հավիտյան մաշվում էին Դեյր-Էզ-Չորում:

Կողքով անցնելիս, նա թուղթը վայր է գցում նրա ոտքերի մոտ ու հեռանալով դիտում, թե քահանան ինչ է անում: Քահանան ոտքը թղթին է դնում, այնուհետև ինքն էլ վայր է գցում թաշկինակը, կռանում ու միաժամանակ վերցնում թաշկինակը և Սարգսի թուղթը:

Ժամանակն անցնում է առանց ոչ մի լուր բերելու: Պատորի հետ կապված դիպվածը մոռացվում է, ինչպես բոլոր խորտակված հույսերը:

Երա՞գ, թե՞ իրականություն

Մի գեղեցիկ առավոտ ձիավորներով շրջապատված մի գորավար քառատրոփ ճամբար է գալիս: Նա սովորականի մեծ անուններ է սկսում հայտարարել:

Բայց այս անգամ հրամանատարն է բռնել ցուցակը և ոչ թե հասարակ ժանդարմը, իսկ անունները, որ կարդում է, մեր՝ ռուսահայերիս անուններն են:

Մենք գումատվել ենք: Ինձ թվում է, թե դանակով փորս պատռում են, երբ բարկացած մեզ է շրջվում ու գոռում.

— Դուք ի՞նչ եք անում այստեղ:

— ...

— Ձեզ ո՞վ է ասել այս մարդկանց հետ գալ:

— ...

— Դե, նրանց փաստաթղթեր, հագուստներ, փող տվեք և թող իսկույն հեռանան այստեղից:

Եվս մեկ անգամ փոշի բարձրացնելով, նա մեկնում է իր պահակախմբի հետ, ինչպես եկել էր:

Մենք քարացել ենք, ինչպես և մեր շուրջը բոլոր հավաքվածները: Հանկարծ միտքս են գալիս պատտորի պատկերը, իմ երկտողը, նրա թաշկինակը... Իրոք մեզ ազատել են, եթե

ոչ սա մի գեղեցիկ երագ է, որ ուր որ է հոգս կցնդի: Մեզ բավական ժամանակ է պետք ուշքի գալու, առանց սակայն հասկանալու թե դա ինչ էր նշանակում:

Մենք լուռ իրար ենք նայում ու անխոս վերադառնում: Ու ո՛չ ոք այլևս ոչինչ չի ասում՝ ո՛չ օսմանյան հայերը, ո՛չ մնացող ժանդարմները, ո՛չ էլ մեզ ուղեկցող ոստիկանությունը:

Շաբաթ, 7 մայիսի, 1916. Այսօր Ջաքար հորեղբայրիցս նամակ ստացա: Նա իր որդու հետ ներկալված է Անկարայում:

Ծանոթագրություն. Ամուսնացած հայերը, որ Օսմանյան Թուրքիայի հետ պատերազմող երկրների հպատակ էին ու ապրում էին Ստամբուլում, արքայի էին Անկարա ու ներկալված էին այնտեղ:

Ստամբուլում բռնված օսմանյան թե օտար ամուրի հայերը, առանց հաշվի առնելու նրանց հպատակությունը, մեծ տեղահանության ժամանակ արքայի էին դեպի Դեյր-Էզ-Չոք:

Մի ուրիշ նամակ էլ ստացա պարոն Տիրան-Քալաֆաթից (Ստամբուլում ապրող, ամուսնացած օսմանյան հայ, այն ադամանդավաճառատան կառավարիչը, ուր աշխատում էր Սարգիսը մինչև արքայի):

Երկուշաբթի, 9 մայիսի, 1916. Ուղեկիցներիցս մեկը՝ Կարապետ Գիշյանցը, ամուսնացավ բուրդուրցի արքայալ օրիորդ Անթառամի հետ: Ամուսնական ծիսակատարությունը մեծ շքեղությամբ կատարվեց Դեյր-Էզ-Չոքի հայ կաթոլիկ եկեղեցում երեք քահանաների կողմից:

Չորեքշաբթի, 11 մայիսի, 1916. Հորեղբորիցս նորից մի նամակ ստացա: Պատասխանեցի և՛ նրան (Անկարա), և՛ պարոն Տիրանին (Ստամբուլ):

Հինգշաբթի, 2 հունիսի, 1916. Ստացա ամսական նպաստ՝ 4 ոսկի-ոսկեդրամ:

Չորեքշաբթի, 8 հունիսի, 1916. Մանուկ Թեոսեանցի հետ առանձին տուն ենք վարձել:

Հինգշաբթի, 9 հունիսի, 1916. Այսօր դոկտոր Դեյրմենջյանի հետ խոսակցություն ունեցա, որին երկար ժամանակ է, որ գնահատում եմ:

Հինգշաբթի, 7 հունիսի, 1916. Ջաքար հորեղբորիցս նամակ ստացա, որն ինձ հայտնում էր իմ անմոռանալի հորեղբայր Սերոբե Մակարոֆի (Ախալքալաք) մահվան դժբախտ լուրը, որ հանկարծակի վրա էր հասել 1915 թվի դեկտեմբերի 27-ին: Նրան միշտ ողջ էի կարծում: Հոսահատված եմ: Հարգանք նրա ոսկորներին ու նրա շիրիմին:

Կիրակի, 13 հունիսի, 1916. Այսօր պատարագ մատուցել տվեցի հորեղբորս՝ Սերոբե Մակարոֆի հոգու հանգստության համար:

Ուրբաթ, 17 հունիսի, 1916. Օնիկին (Սերոբե Մակարոֆի որդուն) ցավակցական նամակ գրեցի ու բացիկներ ուղարկեցի Պողոս Քրդյանցին, Հ. Գարեգինովին ու Լազարյանին, որոնք որպես ընտանիքի հայրեր ներկալված էին Անկարայում:

Երեքշաբթի, 28 հունիսի, 1916. Ստացա ինձ հասանելիք ամսական 4 ոսկի-ոսկեդրամ:

Երկուշաբթի, 4 հուլիսի, 1916. Այսօր Օնիկից 3 ոսկի-ոսկեդրամ ստացա:

Շաբաթ, 22 հուլիսի, 1916. Կարապետ Գիշյանցին ուղարկել եմ մյուս հայ արքայալների հետ: Երեք օր առաջ կնոջն

էին բշել: Այդ առիթով մութասարըֆին խնդրագիր էր ներկայացրել, որպէսզի կնոջը վերադարձնեն: Բայց ի պատասխան նրան էլ էին աքսորել, պատճառաբանելով, որ թշնամական երկրի հպատակի ամուսնությունը թուրքահպատակի հետ անօրինականություն է:

Երկուշաբթի, 1 օգոստոսի, 1916. Այսօր ռուսահայերից յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին ոստիկանությունը խիստ հարցաքննության ենթարկեց: Մեկ ժամ տևած յուրաքանչյուր հարցաքննություն մանրամասն արձանագրվեց:

Կիրակի, 7 օգոստոսի, 1916. Ստացա 4 ոսկի-ոսկեղբամ վճարս:

Շաբաթ, 20 օգոստոսի, 1916. Դարձյալ 4 ոսկի-ոսկեղբամ վճարում կատարեցին:

Երեքշաբթի, 30 օգոստոսի, 1916. Օնիկ հորեղբորորդուց նամակ ստացա:

Վերադարձ

Հինգշաբթի, 1 սեպտեմբերի, 1916. Հալեայից օտարահպատակների վերաբերյալ հրաման եկավ, որպէսզի Կոնիա ուղարկեն: Փոխադրամիջոց չլինելու պատճառով մեր մեկնումը հետաձգվեց:

Երկուշաբթի, 12 սեպտեմբերի, 1916. Այսօր Ստամբուլի հայ պատրիարք նորին սուրբ օծություն Չավենն իր ընտանիքով Դէյր-Էզ-Զոր եկավ կառքով: Այստեղից նա պիտի Բաղդադ մեկնի:

Ահա վերջապես վերադարձը

Հինգշաբթի, 15 սեպտեմբերի, 1916. Դեյր-Էզ-Ջորում 8 ա-
միս ու 16 օր անցկացնելուց հետո, կեսօրին՝ ժամը 1 անց 30,
ոստիկանի ուղեկցությամբ կառքով մեկնեցինք Կոնիա: Երե-
կոյան ժամը 9-ին հասանք Տիբնի կոչված վայրը:

Ուրբաթ, 16 սեպտեմբերի, 1916. Ճանապարհվեցինք ա-
ռավոտյան ժամը 7-ին, երեկոյան 8-ն էր, երբ հասանք
Ռաքքա կոչվող գյուղը, որտեղ և անցկացրինք գիշերը:

Հալեա ժամանումը

Երեքշաբթի, 20 սեպտեմբերի, 1916. Վեց օր ճամփորդու-
թյունից, Արահերե ու Դեր Հաջը գյուղերում կարճ ժամանակ
մնալուց հետո, երեկոյան ժամը յոթի մոտ Հալեա հասանք:
Տեղավորվեցինք Հալեայի շուկայի մեջ գտնվող Դեր-Սարու
կոչվող հյուրանոցում:

Չորեքշաբթի, 21 սեպտեմբերի, 1916. Դեսպանատունը,
որպես ճանապարհաձախս մինչև Կոնիա, յուրաքանչյուրիս
4 ոսկի-ոսկեղրամ վճարեց:

Հինգշաբթի, 22 սեպտեմբերի, 1916. Օսմանյան կառավա-
րության կողմից յուրաքանչյուրիս 5-ական ոսկի-ոսկեղրամ
վճարեցին՝ մինչև Կոնիա ճանապարհի ծախսերի համար:

Ես Օնիկին (Անկարա), ինչպես մաս պարոն Տիրանին
(Ստամբուլ) նամակներ գրեցի, որպեսզի հայտնեն, որ Կո-
նիա եմ ճանապարհվում:

Ուրբաթ, 23 սեպտեմբերի, 1916. Առավոտյան ժամը 6-ին
գնացք նստեցինք ու 7-ին շարժվեցինք: Ահա այն կայա-

րանները, ուր կանգ առանք՝ Մուսլիմին, Թել-Ի-Միֆաթ, Զաքմա, Թուրտկալե, Ռաջահ, Սեյդան-Էկբես: Ժամը 12 անց 40 իջանք Իսլահիեում:

Շաբաթ, 24 սեպտեմբերի, 1916. Կեսօրին մեքենա ենք մատում ու երեկոյան ժամը 9-ին կանգ առնում Փեժիկ կոչվող հայկական գյուղում, այստեղ ևս հայ բնակիչ չկա: Երեք ժամ հանգստանալուց հետո կրկին մեկնում ենք ու գիշերվա ժամը 2-ին հասնում Մեմուրիե կայարանը:

Ադանա ժամանումը

Կիրակի, 25 սեպտեմբերի, 1916. Մենք գնացք մատեցինք կեսօրից հետո, 1 անց 10: Կանգ առանք Օսմանիեում Թուրակ կալեում, Վեյսիեում, Ջիհանում, Սիսիսում, Զյուրդջիլեում, Ինջիլիկում: Ժամը 4 անց 30-ին հասանք Ադանա: Իջևանեցինք բամբակի շուկայի Թյուզար հյուրանոցում:

Երկուշաբթի, 26 սեպտեմբերի, 1916. Այսօր քաղաքում շատ պտտվեցի, բայց ոչ մի հայ վաճառական չգտա: Այստեղից էլ բոլոր հայ բնակիչները արքտրվել են:

Չորեքշաբթի, 28 սեպտեմբերի, 1916. Հանդիպեցի մի մպարավաճառի, որին դեռ Ստամբուլից էի ճանաչում: Նա ինձ իր տուն տարավ, պատմեց, որ քաղաքում հայ զինվորների (օսմանյան բանակի) մի քանի ընտանիքներ են այստեղ մնացել:

Որպես ճանապարհաժախս օսմանյան կառավարությունից 5 ոսկի-ոսկեդրամ ստացա:

Հինգշաբթի, 29 սեպտեմբերի, 1916. Այսօր մեքենայով կայարան գնացինք, քանի որ քաղաքից բավականին հեռու էր: Մինչև հիմա ոստիկան Մուստաֆան էր մեզ ուղեկցում, որ հատուկ մեզ համար Հալեայից Դեյր-Էզ-Չոր էր հասել: Սակայն այստեղ մի փոփոխություն եղավ: Մեզ հանձնեցին Նազմի անունով մեկ այլ ոստիկանի: Ժամը 3-ին գնացք ենք նստում ու անցնելով Քեյսողլուն, Չեյթունլուն, Ենիճեն, Կուլեքը, ժամը 11 անց 30 իջնում ենք Դարսունում՝ գիշերելով Սաբայ հյուրանոցում:

Ուրբաթ, 30 սեպտեմբերի, 1916. Երեկոյան ժամը 6-ին մեկնում ենք մեքենայով ու առավոտ ժամը 4-ին Մեզար Օլակ ենք հասնում: Մենք ստիպում ենք գիշերով ճամփորդել, քանի որ ցերեկներն այդ նեղ ճանապարհները գերբեռնված են լինում:

1917-1918

Ներկալման տարիները

Աքսորից ազատագրված ռուսահայերի խումբը հեռացվում է Դեյր-Էզ-Չորից: Սակայն նրանք պատերազմող կողմի հպատակների կարգավիճակում են, քանի որ Ռուսական կայսրությանն են պատկանում, որը պատերազմում է ընդդեմ Օսմանյան կայսրության: Հետևաբար Սարգիս Մակարոֆը ու նրա հայրենակիցները ներկալված են դառնում Ամատուլիայում (Փոքր Ասիա), որպես բռնամի պետության հպատակներ:

Ենթարկվելով ռազմական կանոնին, նրանց ներկա վիճակը բնավ կապ չունի նրանց երեկվա աքսորյալ վիճակի հետ, ոչ էլ օսմանյան աքսորյալ հայերի վիճակի հետ, որոնց համար բնաջնջող Աքսորը շարունակվում է:

Երկու երկրներ, նախ Իտալիան, ապա Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները (երբ Իտալիան ևս պատերազմի մեջ ներգրավվեց) չեզոքություն են պահպանում պատերազմող պետությունների հանդեպ, և այդպիսով երաշխավորում մեկ կողմերի որոշ իրավունքները մյուս կողմերի տարածքում:

Սարգիսն ու իր հայրենակիցները հայտնաբերվելուց անմիջապես հետո, ամերիկյան միսիոներական կազմակերպություններից օգնություն պետք է ստանան ու Միացյալ Նահանգների դեսպանատան միջամտությունների շնորհիվ նրանք կճանաչվեն, կանջատվեն մյուս աքսորյալներից ու այդ կարգավիճակով կդրվեն ամերիկյան և օսմանյան պետությունների հովանավորության ներքո:

Ի հավելումն ամերիկյան 4 ոսկի-նսկեդրամ ամսական թոշակի, օսմանյան պետությունն իր կողմից 5 ոսկի-նսկեդրամ և այլ ռեալ արժեքներ կվճարի Սարգիսին:

Սակայն նրանք պարտավոր են բնակվել այնտեղ, որ կնշեն օսմանյան պաշտոնյաները: Համենայն դեպս ոչ իրենց նախնական բնակավայր Ստամբուլում: Նրանք ճամփորդում են զնացքով կամ մեքենայով, նայած հնարավորությանը և իջևանում առաջին կարգի հյուրանոցներում:

Պոզանտին և Էրեզլին անցնելուց հետո նրանք Կոնիա են հասնում:

Վերադարձ Կոնիա

Երկուշաբթի, 6 հոկտեմբերի, 1916. Կեսօրին մոտ մեր զնացքը Կոնիա է հասնում, ուր մենք իջևանում ենք կառավարական շենքի մոտ գտնվող «Հալեալ» հյուրանոցում:

Ես այցելեցի պարոն Տիրանի տիկնոջ երեք քույրերին՝ Մարիին, Լյուսին ու Լա մեկին, որոնք շրջապատված էին իրենց երեխաներով:

Ես եկեղեցի զնացի, որտեղ ուրախությամբ տեղեկացա, որ Մխիթարյանցիներից Ավետիքն ու Անտոնը կարողացել են հրամանով մեկնել Ստամբուլ ու մնացել են այնտեղ: Այսպիսով, ազատվել են աքսորի տառապանքներից:

Երեքշաբթի, 4 հոկտեմբերի, 1916. Ես հանդիպեցի ամերիկյան միսիոներական կազմակերպության աշխատակից օրիորդ Քուշմանին, որն ինձ 4 ոսկի-նսկեդրամ թոշակ վճարեց: Մեր հաշվից մեքենայի վարորդին 3.5 ոսկի են վճարել:

Այնքան կուզենայի Կոնիայում մնալ:

Բայց անկարելի է: Ժամը 8-ին ճանապարհվեցինք:

Ներկալման առաջին վայրը. Պոլկըրը

Ուրբաթ, 7 հոկտեմբերի, 1916. Ակստում, Ռազիկերում կանգ առնելուց հետո Սարգիսին ու իր ուղեկիցներին Պոլկըրում ուրիշ հայրենակիցներ են միանում, որոնցից նրանց բաժանել էին՝ Սկրտիչ Ավագյան, Պետրոս Պոլոյան, Սեդրակ Զիրքիյանց:

Պոլկըրը լեռներով շրջապատված, վատ կլիմայական պայմաններ ունեցող մի ձոր է: Մեզանից առաջ օտարերկրացիներ են ապրել այնտեղ ու բոլորն էլ ծանր հիվանդացել:

Որպես հարկադիր բնակավայր երեք ամիս այստեղ անցկացրինք:

Նամակներ գրեցի պարոն Տիրանին, Օնիկին, որպեսզի տեղեկացնեմ, թե ուր են մեզ տեղափոխել ու նրանցից վերաբերումների գները հարցրեցի:

Հինգշաբթի, 27 հոկտեմբերի, 1916. Թուրքական Կարմիր Մահիկի միջոցով հայրենիք (կովկասյան Ախալքալաք) բազիկ ուղարկեցի: Սուրբ Ծնունդի կապակցությամբ գրեցի

պարոն Տիրանին, Երվանդին, Անտուանին (Ստամբուլ), օրիորդ Լյուսին (Կոնիա), Օնիկին ու Զաքարին (Անկարա): Ստացա 4 նսկի-նսկեղրամ:

Շաբաթ, 10 դեկտեմբերի, 1916. Բաժանորդագրվեցի Ստամբուլում լույս տեսնող հայկական «Ժամանակ» օրաթերքին:

Ստացա 4 նսկի թռչակ:

Ուրբաթ, 13 հունվարի, 1917. 1917 թվի հունվարի 1-ից սկսած ստացա «Ժամանակ»-ի բոլոր համարները:

Այստեղ՝ Պոլկըրում, բացի օսմանյան հայ զինվորների մի քանի ընտանիքներից, ուրիշ հայ բնակչություն չկա: Մարդիկ ծայրահեղ աղքատ են:

Կանոնավոր կերպով ստանում եմ 4 նսկի-նսկեղրամ հատուցումը: Ինչպես նաև մեծ քանակությամբ նամակներ:

Մի հայց էինք ուղարկել թուրքական ներքին գործերի նախարարություն, և մի ուրիշը Կոնիայի պետական կառավարչին՝ պահանջելով ներկալման տեղը փոխել, շատ վատ կլիմայի պատճառով: Այսօր տեղահանման հրամանն ստացվեց:

Որպես ճանապարհաձախս օսմանյան կառավարությունը 2 նսկի-նսկեղրամ վճարեց:

Ներկալման երկրորդ վայրը. Սեյդիշեհիր

Շաբաթ, 14 հունվարի, 1917. Երեկ կեսօրից հետո ձիով մեկնեցինք ու երեկոյան ժամը 6-ին Քարաքըրան գյուղում էինք: Առավոտյան 7-ին ճանապարհվելով, կեսօրից հետո ժամը 1-ին Սեյդիշեհիրում էինք: Ամսիջապես սենյակ վարձեցինք:

Կլիման սքանչելի է: Մի կողմից գեղեցիկ դաշտերն են փռված, մյուս կողմից հեռավոր բարձր լեռները: Քաղաքը 1800 տուն ունի, որոնցից ընդամենը վեցն են հայկական, օսմանյան հայ զինվորների ծայր աստիճան աղքատ ընտանիքների տները: Ասում են մաս, որ մոտ երեսուն հայ «բոշա» կա:

Ինձ հաջողվեց մեկ ոսկի հավելյալ հատուցում ստանալ, ինչպես մաս երեք ոսկի ներքնահագուստ գնելու համար:

Երեքշաբթի, 7 փետրվարի, 1917. Այսօր 5 ոսկի թոշակ ստացա: Նամակներ ուղարկեցի պարոնայք Տիրանին ու Երվանդին, Օնիկին ու տիկին Սիմնոշ Դերմենջյանին, ինչպես մաս իմ հորեղբայր Ջաքարին: Օնիկն ինձ տեղեկաց-

րեց, որ ինքը Անկարայից ոչ հեռու գտնվող Օսմանջիկ է տեղափոխվել: Այդ ճանապարհը, ինչպես երևում է, ոտքով է անցել:

Երեքշաբթի, 21 մարտի, 1917. Ջատկի տոների առթիվ շնորհավորական բացիկներ ուղարկեցի ազգականներին ու ընկերներին:

Ստացա 5 ոսկի:

Հինգշաբթի, 15 հունիսի, 1917. Դեսպանատնից երկու ծանրոց ստացա, որոնք պարունակում էին մեկ կոստյում, մեկ վերարկու, մի գույգ կոշիկ, 2 վերնաշապիկ, 2 վարտիք, 2 բրդյա շապիկ, 2 ձեռք գուլպա: Ինձ վճարել էին 5 ոսկի և 2 ոսկի հավելավարձ:

«Ժամանակ»-ի ղեկավարությունից գրել էին, որպեսզի կրկին բաժանորդագրվեմ:

Ներկալման երրորդ վայրը. Բուրդուր

Երկուշաբթի, 3 հուլիսի, 1917. Մեզ պաշտոնապես մի նոր տեղափոխության մասին տեղեկացրին: Բուրդուր էին ուղարկում՝ վերահսկվող բնակավայր: Յուրաքանչյուրիս որպես ճանապարհածախս 15 ոսկի (թղթադրամով) հանձնվեց: Բարեկամներիս և ազգականներիս գրեցի՝ իմ նոր տեղափոխության մասին հայտնելու համար:

Կիրակի, 23 հուլիսի, 1917. 6 ամիս պարտադիր բնակությունից հետո, առավոտյան ժամը 9-ին թողեցինք Մեյդիշեհիրը: Անհատական մեքենաներով ենք ճամփորդում: Կարճատև դադար ենք առնում Պեյշեհիրում, Գյորեն Զուլեյխում, Կարա Աղաչում, Պեյշիազում: Այնտեղ բանակային դասալիքների ենք հանդիպում: Ճանապարհից հետ ենք դառնում ու գյուղ վերադառնում: Մարդիկ ենք քաղաք ուղարկել օգնություն խնդրելու: Ձինվորներ են գալիս մեզ լեռների բարձունքներում ուղեկցելու: Ձինվորների գնալուց հետո, գիշերն անց ենք կացնում բաց երկնքի տակ, մի աղբյուրի մոտ:

Հինգշաբթի, 27 հուլիսի, 1917. Այսօր հասանք արտակարգ գեղեցիկ մի լճի ափին կառուցված Էյդի կոչվող վարչական ավանը (Կայմակամլիկ): Գեղատեսիլ տեսարանին հաճելի երանգ են հաղորդում լճի մեջ գտնվող երկու կղզիները: Բնակչության կեսը հույներ են, մյուս կեսը՝ թուրքեր: Տներն են մեծ մասը շատ գեղեցիկ են:

Ուրբաթ, 28 հուլիսի, 1917. Դեռ արևը չծագած մեկնում ենք ու ժամը 11-ին Սպարտայում ենք: Այնտեղ գտնվող կարադաղըլցիները մեզ որպես ուղեկցող են ծառայում: Նրանց շնորհիվ կարողացել ենք քաղաքի բոլոր ծակուծուկներն այցելել: Մեզ առավել ցնցել են հազվագյուտ գեղեցկություն ունեցող, որթատունկերով ու փարթամ այգիներով շրջապատված տները: Գիշերը հյուրանոցում անցկացրինք:

Շաբաթ, 29 հուլիսի, 1917. Առավոտյան ժամը 2-ին մեկնելով, 10 անց 30 Բուրդուր հասանք: Սա է մեզ հարկադրված որպես ապրելու վայր: Որքա՞ն ժամանակով՝ չգիտենք: Առաջին անգամ բժշկական քննություն ենք անցնում:

Գնում են այցելելու բավականին մեծ հունական եկեղեցին:

Երեքշաբթի, 1 օգոստոսի, 1917. Կառավարական հրաման է՝ բոլորս միևնույն շենքում պիտի բնակվենք: Այդ իսկ պատճառով չորս հոգով սենյակ ենք վարձում մի մեծ հյուրանոցում:

Ազգական-բարեկամներիս գրեցի, նոր հասցես հայտնելու համար:

Հեռագրեցի Ստամբուլի «Ժամանակ» հայ լրագրին՝ խնդրելով արագացնել առաքումները:

Երեքշաբթի, 8 օգոստոսի, 1917. Նոր կարգադրություն եկավ՝ մեզ բնակարանի ընտրության ազատություն պարգևելով: Սենյակ վարձեցինք հայկական թաղամասում:

Երկուշաբթի, 4 սեպտեմբերի, 1917. Ֆիլոյին մամակ գրեցի՝ իմ հագուստները խնդրելով: 4 ոսկի ստացա հյուպատոսությունից ու բացիկներ պարոն Տիրանից և Օնիկից: Ինձ այնքան էլ լավ չեմ զգում: Ջերմությունս 40° է:

Երկուշաբթի, 30 հոկտեմբերի, 1917. 45 դուրուշ (դահեկան) ուղարկեցի «Ժամանակ»-ի տնօրինությանը՝ եռամսյա բաժանորդագրության համար: Նամակներ ուղարկեցի Պարոնայք Տիրանին, Թագվորին, իմ հորեղբայր Ջաքարին: Վերջինս տեղեկացրել էր, որ 2 ոսկի էր ինձ ուղարկել: Տիկին Գուշմանը յուրաքանչյուրիս 5 ոսկի էր ուղարկել:

Չորս ամիս շարունակ նրանից ոչինչ չէիմք ստացել:

Չորեքշաբթի, 22 նոյեմբերի, 1917. Սկսեցի «Ժամանակ» օրաթերթն ստանալ սկսած թիվ 3000-ից, նոյեմբերի 11-ից 24-ը:

Օնիկից մամակ ստացվեց, որից իմացա, որ ամիս ու կես է, ինչ անկողին է ընկել:

Սուրբ Ծնունդ և 1918 թվի Նոր տարի

Հինգշաբթի, 23 նոյեմբերի, 1917 — Հինգշաբթի, 6 դեկտեմբերի, 1917. Մինչև այժմ հին տոմարով էի գրում: Այսուհետ՝ 23 նոյեմբերի, նոր տոմարով եմ գրելու: Այսինքն՝ հինգշաբթի նոյեմբերի 23-ը դառնում է 1917 թվի դեկտեմբերի 6-ը՝ հինգշաբթի:

Կիրակի, 23 դեկտեմբերի, 1917. Սուրբ ծնունդի, Նոր տարվա և Սկրտության կապակցությամբ շնորհավորական բացիկներ ուղարկեցի Ստամբուլ՝ պարոնայք Հովսեփ Էֆենդի Թուլայանին (հոշակավոր աղամանդագործ, Պալատի հայթայթողը), Անտուան Էֆենդի Բեջիդյանին (տնօրեն), Տիրան Էֆենդի Քալաֆաթյանին (տնօրեն), օրիորդ Լյուսին, պարոն Հարություն Ասատրյանին, որից մի նոր գրպանի օրացույց խնդրեցի (Ե. Տ.՝ եվրոպական տոմար): Բացիկներ (քարտեր — Նուբարն է ասել և օրագրում էլ է) ուղարկեցի ման Անկարա (Օսմանջիկ) իմ հորեղբորորդի Օ-

նիկ Մակարոֆին, պարոն Գարեգին Աբրահամին, իր հորեղ-
բայր Զաքար Մակարոֆին:

Երկուշաբթի, 31 դեկտեմբերի (Ե. Տ.), 1917. Նոր տարվա
մախօրյակին պատարագ մատուցվեց:

Ստացա իմ 6 ոսկի թոշակը:

Երեքշաբթի, 1 հունվարի, 1918. Նոր տարվա կապակցու-
թյամբ քաղաքի հայկական բողոքական եկեղեցում առավո-
տյան ժամը 8-ին մեկ այլ պատարագ մատուցվեց: Այնտեղ
ես ելույթ ունեցա, հետո գնացի շնորհավորելու ֆրանսիացի
ընկերներին:

Ուրբաթ, 11 հունվարի (Ե. Տ.), 1918. Այսօր սկսեցի կարդալ
Վիկտոր Հյուգոյի «Թշվառները»: Ուղարկեցի 20 դուրուշ (20
դահեկան) «Ժամանակ» օրաթերթի տնօրինությանը:

Շաբաթ, 2 փետրվարի, 1918. Ավարտեցի «Թշվառների»
ընթերցումը: Հայրենիքից նամակ ստացա, օրիորդ Եղիա-
բեթի ստորագրությամբ: Ես ֆրանսերեն լեզվով Ռուսաստա-
նի ազգականներին բացիկ ուղարկեցի:

Լուր ստանալով, որ տիկին Սրբուհին՝ պարոն Դուկաս
(Լյուկ) Թուլայանի քույրը վախճանվել է, ցանկացա ցավակ-
ցություն հայտնել նրանց:

**Խաղաղություն Ռուսաստանի հետ:
Բրեստ-Լիտովսկի երկրորդ պայմանագիրը
3 մարտի, 1918**

Երկուշաբթի, 4 մարտի, 1918. Այսօր կեսօրից հետո ժամը
2-ին պաշտոնապես հայտարարվեց Ռուսաստանի հետ
կնքված Խաղաղության լուրը: Այդ առիթով հանդիսություն-
ներ տեղի ունեցան:

Հաջորդ օրը ուսանողական մի մեծ ցույց կառնի խաղա-
ղությունը:

Մեկնաբանություն VIII

Համարյա չորս տարի է արդեն, որ շարունակվում է այս
Առաջին համաշխարհային պատերազմը (1914-18), իր հեղ-
քերելով մարդկային բոլոր թշվառություններն ու անարդա-
րությունները:

Պատերազմը սկսող կենտրոնական իշխանություններն,
մասնավորապես Ավստրո-Հունգարիան, Գերմանիան, Օս-

մանյան կայսրությունը, Բուլղարիան չեն կարողանում այն ավարտել:

Նրանց հակառակորդները՝ Ֆրանսիան, Անգլիան, Ռուսաստանը, Իտալիան և այլն շարունակ պարտություններ են կրում ու խրվում խրամապների ցեխի մեջ, մինչև 1918 թվականի կեսերին ամերիկյան թարմ զորքերի ռազմադաշտ հասնելը:

Ռուսաստանը, երկու իրար հաջորդող՝ 1917 թվականի բուրժուական կոչվող փետրվարյան և 1917 թվականի բոլշևիկյան անվանվող հոկտեմբերյան հեղափոխություններից հետո, դառնում է Ռուսաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Ֆեդերատիվ Հանրապետություն (ՌՄԽՖՀ): Այն հռչակում է «Խաղաղության մասին Դեկրետը» (հրովարտակը), խաղաղություն առանց առկցումների ու հարուցումների, կոչ անելով բոլոր կոչվող կողմերին հանդես գալ հոգուր դեմոկրատական արդարացի ու տևական խաղաղության: Այդ կոչն, արձագանք չգրնելով, սրիպված է մեն-մենակ խաղաղություն կնքել Կենտրոնական իշխանությունների հետ՝ չեղարկված Բրեստ-Լիտվսկի (3 մարտի, 1918) 2-րդ պայմանագրում, որտեղ Ռուսաստանն ընդունում է Գերմանիայի պարտադրած ծանրագույն պայմանները:

Բրեստ-Լիտվսկի 1-ին պայմանագիրը կնքվել էր անկախություն չեռք բերած Ուկրաինայի կողմից կենտրոնականների հետ 1918 թվականի փետրվարին:

Չինադադարի (1918 թվականի նոյեմբերի 11) հաջորդ օրը Խորհրդային Ռուսաստանը չեղյալ հայտարարեց Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագիրը, որն ի դեպ 1919 թվի հունիսի 29-ին Վերսալի պայմանագրով անվավեր հայտարարվեց:

Սակայն Բուրժուորում ներկալվող Սարգիս Մակարոֆի և նրա ընկերների կյանքն ու կարգավիճակը դրանից բնավ չփոխվեց:

Շաբաթ, 13 ապրիլի, 1918. Այսօրվանից որպես պահակ աշխատանքի անցա Հաջը Սյուլեյմանի հյուրանոցում:

«Ժամանակ» լրագրի տնօրինությունից բացիկ ստացա, որտեղ տեղեկացնում էին, որ այլևս օրացույց չէր մնացել (մի հատ ինձ ուղարկելու համար):

Չաքար հորեղբայրս գրում է, որ 3 ոսկի է ուղարկել ինձ, որը մի քանի օր անց ստացա: Տեղեկանում եմ, որ Օնիկ հորեղբորորդուս թույլ են տվել վերադառնալ Անկարա և այնտեղ բնակվել:

5 հուլիսի, 1918. Թողեցի հյուրանոցը, ուր աշխատում էի: Անգործ եմ: Տեղից տեղ ոտքով շրջելով զանազան իրեր եմ վաճառում: Համարյա երեք ամիս հյուրանոցում էի աշխատում:

Հյուրանոցից հեռանալու պատմությունը

Ավելի ուշ, Ստամբուլ վերադառնալուց հետո, Մարգիս Մակարովը պատմեց Հաջը Սյուլեյմանից իր բաժանման աներևակայելի պատմությունը:

Մարգիսը ասում էր, որ իրականում նա բարի, գործունյա մարդ էր, սպիտակող մորուքով, ֆեսը գլխին, սակայն մի վատ սովորություն ուներ, շարունակ ինձ «Ghâvur Oglan» (անհավատի որդի) էր անվանում:

Մի օր նա ինձ սենյակ հրավիրեց և իր աղջկա ձեռքն առաջարկեց:

— Ես գնահատում եմ քո աշխատանքը, — ասաց նա ինձ, — դու լավ մարդ ես, ճշգրիտ քո հաշիվներում, կրթված ու գիտակից: Որտեղի՞ց քեզանից լավին գտնեմ: Որոշել եմ քեզ աղջկաս հետ պսակել: Բայց նախ և առաջ պետք է քեզ մուսուլման դարձնել: Դա լավ կրոն է, շատ ավելի լավ, քան ձերը, բայց անհրաժեշտ է մի փոքր գործողություն կատարել՝ ոչ ծանր, չնչին մի բան:

— Սակայն, հաջը, — ժամանակ շահելու համար պատասխանեցի նրան, — ես աղջկադ չեմ ճամաչում և նա ինձ չի ճամաչում:

— Ներողություն, ներողություն խնդրի Աստծուց, — ասաց նա: — Այդպիսի խոսքեր մի՛ ասա: Դու աղջկաս կտեսնես միայն քո հավատափոխությունից և ձեր ամուսնությունից հետո: Դա է պահանջում Քերիմի (Դուրանի) օրենքը:

— Իսկ եթե մենք իրար չհավանենք, Հաջը, եթե աղջիկդ ինձ չհավանի, ի՞նչ դժբախտություն կլինի մեզ համար և քեզ համար:

— Ներողություն, Աստծուց ներողություն խնդրիր, — կրկնեց նա, Աստծո շնորհն այնպիսին է, որ սերը հարսանեկան բարձին է գալիս:

Ես խոնարհաբար շնորհակալություն հայտնեցի Հաջը Սյուլեյմանին ու պատասխանս հաջորդ օրվան հետաձգեցի:

Առանց աղջկան տեսնելու պսակվել, գործողություն անցնել, մուսուլման դառնալ, չափազանց շատ չէ՞ պահանջել արտոքից փրկվածից:

Դե ինչ, սուս-փուս հավաքեցի կապոցս ու առանց նախազգուշացնելու փախա:

Որտեղ Սարգիսը վաճառական է դառնում

Կիրակի, 16 օգոստոսի, 1918. Այսօր Բարդուղում խանութ եմ բացում, ուր վաճառելու եմ ծխախոտ, լուցկի, զանազան թղթեր և այլն:

Ուրբաթ, 20 սեպտեմբերի, 1918. Ամսական 10 օսմանյան ոսկիով մեկ այլ խանութ վարձեցի և վերջնականապես այնտեղ տեղափոխվեցի:

Չորեքշաբթի, 25 սեպտեմբերի, 1918. Անկարայի հորեղորորդի Օնիկից նամակ ստացա, պատասխանեցի իսկույն՝ ուղարկելով լուսանկարս: «Ժամանակ» լրագրին եռամսյա բաժանորդագրության համար վճարեցի: Ամսական 60 դուրուշով (60 դահեկան) սենյակ վարձեցի:

1918 թվի հոկտեմբերի 22-ի պաշտոնական ազատագրությունը

Երեքշաբթի, 22 հոկտեմբերի, 1918. Պաշտոնական հեռագիրը մեզ հայտնում է, որ ներկայումս մենք ազատ ենք: Սակայն տեղի կառավարիչը Կոնիա է հեռագրում, հարցում անելով, արդյո՞ք ռուսահպատակ հայերն էլ պետք է ազատ արձակվեն:

Երեքշաբթի, 5 նոյեմբերի, 1918. Այսօր ցերեկվա ժամը 12 անց 30 րոպեցինք Բուրդուրն ու մեքենայով Բալարդիզ ճանապարհվեցինք, փոքրիկ մի կայարան, որտեղ գիշերն անդուտ, խաբխուլ վագոններում անցկացրեցինք: Շատ մրսեցինք:

Հաջորդ առավոտյան 145 դուրուշով (145 դահեկան) մինչև Իզմիթ գնացող գնացքի 3-րդ կարգի վագոնի տոմսեր ենք գնում: Մեկնում ենք ժամը 10-ին, կանգ առնելով Գեյվե, Պոնգա, Չապալը, Կարագյոյ, Թիմար, Սյուբյու, Էվջիլեր, Ափա, Չարդակ, Համիդիե, Կըզըլկեկիկ, Քոջաբաշ, Բիլեջիկ, Գոնջալը կայարաններում: Վագոնում այնքան շատ ենք, որ մեկս մյուսի վրա ենք գիշերում:

Հինգշաբթի, 7 նոյեմբերի, 1918. Գնացքը ճանապարհի է ընկնում առավոտյան ժամը 8-ին և մենք անցնում ենք Գոն-ջա, Չամլըկ, Սարանկեշ, Նազիլի, Աթջե, Սալիման, Չաֆթե, Կաֆե Բյուշք, Այդըն, Կարավանուր, Տեֆի, Կերմենջիկ, Բալավուր, Ազիզիա, Այկա, Սըզըկ, Ջելլար, Կալպանոս, Տորբալը, Տոկատ, Թեվելի, Կիջամ, Կազմիր, Պորոզեսա կայարաններով և երեկոյան ժամը 9-ին հասնում ենք Իզմիրի Քեմեր կայարանը՝ Բասմահանեի կողմում:

Իջևանում ենք «Անադոլու» հյուրանոցում:

Ուրբաթ, 8 նոյեմբերի, 1918. Կայարանից մեր իրերը վերցնելուց հետո գնում ենք Վիեննայի Մխիթարյանց հայրերի մոտ, որտեղ մի շատ գեղեցիկ պարտեզում ես հանդիպում եմ հայր Վահանին: Մեզ ջերմորեն են ընդունում և սուրբ հայրերը յուրաքանչյուրիս մեկական ոսկի և 2 ծխախոտ են տալիս:

Կիրակի, 10 նոյեմբերի, 1918. Նորից գնացի Մխիթարյանների մոտ և ներկա գտնվեցի նրանց մատուռում տրվող պատարագին: Այնուհետև Սուրբ-Ստեփանոս հայկական եկեղեցին գնացի, մի շատ գեղեցիկ եկեղեցի, որը հատկապես զարդարել էին այդ տոնական օրվա առթիվ: Մի մեծ երգչախումբ մասնակցում էր ձայնավոր պատարագին:

Երկուշաբթի, 11 նոյեմբերի, 1918. Այսօր պատվաստումներից հետո թուրքական իշխանությունները մեզ Ստամբուլի վիզա տվեցին: Հյուպատոսությունը վճարեց հյուրանոցի վարձը և յուրաքանչյուրիս 70 դուրուշ (70 դահեկան) տվեց: Բուրդուրեցի Մարիամին բացիկ գրեցի:

Երեքշաբթի, 12 նոյեմբերի, 1918. Առավոտյան ժամը 9-ին Բայրակլը գյուղ գնացի, մեր հայրենակից հայր Խաչատուր Վարդանյանին տեսնելու: Նա ինձ շատ լավ ընդունեց և իր տուն նախաճաշի հրավիրեց:

Չորեքշաբթի, 13 նոյեմբերի, 1918. Ծանոթացա (...) հետ, կառքով Քաղընքահիա գնացինք և ողջ գիշեր մինչև լույս զվարճացանք:

Հինգշաբթի, 14 նոյեմբերի, 1918. Բասմահանե կայարանում առավոտյան ժամը 7-ին գնացք ենք նստում և հաջորդ օրը ժամը 6-ին հասնում ենք Բանդըրմա: Քանի որ նավ չկա, ստիպված ենք այդտեղ մնալ: Գիշերը անցկացնում ենք մի տան մեջ՝ յուրաքանչյուրս 25-ական դուրուշ (25 դահեկան) վճարելով:

Շաբաթ, 16 նոյեմբերի, 1918. Այս առավոտ հայ կաթողիկե եկեղեցի պատարագ տեսնելու գնացի: Եկեղեցու ժողովրդապետը ինձ շատ սիրալիկ ընդունեց: Կեսօրին նավ բարձրացանք տեղեր գրավելու: Երեկոյան ժամը ինն էր, երբ նավը վերջապես ճամփա ընկավ: Առավոտյան ժամը 4-ին նավը Սարայ Բուրնուի առջև հասավ: Այստեղ սպասեց մինչև լույսը բացվելը: Այդ ժամանակ, ժամը 7-ին մոտ այն մոտեցավ Ստամբուլի քարափին:

Վերջապես

Ստամբուլ—Կոստանդնուպոլիս—Պոլիս

Կիրակի, 17 նոյեմբերի, 1918. Կեսօրից հետո այցելեցի պարոն Տիրամին (տնօրեն «patron»), որն իմ պատվին իր պարտեզում մի ընդունելություն կազմակերպեց: Երեկոյան գնացի բնակվելու «Օսմանիե» հյուրանոցում՝ Յուկսեկ—Կալդրըմի մոտ:

Հաջորդ օրը թափառում եմ քաղաքում, որը ինձ թվում է շատ տարբեր իմ ճանաչածից:

Ասում են, որ շատ գողություն կա, ոչ թե հարուստներից կամ շենքերում, այլ հասարակ անցորդներից:

Ժամանակին ազնիվ համարում ունեցող որոշ օրիորդներ այժմ մեռակ զբոսնում էին Պերայի (Բեյօղլու) կենտրոնական պողոտայում: Հաճախորդներ փնտրելու համա՞ր էր արդյոք:

Շատ ճանաչված տիկնայք են ինձ ողջունում, իսկ ես նեղվում եմ, որ չեմ ճանաչում նրանց: Հանդիպում եմ տիկին Մարիին, որը շատ թույլ է իրեն զգում, ինձ թվում է, որ ինչ—որ վարակիչ հիվանդությամբ է տառապում:

Մեկնաբանություն IX

Առաջին համաշխարհային պատերազմը (1914—1918) ավարտվել էր կենտրոնական իշխանությունների պարությունամբ, որոնցից մեկը Օսմանյան կայսրությունն էր:

Կայսրության և հաղթանակած Անդանուլի միջև սրութազրված Մուդրոսի զինադադարով Թուրքիայի տարածքը մասնավորեց և բաժանվեց դաշնակիցների միջև:

Շահախնդիր Անգլիան հեղեղով նավթի ջիղին գրավում է Սաուդյան Արաբիան, Պարսից ծոցը, Իրաքը, Կովկասը: Ֆրանսիան և Իտալիան տեղավորվում են Թուրքիայի Միջերկրականի գեղատեսիլ ափերին՝ Կիլիկիա (Չուկուրովա), Ալեքսանդրետո (Իսկենդերուն), Անտալիա, Լիբանան, Սիրիա: Կոստանդնուպոլիսը (Ստամբուլ)՝ Թուրքիայի մայրաքաղաքը, բաժանվում է երեք մասի՝ ֆրանսիական, անգլիական, իտալական և նրանց ուժերի կողմից գրավվում 1918 թվականից մինչև 1923 թվականը: Օսմանյան երեսփոխանների խորհուրդը ցրվում է: Սուլթան Մեհմեդ 6—րդն է ստորագրում բոլոր հրովարտակաները և Սերի դաշնագիրը (1920): «Պերա Պալատ» հյուրանոցը դառնում է թուրք ազգայնականների ապաստան, որոնցից է գեներալ Մուսթաֆա Բենալը: Անգլիացիները չեղարկելով են անվանի մարդկանց, և էնվերների ու թալեաթների «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության որոշ անդամների:

Սերի դաշնագիրը (1920 թ., 10 օգոստոսի)

Առաջին աշխարհամարտի վերջում խաղաղության հինգ դաշնագրեր կնքվեցին հաղթանակած Անդանուլի և պարտված կենտրոնական պետություններից յուրաքանչյուրի միջև: Դրանցից հինգերորդն է մեզ այսպեղ հետաքրքրում՝ Անդանուլի և Օսմանյան կայսրության միջև կնքված Սերի դաշնագիրը: Այն դրականյան ու փրկարարական դրույթներ էր պարունակում ընդդեմ կայսրության, քանի որ զավթում էր նրա տարածքի 4/5 մասը՝ բաժանելով այն դաշնակիցներ-

րի միջև, փոփոխում էր նեղուցների կազավիճակը, վերականգնում կապիտուլիացիաները և ի վնաս թուրքերի՝ իրենց երեկվա տերերի, տարածքներ և անկախություն էր տալիս հինգ դար շարունակ թուրքական տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդներին (հույներին, հայերին, քրդերին, ասորախալդերին, արաբներին, հրեաներին):

Վախդեպրին Մեհմեդ VI սուլթանն էր ստորագրում այդ պայմանագիրը, սակայն հեղափոխական ազգայնական շարժումները, այդ քվում Մուստաֆա Քեմալը, պատերազմ էին հայտարարում ընդդեմ կայսրությունն իբրև ռազմավար քաժան-քաժան անելուն:

Առավել ևս, որ հույները, դաշնագրի ստորագրումից առաջ, փաստորեն գրավել էին Սմիռնիան (Բզմիր) և զնյունիական շրջակայքը (Interland) (Մանիզա, Ալդին, Ալվալիկ, Նազիլի, Ալիհիսար, Պերգամա...) — 1919 թ., “Megali Idea”-ի՝ Մեծ Հունաստանի դրոշի տակ համախմբված հույն բնիկների աղմուկ-աղաղակով:

Հայերն, իրենց հերթին, Երևանի դաշնակցական պետությունը հիմնադրելով (1918 թ.), ուրքի էին ելնում «Մեծ Հայաստանի» գաղափարի համար՝ Տրապիզոնից (Սև ծով) մինչև Կիլիկիա (Միջերկրական): Հայկական երկու մեծ պատվիրակություններ՝ Երևանի կառավարությունը և երկայացնող Ավերիս Ահարոնյանի և Սիյուրքն ու Թուրքիայի հայերին ներկայացնող Պողոս Նուրար փաշայի պատվիրակությունները Փարիզում ու Լոնդոնում փորձում էին հնարավորին չափ շար տարածքներ չեռք բերել դաշնակիցներից (1919 թ.):

Եվ այս տարօրինակ պատկերը լրացնելու է գալիս թուրքական քաղաքացիական պատերազմը, որ սկսվում է Ստամբուլի սուլթանի և Մուստաֆա Քեմալի ազգայնական Անկարայի միջև (1920 թ.): Ահա թե ինչպես:

Համընդհանուր համաշայնությանը կայացած ընդդիմություններում չայների մեծամասնություն են շահում Անկարայի ազգայնականները: Այս կերպ Ստամբուլում կազմավորված Ազգային ժողովը, չայների մեծամասնությանը ըն-

դունում է Մուստաֆա Քեմալի նշանավոր «Ազգային դաշնագիրը», որը հռչակում էր թուրքական տարածքների անքաժանելիությունը, կապիտուլիացիաների վերացումը, նեղուցների ազատությունը, Թուրքիայի լիակատար անկախությունը: Դա ինքնին սուլթանի կողմից ստորագրված Սևրի դաշնագրի ժայրումն էր:

1920 թ. մարտի 18-ին Անարանրի կազմակերպած շուրջկալը հավաքում և Մալթայի քաներեն է ուղարկում պաշտոնյա թուրք ազգայնական երեսփոխաններին: Որպես բողոքի նշան երեսփոխանների պալարն ինքնացրման վճիռ է կայացնում: Մուստաֆա Քեմալը երեսփոխաններին Անկարա է հրավիրում, ուր վերակազմավորվում է ընտրված Ազգային ժողովը: Ստամբուլի արդարադատության ռազմական դատարանն այդժամ հեռակա կարգով մահվան է դատապարտում Մուստաֆա Քեմալին և նրա մերչանթ զինակիցներին: Վախդեպրին սուլթանը պատերազմ է հայտարարում Անկարայի ազգայնականներին: Կրոնական գործերի նախարար շեյխ-ուլ-խալամ Դյուրիզադե-Աբդուլահր “Fetva”—ով (հրովարտակով) թույլ է տալիս խալիֆի զինվորներին ոչնչացնելու սուլթանի հակառակորդներին: Մուստաֆա Քեմալը, նրա երեսփոխաններն ու կողմնակիցները ժողովրդի աչքում սուլթանության դավաճաններ և Աստծո թշնամիներ են դառնում: Fetva—ն տարածվում է Անարոլիայի ամենափոքր գյուղերում անգամ, ազգայնականներին ուրացողներ, հերերիկոսներ, օրենքից դուրս հռչակելով: Բոլոր մզկիթներում ու միևարեթներում Fetva—ն ընթերցվում է մոլլաների, իմամների և մուեզինների կողմից: Մուստաֆա Քեմալն իր զինվորներով է նրանց պատասխանում, դատապարտելով պատերազմի հրչիգներին: Չանգվածները զնում են ազգայնական սրբապիղծների վրա: Սրբազան պատերազմն է սկսվում:

Այդ բեկումնային պահին է, որ Սևրի դաշնագրի հռչակումը հեղաշրջում է իրավիճակը: Աստծո և վրանգված հայրենիքի միջև, մարդիկ մեծամասամբ հայրենիքն են ընտրում: Սուլթանը, 1920 թ. օգոստոսի 10-ի դաշնագիրը ստորագրե-

լով, կորցրեց իր ժողովրդականությունը: Մուսրաֆա Քեմալի բանակը, ամրապնդված բոլոր կողմերից ժամանած մարավորականներով և ցնցված գյուղացիությամբ, հասնում է Սրամբուլի դռներին: Այդ պահին Վենիզելուսը, անգլիացիների երաշխավորությունը չեռք բերելով, թուրքական ազգայնական հորդանների դեմ է դուրս բերում զուր եվրոպական չեղով կազմավորված իր բանակը և սրիպում թուրքերին նահանջել մինչև Անկարա: Անգլիական, և հատկապես ֆրանսիական հասարակական կարծիքը շրջվում է դեպի ազգայնականները՝ չափազանց անարդարացի համարելով Սերի դաշնագիրը թուրքերի համար: Թուրքա-խորհրդային պայմանագրերը կմղեն Անրանյի դիվանագետներին համաձայնության գալ Մուսրաֆա Քեմալի հետ, որպեսզի արգելեն, որ Թուրքիան Մոսկվայի կոմունիստների խարխախի վերածվի:

Սերի պայմանագիրը, ցանկանալով չափազանց բարեգործ գրնվել Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ, բունդանցի նման նրանց դեմ կգործի: Այն կմղի անգլո-ֆրանսիացիներին, ինչպես նաև Սովետներին համագործակցելու Մուսրաֆա Քեմալի հետ, յուրաքանչյուրը ձգտելով նրան իր կողմը գրավել:

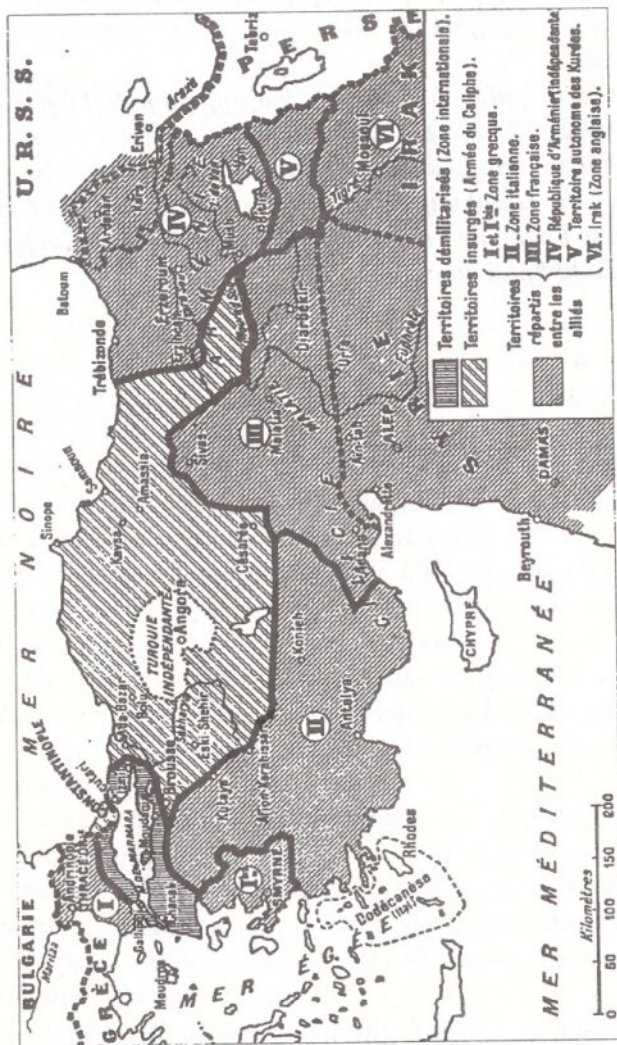
Ինչքան էլ ապշեցուցիչ թվա դա, Սերի պայմանագիրն ի վերջո կդառնա Մուսրաֆա Քեմալի վերջին բախոր, իսկ հույների և հայերի համար՝ աննախընթաց անհաջողություն:

Հարկ կլինի նաև խոստովանել, որ թուրքերն ամեն ինչ արեցին, որպեսզի 1922-23 թթ. ռազմաքաղաքական հաղթանակին արժանանան (Սակարիա և Լոզանի պայմանագիրը), իսկ հակառակ նրանց, ազգային փոքրամասնությունները անընդունելի վրիպումներ բույլ տվեցին դրան արժանի չլինելու համար:

Այսպես, Սերի պայմանագրի կնքման ժամանակ, բոլոր թուրքերը, անկախ իրենց դիրքից, միավորվեցին Մուսրաֆա Քեմալին և մինչև վերջ կառչեցին իրենց հողերից:

Քաղաքականության մեջ նրանք ընդունեցին բոլոր դաշինքները, որտեղից էլ որ դրանք բխեին, ինչպես սովետների, այնպես էլ անգլիացիների, ֆրանսիացիների և իտալացիների հետ:

Հակառակ նրանց, հույներն ու հայերը ընդդեմն բացառապես անգլո-ֆրանսիական ճամբարը, ընդդեմ ռուսներին ու սովետների, որոնք սակայն նրանց բարերարներն ու փրկիչներն էին: Մասնավորելով, նրանք պարերազմ կմղեն, ավելի շուրջ իրենց մեծ դաշնակիցներին՝ անգլիացիներին ու ֆրանսիացիներին ապավինելով:

Օսմանյան կայսրության (թուրքիայի) բաժանումը ըստ Սուրի դաշնագրի, 1920 թ.

Ստամբուլի դատավարությունը (1919) Նյուրնբերգյանին (1945) նախորդողը

Նյուրնբերգյան դատավարությունն է ուրվագծվում Կոստանդնուպոլսում (Ստամբուլ) և գործում է 1919–ից մինչև 1922 թվականը:

Սուլթան Մեհմեդ VI–ի և «Ազատություն և համաձայնություն» կուսակցությունից սերած նրա կառավարության կողմից մարտի 8–ին հռչակված Դեկրետը այդ դատարանը անվանում է արդարադատության ռազմական դատարան (Divan Harp Orfi Muhakemati): Ինքնին հասկանալի է, որ անգլիական, ֆրանսիական և իտալական զրավող ուժերն են մղում ու ոգևորում Օսմանյան կայսրությանն այդ քայլն անելու ճանապարհին: Բրիտանացիները Մալթա կղզին դնում են դատարանի տրամադրության տակ՝ ամբաստանյալներին կալանքի մեջ պահելու համար:

Ռազմական դատարանի նպատակն էր տվյալ դեպքում դատել 1914–18 թվականների պատերազմի ընթացքի ռազմական հանցագործություններն ու մարդկության դեմ

գործած ոճիրները և, հատկապես, 1915–ից մինչև 1917 թվականների հայերի Մեծ տեղահանությունն ու ջարդերը:

Գլխավոր դատախազն իր մեղադրական խոսքերում անվանական կանչում է մեղադրյալներին: Ինչպես լուծարքի ենթարկված «Միություն և առաջադիմություն» (İttihat ve Terakki) կուսակցության ընդհանուր նախագահ Սալիք Հալիմ փաշա և Գերագույն խորհրդի անդամներ՝ Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ, Իբրահիմ Շյուքրյու, Հալիլ և Ահմեդ Նիսիմի և ընդհանուր քարտուղար՝ Միթհաթ Շյուքրյու, ինչպես նաև կուսակցության Ստամբուլի ներկայացուցիչներ՝ Քեմալ և Ջիյա Գոկ Ալփ, Դր. Ռուսուսի, Կյուչուկ Թալաաթ, վերջապես Հատուկ կազմակերպության (Teskilat Mahsusa) մեջ գործող կենտրոնական կոմիտեի անդամներ դր. Բահաեդդին Շաքիր, դր. Նազըմ, Ատըֆ, Ռեզա, ոստիկանական վարչության ծառայությունների նախկին դիրեկտոր Ազիզ բեյ և նախկին կենտրոնական հրամանատար Ջեվադ բեյ:

Ռազմական ոճիրներին վերբերվող ամբաստանությունը հիմնվում է փաստաթղթերի, հայտարարությունների, կողոպուտների և չարաշահումների, մեծաքանակ եղելությունների վրա և համարելով, որ այդ կալանավորված կամ հետապնդված անձինք, հարստություն և փառք ձեռք բերելու նպատակով խորամանկություններով և խաբեբայություններով ազգին համաշխարհային պատերազմի մասնակից էին դարձրել, պահանջում է նրանց իրական կամ հեռակա (նրանց համար, ովքեր փախուստի մեջ են) դատապարտումը ծանր պատիժների, նրանցից շատերին մինչև անգամ մահապատժի՝ փախուստի մեջ գտնվող Թալեաթին, Էնվերին և Ջեմալին:

Ինչ վերաբերում է մարդկության դեմ գործած ոճիրներին, ամբաստանությունը գործիքը նկարագրում է որպես հիմնականում միզակի սայր, որ ծառայել է այդ ոճիրները կատարելու համար: Դրա անունը Հատուկ կազմակերպություն (Teskilati Mahsusa) է: Այդ գաղտնի կոմիտեն կազմակերպվել է հենց այդ նպատակով բանտերից ազատ արձակված ոչ ծանր հանցագործություն կատարողներից: Գլխավոր դա-

տախազը մեղադրում է երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» միավորմանը, որն ստեղծել ու երկրով մեկ տարածել է չարագործներից բաղկացած գաղտնի միություն՝ Հատուկ կազմակերպությունը, որն սկսած Ստամբուլից լրտեսում էր և ոչնչացնում իրեն անհաճոներին: Կառավարության ու կուսակցության անդամները միաժամանակ նաև ղեկավարում էին Հատուկ կազմակերպությունը: Դրանցից էին՝ դր. Նազըմը և Ատըֆ բեյը ոստիկանական վարչությունից և ռազմական հրամանատար գեներալ Ջեվադ բեյը, ինչպես նաև հատուկ ծածկագիր հաղորդագրությունների կող ունեցող դր. Բահաեդդին Շաքիրը և այլոք...

Երիտթուրքերի կուսակցության ու կառավարության չարտահայտված մտքերն ու հրամանները իրենց կիրառությունն էին գտնում Հատուկ կազմակերպության գաղտնի արարողությամբ, որն ուժեղացվում էր խոշտանգումներով, բռնություններով, կողոպուտներով ու սպանություններով: Եվ այդ բոլորը ոչ միայն տեղահանության ժամանակ հայերի նկատմամբ, այլ նաև մեծ թվով թուրքերի հանդեպ, ի դեպ հայերը գերակշիռ մեծամասնություն էին կազմում:

Ներկա դատավարության ժամանակ, հայերի տեղահանության ընթացքում տարածության ու ժամանակի մեջ կատարված ոճիրները, դեպք առ դեպք, դրանց հեղինակներից յուրաքանչյուրի համար դատական հետապնդման հայցի առարկա են: Սակայն հայկական ողբերգությունը հնարավոր չէ մասնավոր դեպքերի վերածել, այն կենտրոնական կոլեկտիվ ուժի միջոցով լիովին կազմակերպված ու կիրառված բնույթ ունի, որն իրականացվել ու ղեկավարվել էր բանավոր և գրավոր հրամանների ու ձեռնարկումների միջոցով:

Ընդարձակ մեղադրականը ապացույցներ է սփռում: Գրավոր ապացույցներ, հայերին վերաբերվող հեռագրեր՝ փաստաթղթերի համարներով, դրանք ստորագրողների անունները և ուղարկման վայրերի անունները: Ըստ բարձրատիճան թուրք պաշտոնյաների (քաղաքապետներ, կառավարիչներ, զանազան մարզերի կրոնավորներ), որոնցից մեկի՝ Հալեպում կառավարիչ նշանակված Աբդուլահադ

Նուրի բեյի խոստովանությամբ Թալեաթ բեյը անձամբ իրեն ասել էր, որ աքսորի նպատակը բնաջնջումն էր: Մեկ ուրիշը՝ բոլուցի մութասարըֆ Սյուֆիթ բեյը ներքին գործերի նախարարությանը հասցեագրած սեպտեմբերի 11-ի 331 (1915 թ.) կողավորումն ունեցող հեռագրում պնդում է, որ հայերի տեղահանությունը իրեն վստահված տարածաշրջանում (Բոլու) չի կարող ո՛չ ռազմական, ո՛չ էլ անվտանգության հետ առնչվող նշանակություն ունենալ, քանի որ ռազմական թատերաբեմից չափազանց հեռու է տեղավորված:

Կանգրըրի (Կաստամունուին կապված) բազմաթիվ մուսուլմանների մի խումբ, մուֆտիի և այլ երևելի քաղաքացիների գլխավորությամբ, կառավարիչ Ռաշիդ փաշային հարցնում է. «Իմացել ենք, որ հարևան վիլայեթներում կանանց և երեխաներին ուղարկել են լեռներն ու այնտեղ կոտորել, ինչպես սպանդանոցներում: Չենք ուզում նման բան տեղի ունենա մեզ մոտ, քանի որ մենք վախենում ենք Աստծո բարկությունից: Անհավատների շնորհիվ կառավարությունը բարգավաճում է. դաժանության շնորհիվ չի կարելի բարգավաճել»: Կառավարիչը նրանց խոստանում է, որ երբեք նման բան թույլ չի տա իրենց մոտ: Ասվում է, որ արցունքն աչքերին մարդիկ ցրվեցին (նայել ֆր. Դատավարության արխիվների II գրքի, 15 էջում):

Ասվում է, որ Հատուկ կազմակերպության անունից Էրզրումի շրջանում գործող զինված ավազակախմբերը (չեթեներ) կողոպտում, պղծում և սպանում են հայերին և, որ փողոցները լցված են երեխաների ու կանանց դիակներով և որ չեն հասցնում բոլորին թաղել (քաղաքապետ Թահսին բեյի ծածկագիր հեռագիրը, 15 հուլիսի, 331 (1915 թ.) և այլն... և այլն...

Դիարբեքիից աքսորյալ հայերի թիվը հասնում է հարյուր քսան հազարի (ներքին գործերի նախարարություն ուղարկած ծածկագիր հեռագիրը, 15 սեպտեմբերի, 331 (1915 թ.), գործ 12 Ռեշիդի փաստաթուղթ 1), Անկարայից աքսորյալները՝ 61000 (մութասարըֆ Մուֆիտ բեյի ներքին գործե-

րի նախարարություն ուղարկած գաղտնագիր հեռագիր (գործ 3, փաստաթուղթ 2):

Ի պատասխան Թալեաթ, Էնվեր և Ջեմալ բեյերի ուղարկված կողավորված հեռագիր հրամանների, որոնք ուղարկվել էին Դիարբեքիի, Մամուրեթուլազիզի (Էլազիզ), Ուրֆայի և Չորի կառավարիչներին և պատասխանատուներին և IV բանակի հրամանատար Ջեմալ բեյին, հայտնվում էր, որ պետք չէ նետել ճանապարհներին մահացած հայերի դիակները գետերը, լճերի ու գետակների մեջ (1 հուլիսի, 331-1915 թ., գործ 2, փաստաթուղթ 3 և 21 հուլիսի 331-1915 թ. գործ 2), պատասխանում էր, որ նման դեպքերը հազվադեպ են մեր տարածաշրջանում և որ դիակները մեզ Եփրատով են հասնում Էրզրումից և Մամուրեթուլազիզից սայլելով, իսկ այստեղ մեռնող հայերին ավելի նախընտրում են խոր և չօգտագործվող քարանձավները նետել:

Այնուամենայնիվ, Թաալիթի Էֆկյուար լրագրից Ազյահ բեյը, որ ներկայումս Հալեայի հեռագրական գործակալությունների պետի պաշտոնն է վարում, հարցնում է Դեյրիզորի մութասարըֆ Սալիի Ջեքին, «քո մասին ասում են, որ դու 10.000 հայ ես բնաջնջել», որին Սալիի Ջեքին պատասխանում է. «Ես պետք է իմ պատիվը պաշտպանեմ, 10 հազար հային համաձայն չեմ, դեռ էլի ավելացրու» (ըստ Ազյահ բեյի վկայության, գործ 6 և 14, փաստաթուղթ 4 և գործ 2, փաստաթուղթ 1):

Համաձայն Իզմիրի երեսփոխան Իհսան-Օնիկտ Էֆենդու վկայության (գործ 3) Վահիպ փաշայի ասելով (գործ 7, էջ 3) հայերի կոտորածն ու բնաջնջումը, ինչպես նաև նրանց ունեցվածքի կողոպուտն ու հափշտակումը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ընդհանուր գործն է եղել, որի ղեկավարությունը հանձնվել էր Բիաեդդին Շաքիր բեյին, որը 3-րդ բանակի շրջանակներում «մարդկանց մսագործներ» գտավ և դրանց այդ նպատակով էլ օգտագործեց:

Դրանցից ոմանք դատապարտված էին կախաղանի կամ ցցի համելու, մյուսներին արյունաթաթախ էին արել ժանդարմները:

Սուլեյման Նազիֆ բեյը (քննչական փաստաթուղթ, էջ 6) Բաղդադից Դիարբեքիր գնալով տեղեկացնում է, որ դիակների նեխահոտը իրենց ստիպում էր քթերը խցանել: Կոնիայից պաշտոնաձև եղած կառավարիչ Ջելալ բեյը (քննչական փաստաթուղթ, էջ 7) նույնիսկ յուր զբաղեցրած պաշտոնից էլ պետք է հանվեր, քանի որ համապատասխանություն գոյություն չուներ նրա ու Թալեաթ բեյի պատասխանի միջև: Դոկտոր Նազըմը հավատացնում է, որ այդ վճիռը կլուծի Արևելքի պրոբլեմը, իսկ Հայրի էֆենդին հայտարարում է իր վկայության մեջ, որ պաշտոնագրկումն արդյունք է այն բանի, որ նա ձեռնպահ էր մնացել արքայի ու բնաջնջման պահանջն իրագործելուց (դատական քննչություն, էջ 17):

Հայերի արքային չնպաստելու պատճառով երկու ենթակառավարիչներ Դիարբեքիրի քաղաքապետ-գավառապետի հրամանով մահապատժի են ենթարկվել (քննչական խորհրդի նախկին գլխավոր տնօրեն Համիդ բեյի վկայություն, դատական հետաքննություն, էջ 34, 38, 43): Բահաեդդին Շաքիր բեյի կողմավորված հեռագիրը հաստատում է, որ «Էրզրում-Վան-Բիթլիս-Դիարբեքիր-Սիվա-Տրապիզոնի շրջաններում այլևս ոչ մի հայ չի մնացել», նկատի ունենալով, որ նրանք բոլորն ուղարկվել են Սուսուլի և Դեյրիզորի շրջանները (քննչական փաստաթուղթ, էջ 44):

Չնայած մեղադրյալները, որոնք չեն ընդունում արդարադատության ռազմական դատարանի իրավասությունը և Սահմանադրության 92 հոդվածի վրա հիմնվելով պահանջում են այն Պետական խորհրդով փոխարինել, նրանց այս պահին մերժում են:

Ստամբուլի գլխավոր դատախազը իր մեղադրականում իրական կամ հեռակա մահապատժի է պահանջում, նայած մեղադրյալները Մալթա կղզում ձերբակալված, թե փախուստի մեջ են, ինչպես նաև տարբեր աստիճանի բանտարկության պատժամիջոցներ:

Անմիջական մարդասպանության ոճիրներով ամբաստանյալներ դր. Բահաեդդին Շաքիրը, դր. Նազըմը, Ատըֆը, Որզան, Ջելադը, Ազիզ բեյը և Էնվերը, Ջեմալն ու Թալեաթը պետք է դատվեն: Պատժական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի համաձայն պարագրաֆ 1 և 170 հոդվածով: Իսկ մյուսները՝ Սիբհաթ Շյուկրյուն, դր. Ռուսուհին, Բյուշյուկ Թալաթը, Ջիյա Գյուկ Ալպը, Քեմալ բեյերը, Սաիթ Հալիմ փաշան, Ահմեդ Նեսիմին, Շյուկրյուն, Իբրահիմը և Հալիլ բեյը, որոնք անմիջական ոճիրներ չեն կատարել, բայց միատմանափոր մասնակցություն են հանդես բերել, պետք է դատվեն 45-րդ հոդվածի 2-րդ պարագրաֆով, Ստամբուլի ռազմական դատարանում:

Նրանց վերաբերող փաստաթղթերը, գլխավոր դատախազի մեղադրական ակտի հետ մեկտեղ հանձնվեցին արդարադատության ռազմական դատարանին, որպեսզի նրանց այնտեղ դատեն:

Տեղեկություն. Պատմական դատարանը, որը կազմված է սուլթանի կամքով մարտի 8-ին, 335 (1919 թ.) դեկրետով, կոչված է արդարադատության ռազմական դատարան (գլխավոր դատախազի մեղադրականին վերաբերող բնագրերի 1 հատոր, 1919 թ., Ստամբուլ, որ նկատի ունենում էր դատարանի վճիռն հանձնել հայկական բնաջնջման պատասխանատուներին):

(Tatili muhakeme, 8 Mart Scene 335 tarihinde iradei Seniyei Hazreti Padisahiye iktiran eden kararnake ite mates Hekkil Divani Harp Orfi Munakemeti, Birinci Cilt, Kotophaneyi 1919, Istanbul-Ermeni Katliami sorunlularini yargilamak amaciyla, savecinin okudugu iddiana meden). (Բնագրում էլ այս պարբերությունը թուրքերեն է):

Վերլուծում և մեկնաբանություն X

Ստամբուլի պատմական դատավարության ձախողումը (1922)

1919-ից մինչև 1922 թվականը Ստամբուլի ռազմական դատարանը քննեց իրեն հանձնված վերոհիշյալ փաստաթղթերը, լսեց վկայություններ ու դատավճիռներ արձակեց ընդդեմ ռազմական ռճիրների և մարդկության դեմ գործած ռճիրների հանցավոր պատասխանատուներ երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն»-ի և Հատուկ կազմակերպության բարձրաստիճան ղեկավարների դեմ:

Մահվան դատավճիռների մեծ մասը հեռակա կարգով արձակվեցին, քանի որ դատարանի կողմից ռճրագործ ճանաչվածներն արդեն փախել էին Անատոլիա, Եվրոպա և Ասիա:

Մեծ թվով բանտարկության դատապարտություններ բրիտանական ենթակայության ներքո գտնվող Մալթա կղզում պատիժները կիրառվեցին:

Երեք ի կատար ածված մահապատիժ, որոնցից մեկի՝ կառավարիչ Բողազլայանին էր, թուրք քաղաքական մտավորականության համընդհանուր վրդովմունքն ու բողոքը հարուցեցին և թաղման արարողության ժամանակ ազգային մեծամասշտաբ ցույցերի ծնունդ տվեցին:

Այդ այն պատճառով, որ Ստամբուլի ռազմական դատարանը պատերազմի ռճրագործների ու հայերին բնաջնջել ցանկացող հանցագործների հետ մեկտեղ հեռակա կարգով մահվան էր դատապարտել նաև սուլթանի դեմ ընթուստացած, բանակի զեներալ Մուստաֆա Բենալին:

Իսկ Մուստաֆա Բենալը պայքար էր նախաձեռնել դաշնակից օտար զորքերի կողմից գրավված Թուրքիայի ազատագրության համար, և արդեն ազատագրող ազգային հերոսի խորհրդանիշ դառնալու ճանապարհին էր: Մուստաֆա Բենալին դատապարտելը՝ ժողովրդի աչքերում հավասարագոր էր ինքն իրեն դատապարտելուն:

Հետևաբար, Ստամբուլի ռազմական դատարանն ու այն ամենը, ինչ նա էր ներկայացնում, հեղինակագրվեցին: Պատերազմի ռճրագործությունները, մարդկության դեմ գործած ռճիրները կամ հայերի բնաջնջման պատասխանատվությունները կորցնում էին ամբողջ իրենց իմաստը թուրք ազգային զգացումի մեջ: Ավելին, միասնական ճակատագիրը կապում էր ռազմական դատարանի կողմից դատապարտված ազգային հերոսին մյուս դատապարտյալների հետ և ժողովուրդը բոլորին հավասարապես բարձրացնում էր «հայրենիքի հերոս զավակների» աստիճանի:

Մուստաֆա Բենալն իր հերթին անիծում էր սուլթանականությունն ու նրա դատարանը: Այլևս հնարավոր չի լինի քեմալական նոր Թուրքիային ճանաչելու Ստամբուլի ռազմական դատարանի իրավասությունը, ոչ էլ նրա հիշատակած պատասխանատվությունները: Ուրիշ իրադարձություններ կմղեն ժամանակակից Թուրքիային լիովին հերքելու հայկական ցեղասպանությունը:

Վերլուծում և մեկնաբանություն XI

Դաշնակցականների շրջադարձը և Հայկական դատի լքումը (ինչպես նաև հունական և քրդական)

1918 թվականի դաշնակիցների հաղթանակը կարծես մի նոր համաշխարհային տնտեսական ու գաղափարական պատերազմի սկիզբ էր (այն միայն 21 տարի անց տեղի կունենա), պատերազմ ընդդեմ կոմունիզմի՝ Ռուսաստանում, Կենտրոնական Եվրոպայում, Թուրքիայում:

Անգլիական և ֆրանսիական բանակներն Սալիտակ բանակների կողքին Արխանգելսկից մինչև Կովկաս արդեն ներգրավվել էին այդ պատերազմում: Անհրաժեշտ էր հենց սաղմում՝ Ռուսաստանում խեղդել կոմունիզմը:

Կենտրոնական Եվրոպայում և մասնավորապես Վայմարի Գերմանիայում (1919-1933 թթ.) կոմունիզմը հաղթանակներ էր տանում: Սովը, ինֆլյացիան և ընթուստությունը

Ժամադրված էին սպարտակիստների (գերմանական բոլշևիկների) և Հիտլերի հետ:

Եվ Թուրքիայում, Լենինի հետ համաձայնության եկող Մուստաֆա Քեմալը, Երևանից սկսած, Կովկասից իր զորքերը հետ էր քաշում, դրանք արևմուտք նետելու համար: Անկարայում մա թուրքական կոմունիստական կուսակցություն էր ստեղծում: Լենինը նրան գնք, ոսկի և ռազմական խորհրդատուներ էր տալիս, Անտանտի ուժերն արմատախիլ ընելու և սահմաններեն հեռացնելու նպատակով:

Երեկվա դաշնակից Ռուսաստանի դեմ սկսվող Նոր պատերազմը անհաջողության էր փոխվում ֆրանկո-բրիտանացիների համար: Անգլիացիներն ստիպված եղան արագ իրերը կապկպել Կովկասից հեռանալու համար (1919–1920 թթ.):

Ամերիկյան սենատը մերժում էր ամեն տիպի նոր արկածախնդրություն Եվրոպայում (1919 թ.), և պրեզիդենտ Վիլսոնի կուսակցությունը հարուստ նվիրատվություններից հետո իր իշխանություն է կորցնում, տեղը զիջելով մեկուսացման քաղաքականություն վարող հանրապետական կուսակցությանը (1921–1933 թթ.):

Մի նո՞ր համաշխարհային պատերազմ:

Իրենց ղեկավարների տագմապի ճիչերին մարդիկ պատասխանում էին «Խենթ տարիների» (1918–1929 թթ.) ուրախության պոռթկումով:

Եվ այդ համընդհանուր մահանջի դիմաց անհրաժեշտ էր այլ ուղիներ գտնել կոմունիզմը զսպելու ու ջախջախելու համար:

Դիվանագիտությունը ներկա է միշտ այդ հարցերում, որին ավելացվում է զգալի քանակությամբ տնտեսական միջոցառումներ՝ կաշկանդիչ ուժանց, հրապուրիչ՝ այլոց համար: Եվրոպան իրեն հարուստ էր զգում այդ միսիան կատարելու համար, առանց պատերազմի դիմելու:

Տնտեսական շրջափակումը, կամ ինչպես ժամանակին այն կոչվում էր՝ սանիտարական կորոլոնը, Խորհրդային Ռուսաստանի շուրջը փաթաթվեց, որպեսզի այնտեղ զսպեն ու խեղդեն կոմունիզմը:

Չախ ուղղությունների դեմ իրենց պայքարում քաջալերվեցին Եվրոպայում գործող բոլոր ֆաշիստական ու ազգայնական շարժումները:

Մուստաֆա Քեմալն արևմտյան երկրների աչքում գլխավոր միջոց էր դառնում, քանի որ Լենինի դաշնակիցը լինելով, մա տրամալին էր դառնում, որով կոմունիզմը հասնելու էր մինչև տաք ծովերն ու Հնդկաստան, ինքը միևնույն ժամանակ մնալով ազգայնական: Անհրաժեշտ էր քանդել Լենին-Մուստաֆա Քեմալ դաշինքը:

Այսպես, փոխանակ Քեմալի դեմ զինվորների գումարտակներ ուղարկելու, որպեսզի Անատոլիայի գրավումը ավարտին հասցվի, որի հետևանքով Սևրի պայմանագիրը (1920 թ. օգոստոս) իրագործվի և Անկարայից 60 կմ հեռավորության վրա կյանքի ու մահու պայքար մղող (1921 թ., օգոստոս) հունական բանակը ուժեղացվի, դաշնակիցները գերադասում են միսիոներներ ու դիվանագետներ ուղարկել Մուստաֆա Քեմալի մոտ: Թուրքիան անկատելիորեն պետք է սահեր, Արևմտյան երկրների կողմը:

Եվ այդպես էլ եղավ:

Չոհաբերություններ, իհարկե մման կարևոր հաջողության համար դրանք անհրաժեշտ էին հատկապես այն պատճառով, որ այդ չոհաբերությունները բնավ Անտանտայի անմիջական շահերին չէին դիպչում: Չոհերն իրականում երեկվա փոքր դաշնակիցներն էին՝ հայեր, հույներ, քրդեր, որ թուրքացման ամենակուլ մեքենային հանձնվեցին, ինչպես նաև Թուրքիային սիրալիր կերպով նվիրաբերված մի քանի զինապահեստները:

Դաշնակիցների և Մուստաֆա Քեմալի միջև նախնական գաղտնի համաձայնագրերից հետո, անցան պաշտոնական համաձայնագրերին:

Լենինի և Մուստաֆա Քեմալի միջև կնքված պայմանագրերին (Մոսկվայի պայմանագիր, 16 մարտի 1921 թ. և Ղարսի պայմանագիր, 13 հոկտեմբերի 1921 թ.) Ֆրանսիան պատասխանում է Անկարայի պայմանագրով (20 հոկտեմբերի,

1921 թ.): Նա դուրս է գալիս Կիլիկիայից և Թուրքիայի հարավային տարածքներից:

Իտալիան 1921 թ. մարտի 13-ին արդեն հրաժարվել էր Անատոլիայի և Կոնիայի գրավումից:

Մուդանայի զինադադարով (11 հոկտեմբերի, 1922 թ.) նախատեսվում էր դաշնակից ուժերի բոլոր զորքերի դուրս բերումը Անատոլիայից, Իզմիրից (Սմիռնիայից), Ստամբուլից, Թրակիայից:

Դաշնակների փոքրիկ Հայաստանը Կովկասում 1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին արդեն ստորագրել էր Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, որով նա հրաժարվում էր Սևրի պայմանագրից ու դրվում էր Թուրքիայի հովանավորության տակ:

Այսպիսով, պատերազմի ոճրագործներին և մարդկության դեմ ոճիրների դատավարությունը (Ստամբուլի ռազմական բարձր ատյանի դատը), արդեն իմաստ չունենալով, փտած պտուղի նման ընկնում է: 1922 թվականին Մեծ Բրիտանիան ոճրագործների առջև Մալթայի բանտի դռները բաց է անում, հայտարարելով, որ նրանք ազատ են արձակվում «լուրջ փաստեր չլինելու պատճառով»:

Վերլուծում և մեկնաբանություն XII

Երբ Օսմանյան կայսրությունը ներթափանցում է նոր Թուրքական հանրապետություն՝ պանթուրքիզմն ու թուրքիզմը

1918 թվականի պարտությունից հետո, «Երիտթուրքերի» «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունից նրանք, ովքեր դատապարտված, հետապնդված ու փնտրված էին սուլթանի կառավարության և Ստամբուլի արդարադատության դատարանի կողմից, փախչում էին Անատոլիա և լեռներում իրենց պաշտպանության համար զինված ջոկատներ ստեղծում, որոնց անվանում էին «չեթեներ» և «ֆիդայիներ»:

Հեռակա դատապարտված Մուստաֆա Բենալը գլխում միայն մի միտք ուներ՝ համախմբել այդ «չեթեները» իր հրա-

մանի տակ, նրանցից ազգային ազատագրական բանակ ստեղծելու նպատակով: Սակայն Մուստաֆա Բենալը երբեք մոտ չէր եղել «Միություն և առաջադիմություն»-ի այդ «Երիտթուրքերին», որոնցից շատերը պանթուրքիստներ կամ պանիսլամիստներ էին: Նա ինքը աշխարհիկ և արևմտյան ազգայնականության ժամանակակից գաղափարների կողմնակից էր:

Ահա թե ինչու նա պետք է չափազանց հնարք բանեցներ իր քաղաքական նպատակներին հասնելու համար, աշխատելով միաժամանակ «չեթեների» և «ֆիդայիների» մեծ քանակություն իր մոտ պահել:

Հայերի վերծիսնդիր վերադարձի վախը և արևմտյան Անատոլիայում հունական բանակի առաջխաղացումը (1920 թ.) մղում են տարբեր քաղաքական հակումներ ունեցող թուրքերին խմբավորվելու արդեն հռչակավոր գեներալ Մուստաֆա Բենալի շուրջը:

Քենալական զանազան կոնգրեսներում (1919 թ.) ու Ստամբուլի Օսմանյան Գերագույն խորհրդի կողմից քվեարկված (1920 թ.) «Ազգային պակտի» (Kuvayi Milliye) հռչակումը հանգեցրին 1920 թվականի ապրիլի 23-ին Անկարայում Թուրքիայի Ազգային ժողովի հիմնադրմանը:

Այս նախապատրաստություններին զուգահեռ, Մուստաֆա Բենալն իր զինված ուժերը համալրում էր մեծ մասամբ օսմանյան «Միություն և առաջադիմություն» քաղաքական միավորման կողմնակից և Հատուկ կազմակերպության հրոսակներից: Մնացած մասը կլրացվի պարտված օսմանյան բանակի մնացուկներից:

Մարմարայի շրջանի լեռներում «չեթեների» ջոկատները կազմող հայերի ջարդերի պատճառով դատապարտված ու փնտրվող փախստականներից են՝ Դայը Մեսուքը, Յահյա Կապտանը, Կարա Արսլանը, Իպսիզ Ռեջեպը, Ֆեհմի Յավուզը: Նրանց միավորողը Հատուկ կազմակերպության անդամ ում Յենիբանհչեի Շյուկրյու Օդուզն էր, որն իր հրահանգները Կարա Բենալից էր ստանում՝ «Կարակոլ» կազմակերպությունից: Առաջին խումբը, որը պիտի մասնակցեր Անկախու-

թյան պատերազմին, կազմավորվում էր այդ տարրերից Քոջաէլիում, Բաֆրայի ժանդարմերիայի հրամանատար Նաիլի, Հուլուսի և Դեմիր բեյի հրամանատարության տակ:

Սև ծովի շրջանում Թուփալ Օսմանը հայերի դաժան սպանություններով հայտնի դարձած ու մարդկության դեմ գործած ոճիրների պատասխանատու լինելով փնտրվող, նշանակալից մի հորդա էր ստեղծել: Իսկ գնդապետ հարյուրապետ Հալիթը, Յահիյա Կապտանը, որոնք կազմակերպեցին 1919 թվի Արդահանի կոնգրեսը և Ահմեդ Բարուքուն, որը Տրապիզոնի «Ազգային իրավունքի պաշտպանության կազմակերպության» հիմնադիրներից մեկն էր, բոլորն էլ Հատուկ կազմակերպության անդամներ լինելով, մասնակցել էին հայերի բնաջնջմանը, ներկայումս նրանց շարքերում էին, ովքեր ակտիվորեն մախապատրաստում էին ազգային դիմադրությունը:

Էգեյան ծովի շրջանում, հույների դեմ դիմադրության նպատակով, «Ազգային պակտի» առաջին զինված կազմակերպություններն էին ստեղծվում. գնդապետ Ավնի փաշան՝ ժանդարմերիայի մախսկին հրամանատար (որն ավելի ուշ երեսփոխան կդառնա դատապարտված և փնտրված է Ադանայի հայերի տեղահանության համար), լեյտենանտ Սարը Էդիպ (Էֆե), մախսահարձակ սպա, հույների և հայերի շրջանային հալածանքներին մասնակցող և որի ձեռքակալումը պահանջված է, Սերեզլի կուսակցությունից Փեհլիվանը՝ հայերի բնաջնջմանը մասնակցելու համար փնտրվող, հարյուրապետ Սյուլեյման Սուրուրին՝ Հատուկ կազմակերպության անդամ, գավառապետ, Կյուպրյուլյու Համդի բեյ, քաղաքացիական փաշաներից, ունիոնիստ Հալիթ փաշան, Իզմիրի (Սմիռնիա) ոստիկանության մախսկին տնօրեն Հաճի Սուհիտսին:

«Ունիոնիստների» և Հատուկ կազմակերպության մարդկանց այս ցուցակը կարելի է շարունակել և սրանք էին, որ ըստ էության մասնակցելու էին «Ազատագրական պատերազմին»: Քանի որ այլընտրանք չուներին: Կամ պիտի ձերբակալվեին ու ռազմական վերին աստիճանի դատարանին

հանձնվելով մահապատժի ենթարկվեին կամ բանտարկվեին Մալթա կղզում, կամ էլ պետք է զենք վերցնեին մինչև վերջ պայքարելու համար:

Հայտնի է, որ Հատուկ կազմակերպությունից սերված «Կարակոլ» ակցիան Թալեաթ փաշայի կողմից էր ուղքի կանգնեցվել, Թուրքիայից նրա մեկնելու պահին: Ակցիայի նպատակն էր՝ պատերազմի ոճրագործ և հայերի բնաջնջման հեղինակ լինելով արգելված «Միություն և առաջադիմություն»-ի գործը շարունակելը:

Հետպատերազմյան վիճակը վարել այնքան կարևոր էր այդ մարդկանց համար, որ 1918 թվականի վերջից սկսած ինքնապաշտպանության ու ապահովման իրավունքի բազմաթիվ ընկերություններ են ստեղծվում, որոնցից ամենահանրահայտներից մեկը, այսպես կոչված, «Արևելյան մահազների իրավաբանական պաշտպանության համար կազմակերպություն»-ն էր: Նախաձեռնողներ Սուլեյման Նազիֆը և ունիոնիստ Հոջա Ռահիֆը ուզում էին չեղյալ դարձնել հայերի բնաջնջման գաղափարը, փոխարինելով այն մի հասարակ տեղահանության գաղափարով, որը պարտադիր էր դարձել Արևելքի այդ տարածաշրջանում ռուսների դեմ պատերազմի պատճառով:

Թուրքական կողմի այդ գաղափարը երկար իր ճանապարհը պիտի անցնի մինչև մեր օրերը:

Մյուս կողմից, կազմակերպությունները հայերի մոտակա վերադարձի խրովիլակն էին ցնցում և ժողովրդի մեջ ահավոր վրեժխնդրության վախը վառ պահում: Դա էլ ավելի էր սրում Անկախության պատերազմի համար զինվորագրվելու եռանդը:

Անվանի քաղաքացիներն ու դուրսաթուկները, որոնք հարստացել էին հայերի շարժական և անշարժ գույքի յուրացումով, դողում էին հայերի վերադարձի նույնիսկ վարկածային մտքից: Հատկապես այն պատճառով, որ դաշնակիցները՝ հայերի դաշնակիցները, գրավել էին երկրի մեծ մասը:

Անվանի քաղաքացիներն ու նորահարուստները լրիվ ֆինանսավորում էին կազմակերպվող թուրքական բանակը և զինվորագրվում էին՝ հայերի վերադարձի որևէ փորձ խոչընդոտելու նպատակով:

Էրզրումում նրանք ստեղծել էին «Էրզրումի իրավացի պաշտպանության ընկերությունը», որտեղ ընդգրկված էին՝ «Միություն և առաջադիմություն»-ի կենտրոնի նախկին անդամ Հիլմին, հայերի ունեցվածքի սեփականացմամբ հարստացած, Էրզրումի քաղաքական միասնության կողմնակիցների ինքնագով անդամ Էբուլ Հինդիլի Ջաֆերը, հայկական իրադարձություններում առաջնակարգ դեր խաղացած Հատուկ կազմակերպությունից Դելի Հալիթ փաշան:

Մուստաֆա Քեմալն իր Անկախության պատերազմն էր նախապատրաստում, հենվելով ինչպես սովետական օգնության, այնպես էլ անելանելի վիճակում գտնվող թուրք ժողովրդի բոլոր պատասխանատու և ոչ պատասխանատու դասակարգերի օժանդակությունների վրա: Դա «Ազգային պակտի» զարգացումն էր:

Մահմեդը կայսրության «երիտթուրքերը», որոնք նախկին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունից կամ Հատուկ կազմակերպությունից էին, ներթափանցում էին նորածին թուրքական հանրապետության բոլոր կառուցվածքները:

Այդ ներթափանցումն այնքան ուժեղ էր, որ Մուստաֆա Քեմալը, չնայած իր տիպարությանը, ստիպված էր հռչակել «Լքյալ գույքերի» օրենքը: Թուրքահպատակներից բոլոր նրանք, որոնք գտնվում էին իրենց հողերից հեռու, օտարի գրավման (դաշնակիցների) տարիներին, համարվում էին օտար երկիր փախածներ, նույնիսկ լինեին Ստամբուլում, Հալեպում, Սմիռնիայում կամ Փարիզում, և, որպես այդպիսին ճանաչվելով, համարվում էին իրենց գույքերը լքողներ: Այդ գույքերը այսուհետև պիտի պատկանեին նրանց, ովքեր դրանց տիրում էին:

Նկատի ունենալով, որ հայերն այդ ժամանակամիջոցում (1915 թ-ից սկսած) իրենց հողերից հեռու էին գտնվում տե-

ղահանվածները, կոտորվածները, արտագաղթածները, վերադարձը արգելվածները, օրենքը նրանց համարում էր իրենց շարժական և անշարժ գույքերը և դաշտերը լքողներ, հետևաբար և սեփականության իրավունքը կորցրածներ: Նույնիսկ նրանց ժառանգներն իրավունք չէին կարող ունենալ դրանցից օգտվելու:

Մեկ այլ խիստ կարևոր զիջում ևս արվեց ժառանգորդներին՝ հին վարչաձևի կողմնակիցներին:

Անկարայի Ազգային ժողովի առաջին նիստի ժամանակ ընդունված որոշումներից առաջինը 1920 թ. մայիսի 8-ի որոշումն էր, որի համաձայն ազատ էին արձակվելու պատերազմի ռմբագործությունների, մարդկության դեմ գործած հանցանքների և հայերի ջարդերի մեջ մեղավորվող բոլոր ամբաստանյալները, որոնք դատվում էին Ստամբուլի ռազմական վերին ատյանի կողմից:

Քաղաքական այդ ներումը, այդ օրինականացումը, որ հին կայսրության «երիտթուրքերը» ստացել էին, դուրս էր բերում նրանց իրենց պահված տեղերից ու լեռներից իջնելով նրանք միանում էին Ազգային ազատագրական բանակին: Նրանք ներխուժում էին ղեկավար շրջանակները, քաղաքապետարանները, նոր միակ կուսակցության՝ «Ժողովրդի կուսակցության» շարքերը, Ազգային ժողովի երեսփոխան էին ընտրվում, մտնում կառավարության կազմի մեջ: Այդ հեշտ վերելքը բացատրվում էր նոր վարչաձևի անհրաժեշտ պատրաստի կադրերի պակասով, մի բան, որ հին ռեժիմն առատորեն ուներ:

Չնայած «Անկախության դատարանները» կախաղան էին ուղարկում մեծ քանակությամբ ունիոնիստների, ոչ այնքան նրանց համոզմունքների, ինչքան այն վտանգի համար, որ նրանք ներկայացնում էին իշխանությունը գրավելու՝ ի վնաս քեմալականների: Բազմաթիվ էին նրանք, ովքեր նոր պետության բարձրագույն պաշտոններն էին գրավում: Դրանց թվում էին՝ ներքին գործերի նախարար դարձած Շյուկրյու Քալան, արտաքին գործոց նախարար Թևֆիկ

Ռ-յուշտյու Արասը, Ազգային ժողովի նախագահ Մուստաֆա Աբդյուլհալիլը:

Այդ հին «երիտթուրքական» ունիոնիստների կարևոր և տևական ներկայությունն էր, որ շարունակվելով, բացառություն է, թե ինչ¹ էր հանրապետական նոր Թուրքիան քաշքշվում Մուստաֆա Բենալի (Աթաթուրք) ռեֆորմների և պահպանողականների ավանդույթների միջև, Աթաթուրքի ազգայնականության կամ թյուրքիզմի և ոմն Ալպարսլան Թյուրքեշի պանթյուրքիզմի միջև, աշխարհիկության և մի էրբականի իսլամիզմի միջև, և թե ինչու 1994 թվականին մայրաքաղաք Անկարայի և Թուրքիայի ամենակարևոր քաղաքի՝ Ստամբուլի (10 միլիոն բնակչություն) շրջանային ընտրություններում ձայների մեծամասնությունը տրվել էր իսլամիստներին ու ինտեգրիստներին:

Իսլամական և ազգայնական Մերձավոր Արևելքում հայկական հարցը տարեցտարի մարում էր: Կովկասի Հայաստանն ինքը մահացու վտանգի առաջ էր կանգնած, եթե նրա լավ մտածողներին չհաջողվի արագորեն այն քրիստոնեական ու Խորհրդային Ռուսաստանի ֆեդերացիայի մեջ մտցնել:

Լիակատար գործազրկություն

Սուդրոսի զինադադարին (30 հոկտեմբերի, 1918) արքայից նոր փրկված Սարգիս Մակարոֆը Կոստանդնուպոլսում է գտնվում, որը նա չի ճանաչում: Շատ բաներ փոխված են: Քաղաքը գրաված է անգլիական, ֆրանսիական, իտալական դաշնակից զինվորների կողմից, որոնք լցվում են փողոցներն ու կաթոլիկական մատուռները, հաղթանակն են փռնում: Թուրք ազգայնականներն ու մուսուլման ավանդականները պատերին քսվելով են շրջում:

Սակայն Սարգիսն այնքան է ցնցված, որ անտարբեր է այդ ամենի հանդեպ: Նա ապրում է Հուլիսեկ-Կալդիրրուի մի աղքատիկ հյուրանոցում, առանց աշխատանքի, գրպանում մնացած աննշան դրամով: Այսօր մենք նրան գործազուրկ կանվանեինք, սակայն գործազուրկ, որի մասին ոչ ոք հոգ չի փանում: Դե ինչ, ամենահսկական գործազուրկ:

Հինգշաբթի, 21 նոյեմբերի, 1918. Պարոն Գալփակճիանը եկավ Էսկիշեհիրից: Նա էլ է իմ հյուրանոցում ապրում: Այնքան են հագում, որ ամբողջ գիշեր աչք չեն կարողանում փակել:

Ուրբաթ, 22 նոյեմբերի, 1918. Հորեղբորորդի Օնիկն է ինձ ալցելում, միասին գնում ենք մեր հորեղբոր մոտ, որն ապրում է թիվ 14 տանը: Ջերմությունս հասնում է 40°: Ապուր եմ ուտում, կաթ ու մածուն և մնում եմ հորեղբորս մոտ:

Շաբաթ, 30 նոյեմբերի, 1918. Հիվանդանոցում ինձ մի քիչ միս են տալիս: Շարունակ հագում եմ: Դժվարությամբ եմ քնում: Ցերեկը մի քանի քայլ եմ կարողանում անել սենյակում: Ոտքերս անկարող են ինձ պահել: Այնուամենայնիվ, բժիշկն ինձ հույս է տալիս:

Ուրբաթ, 6 դեկտեմբերի, 1918. Այսօր իմ սենյակն եմ վերադառնում ու մի փոքր հանգստանում:

Իմ տեղահանության պահին, հորեղբորորդու՝ Օնիկի միջոցով կահույքս վստահել էի տիկին Թագուհի Գիճաթի պահպանությանը: Ներկայումս նա ոչինչ չի ուզում վերադարձնել և ամեն ինչ ժխտում է:

Շաբաթ, 7 դեկտեմբերի, 1918. Հանդիպեցի տիկին Թագուհու մորը: Նա ինձ վերադարձրեց իմ մարգարտյա մատանին, որ դեռ պատերազմից առաջ ունեի:

Կիրակի, 8 դեկտեմբերի, 1918. Գնացի եկեղեցի: Ավելի լավ եմ զգում ինձ: Սակայն հագս լիովին չի անցել:

Կիրակի, 1 հունվարի, 1919. Վերադարձիցս ի վեր, արդեն երկու ամիս է, աշխատանք չեմ կարողանում գտնել: Խնայողություններս հավել եմ:

Ամեն օր ներկայանում եմ Ստամբուլի Գոց-Շուկայի աղանդագործների հրապարակ, բայց իզուր:

Հինգշաբթի, 5 հունվարի, 1919. Այսօր վերջապես պարոն Տիրան Քալաֆաթն ինձ նշան արեց (պարոն Տիրան Քալաֆաթ, որը պալատին ոսկյա զարդեղեն վաճառող Տոլայան

հաստատության նախկին տնօրենն էր): Նա առանց որոշակի վարձի ինձ իր մոտ է վերցնում, որպես առանց ամսականի աշխատող: Բայց գիտեմ, որ լավ աշխատելու դեպքում անպայման կվարձատրվեմ:

Ուրբաթ, 6 հունվարի, 1919. Ոմն Հրանտ Չաղբրջյան՝ Կադիկոյից (Քաղկեդոնիա), արդեն մեկ ամիս է ինձ է փնտրում: Այսօր այցելում եմ նրան:

Նա ինձ հայտնում է քանկազին հարազատներին՝ հորս, մորս և եղբորս մահվան դժբախտ լուրը: Նրանք մեռել են լեռներում, քաղցից ու ցրտից, 1918 թվականին թուրքական բանակի (օսմանյան) Կովկաս գալու ժամանակ, փախուստի դիմելիս:

Այդ օրվանից, ամեն գիշեր մղձավանջների մեջ եմ անցկացնում:

Մահից առաջ նրանք երկար նամակ էին գրել Մարկոսին՝ մյուս եղբորս, մեկ ուրիշը՝ Կարմենին, մի երրորդը՝ Բաթում:

Ամսվա վերջին մեր քահանան ստացավ մեռածների ցուցակը: Աքսորից առաջ մեր շրջանը հաշվում էր 2065 անձ: Ողջ էին մնացել 1362-ը: 703 մահացածների մեջ էին հայրս, մայրս, եղբայրս ու փոքր զարմուհին:

Երկուշաբթի, 18 օգոստոսի, 1919. Այսօր հորեղբորորդիս՝ Օնիկը, նալ է նստելու, որպեսզի հայրենիք վերադառնա: Ես նրան 12 ոսկի-թղթադրամ տվեցի, 10-ը եղբորս, մնացածը՝ որպեսզի հորեղբայրս իր հայեցողությամբ բաժանի:

Երեքշաբթի, 19 օգոստոսի, 1919. Երեկ նավը չմեկնեց: Այսօր կրկին շոգեմալ գնացի: Մեզ հետ էին Բակա Եմրենցն, Գրիգոր Կարսյանց և Բակա Սկրտիչը:

Երեկոյան ժամը 5-ին, Շեվքեթ նավը հեռացավ Սիրկեջի նավամատույցից:

Կիրակի, 24 օգոստոսի, 1919. Այսօր ժամը 14-ին մենք փրկվածների ժողով գումարեցինք: Չայների մեծամասնությամբ վարչության խորհուրդ և նախագահ ընտրեցինք:

Երկուշաբթի, 1 սեպտեմբերի, 1919. Կեսօրից հետո ժամը 2-ին Սուրբ Երրորդության եկեղեցում կատարվեց իմ բարեկամ և գործակից Երվանդ Ավագյանի տղայի կնունքը: Երեխան 3 ամսական է: Նրան Նոր-Երգ և Նազար անուններով կոչեցին:

Մեծ ճաշկերույթին հաջորդեց ճոխ խնջույքը, որը տևեց մինչև ուշ գիշեր: Նրանց տանն էլ գիշերեցի:

Կիրակի, 21 սեպտեմբերի, 1919. Այս առավոտ ժամը 9-ին առաջին անգամ Բյույուկադա՝ Իշխանյաց կղզիներից ամենամեծ կղզին (Պրինկիպո) գնացող մերձափնյա նավ մատեցի:

Այդ ճամփորդության ընթացքում հետս էր Սկրտիչը: Նավը հանդիպեցավ Քընալում (Պրոտի)՝ առաջին կղզին, հետո՝ Հեյբելի (Խալքի): Ժամը 1-ին Բյույուկադայում էինք: Նավամատույցի մոտ փոքր ճաշարաններ կային, որտեղ և ճաշեցինք: Այնուհետև բարձրացանք ծովային սոճիներով ծածկված Քրիստոս (կղզու գագաթը): Այնտեղից հրաշալի տեսարաններ էին բացվում մեր աչքի առաջ: Հետ վերադարձանք երեկոյան ժամը 6 անց 15-ի նավով:

Երկուշաբթի, 22 սեպտեմբերի, 1919. Այսօր մասնակցեցի Սարգիս Սիմավորի հուղարկավորությանը, որ տեղի ունեցավ Սուրբ Փրկիչ եկեղեցում: Մարմնի վերցնելն ու մահվան թափորը մեծ շուքով կատարվեց, թաղումը Շիշլիի գերեզմանատանը տեղի ունեցավ: Հանգստություն մրա ոսկորներին:

Մարմարա ծովի 4 բնակեցված կղզիներ, որոնց կոչում են Իշխանյաց, որովհետև բյուզանդական տեղական իշխանությունները այստեղ էին աքսորում կայսրության դեմ հան-

ցանք գործած և դատապարտված բարձրաստիճաններին՝ իշխաններին կամ իշխանուհիներին:

Կիրակի, 28 սեպտեմբերի, 1919. Հանդիպեցի Միհրան Շեղիկյանին՝ Վանքի (Վենետիկի Սուրբ Ղազար Մխիթարյանների) ընկերներիցս մեկին, որին 9 տարուց ի վեր չէի տեսել: Մեկ անգամ ևս կղզիները գնացինք: Սկզբում ոտքով կղզին շրջանցեցինք, իսկ նախաճաշից հետո ձիակառքով: Երեկոյան քաղաք վերադարձանք:

Հոռմից՝ Հակոբ Գեչիկյանից նամակ ստացա: Կրկնվում է երկուշաբթի, 1 սեպտեմբերի, 1919 թ-ում գրվածի մի մասը:

Երկուշաբթի, 29 սեպտեմբերի, 1919. Այսօր մեռելոց է: Հոգեհանգստյան պատարագից հետո Բյույուկադա գնացի և էշով Այա Յորգի բարձրացա՝ կղզու գագաթի հունական մեմաստանը: Մեմաստանի կողքին սրճարան կար, ուր և մի փոքր շունչ առա: Ինչ հրաշալի տեսարան էր բացվում Մարմարայի վրա՝ 3 կղզիները, Անատոլիական ափն ու Կոստանդնուպոլիսը: Երեկոյան իմձ նամակ էր սպասում՝ Սուրբ Ղազարի հայր Եղիա Փեչիկյանից:

Երեքշաբթի, 25 օգոստոսի, 1919. Օնիկից սեպտեմբերի 11-ի ամսաթվով նամակ ստացա: Նա երկիր էր հասել (Կովկասի Վրաստան, Ախալքալաք) առանց բարդությունների և առողջ վիճակում: Նա նաև ուղարկել էր իր պարտք 10 ոսկին:

Նոր զգեստապահարանի համար հագուստեղենի ծախսեր

Կիրակի, 30 նոյեմբերի, 1919. Նոր զգեստ պատվիրեցի, 17 ոսկի դերձակին տվեցի, 20 ոսկի էլ կերպասին: 9.5 ոսկով մի զույգ կոշիկ գնեցի և այլն...

Ֆրանսիական փոստով Օնիկին Ռուսաստան նամակ ուղարկեցի, մի նամակ էլ Իտալիա՝ հայր Փեչիկյանին:

Նշանադրություն. Իսկուհի

Այդ օրերին հայրենակիցներս խորհուրդ էին տալիս ինձ ամուսնանալ մեր երկրացի մի օրիորդի հետ, ասելով, որ Ստամբուլի աղջիկներն այնքան էլ հարգանքի արժանի չեն: Նրանք մեծ արժեք էին տալիս Պողոս Նանուշյանցի աղջկան՝ օրիորդ Իսկուհուն: Նանուշյանցը Ախալքալաքից Ստամբուլ էր մեկնել 1900 թվականին, ծննդաբերության ժամանակ վախճանված կնոջ վշտից սգավոր ու տառապանքը սրտում: Ավելի ուշ նա աղջկան՝ Իսկուհուն, իր մոտ էր բերել, երբ լրացել էր վերջինիս 14 տարին:

Երեքշաբթի, 7 հունվարի, 1920. Այսօր առաջին անգամ Նանուշյանցների մոտ եմ գնում՝ Իսկուհուն հանդիպելու: Նրա հայրն ամուսնացել էր պարտիզակցի մի հայուհու՝ Հրանուշի հետ:

Նրանք սենյակից դուրս եկան մեզ մենակ թողնելու համար: Այդժամ մենք երկար խոսեցինք: Ես մտքերս պարզաբանեցի և հաճույքով նկատեցի, որ դրանք համընկնում են Իսկուհու զաղափարներին:

Կարծում եմ, որ նրա հետ երջանիկ կլինեմ:

1921 թ., Սարգսի և Իսկուիտի ամուսնությունը՝
երջանիկ օրեր Թուրքիայում

Բացադրություններ և մեկնաբանություն XIII

Ախալքալաքն ու Կովկասյան Հայաստանը

Այսօրվա Հայաստանում (Կովկասյան Հայաստան), որ շրջապարված է Վրաստանով, Թուրքիայով, Իրանով ու Ադրբեջանով, մինչև XIX դարի սկիզբը հայեր չէին ապրում։ Մինչ այդ դարաշրջանը հայերը մեծ մասամբ ապրում էին Արևելյան Անաթոլիայի տերիտորիայում (Փոքր Ասիա), Ղարս-Էրզրում-Վան եռանկյունում ու դրա շուրջը՝ բուրքերի տիրապետության տակ։ Այդ հողերը նրանք կոչում են Պարսկական Հայաստան կամ Նախնյա Հայաստան։ Պարսկական գերիշխանության տակ Իրանի հյուսիսում ապրող հայերի թիվը մեծ էր։

Իսլամի և բուրքերի դեմ խաչակիրների ջեռնարկած (1096 թ.) և Ռուսաստանի կայսր Պետրոս Մեծի շարունակած (1695 թ.) պատերազմներում վնասված առավելության հասան ռուսներն (1770 թ.) ու մի շարք ռազմական գործողություններով բուրքական ու մուսուլմանական լծից ազատագրեցին Բալկանների ու Կենտրոնական Եվրոպայի (1820-1920 թթ.) քրիստոնյա ժողովուրդներին։

Այս հանգամանքներում ռուսները գրավեցին Կովկասը՝ մասամբ Պարսկաստանից (1813-28 թթ.) և մասամբ՝ Օսմանյան կայսրությունից (1812-29 թթ.)։

Պարսկական կողմից ռուսները առկցեցին Ղարաբաղը, Շիրվանը, Շաքեն, Դերբենդը, Բաքուն, Լոռին, Դիլիջանը (Գյուլիստանի պայմանագիր, 1813 թ.), և Երևանը, Նախիջևանը, Էջմիածինը, Թավրիզը (Թուրքմենչայի պայմանագիր, 1828 թ.)։ Օսմաններից ռուսները գրավեցին Գանձակը, Գյումրին (Լենինական), Բաքումը (Բուխարեստի պայմանագիր, 1812 թ.) և Ղարսը, Արդահանը, Էրզրումը, Բայազետը, Ախալքալաքը, Ախալցխեն, (Ադրինոպոլիս) (Էդիրնեի պայմանագիր, 1829 թ.)։ Սակայն ֆրանկո-թրքականական ճնշման տակ ռուսները պարտավորվեցին հեռանալ Ղարսից, Արդահանից, Էրզրումից, պահելով Ախալքալաքն ու Ախալցխեն։

Ռուսական Կովկասի այս հողերը, որոնք թուրքական ու պարսկական մուսուլմանների կողմից հազար տարի ի վեր գրավված էին, XIX դարի սկզբում վերադառնում են քրիստոնեական մի պետության՝ «Սուրբ Ռուսաստանին»:

Սակայն Ղարսի, Արդահանի և Էրզրումի տարածքները (Նախնյաց Հայաստան), որ ռուսներն ստիպված եղան վերադարձնել Օսմանյան կայսրությանը, հիմնականում հայաբնակ էին:

Ինչպիսին եղավ այդ տարածքներում ապրող հայերի սարսափը, տեսնելով, որ դարձյալ մուսուլմանական լուծն է ծանրանում նրանց գլխին ու դարձյալ ենթակա են դառնում թուրքական ու քրդական տանջանքներին:

Այնուամենայնիվ, Ռուսաստանը ուշադիր դարձավ թուրք-ռուսական պայմանագրում մի հողված մրցնել, որ նախատեսում էր առաջիկա 18 ամիսների ընթացքում հայերի կամավոր տեղափոխությունը՝ իրենց ունեցվածքով, դեպի ռուսական Կովկաս:

1830 թվականին 100.000 հայեր արտագաղթեցին:

Նրանց մեջ էին Նանուշյանցների, Դարբինովների, Պոլյանցների, Մակարովների նախնիները, «Դեյր-Էզ-Չորի արքայալ» Սարգիսի 12 ուղեկիցների նախնիները, բոլորն էլ ծագումով Էրզրումին կապված Արծաթագյուղից:

Ցարական վարչության մի մասին տեղավորում է Ախալքալաքում, Ալաստանում, Ախալցխեում, մյուսներին՝ Կովկասի տարբեր տարածաշրջաններում՝ Գյումրի (Լենինական-Ալեքսանդրապոլ), Թալին, Լոռի, Բաթում:

Պարսկահայաստանի հայ արտագաղթողները, մոտավորապես 50.000 հոգի, 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրի համաձայն տեղավորվեցին Ղարաբաղում, Նախիջևանում, Չանգեզուրում, Երևանում:

Սա հայկական առաջին երկու մեծ արտագաղթերն էին դեպի ռուսականացված Կովկաս:

Այդ ժամանակներից սկսած հազարավոր հայեր, փոքրաթիվ խմբերով, բայց առանց դադարի, շարունակում են գնալ այդ քրիստոնեական դարձած Կովկասը, թողնելով

հայկական պատմական հողերը (Արևելյան Անատոլիայի Մեծ Հայաստանը) և հեռանալով իրանական Ադրբեջանից, որտեղ նրանց նկատմամբ հալածանքները ավելի ու ավելի հաճախակի էին դարձել:

Ցարը ցանկություն ունի քրիստոնեացնել մուսուլման Կովկասը:

Թուրքիայից և Իրանից ներհոսած հայերին (քրիստոնյա) միանում են ռուս և ուկրաինացի արտագաղթվածները: Պարտված Իրանը ստիպված է Ռուսաստանին զիջել Վրաստանը, որի բնակչության կեսը քրիստոնյա է:

Ռուսական իշխանությունները արտագաղթվածներին չրի հողեր են բաժանում և բոլոր մակարդակներում օգնում են նրանց: Մեկ սերնդից էլ պակաս ժամանակահատվածում հայերի կայծակնային արագությանը զարգացումը այնպիսի ռուսական քաղաքներում, ինչպես Բաթումը, Բաքուն, Թիֆլիսը, շատ ավելի է գերազանցում տեղաբնակներ վրացիներին և ադրբեջանցիներին: Հայերի տեղավորումը Ախալցխեի, Ախալքալաքի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի գյուղերում և այնպիսի փոքր քաղաքներում, ինչպես Երևանն ու Ալեքսանդրապոլը, կարելի է դիտել որպես մի երկրորդ հաջողություն: XX դարի սկզբում Կովկասում հայ բնակչությունը հասնում է միլիոն արտագաղթվածների: Անկախության դաշնակցական կառավարությունը (28 մայիս, 1918 թ.), Վրաստանի դեմ վարած պատերազմի հետևանքով, կորցնում է մեծամասամբ հայ բնակչություն ունեցող Ախալքալաքի ամբողջ գավառը, Լոռին, Ալավերդին (31 դեկտեմբերի, 1918 թ.):

Էրզրումի Արծաթագյուղից ապաստան գտածների հետևորդները թուրքական տիրապետությունից (1830 թ.) անցնում են վրացական իշխանությանը (1918 թ.): Նրանց՝ Կովկաս տեղափոխվելը ոչինչի կծառայի: Դրա հետևանքով արտագաղթի մի նոր շն է հանդես գալիս՝ դեպի Արևմուտք: Այդ տարածաշրջանի բազում հայ ընտանիքներ իրենց գավակներին ուղարկում են քրիստոնեական երկրների հոգևոր վարժարաններ ուսանելու: Դրանց հայրերի օրի-

նակներն են կարդինալ Աղաջանյանը՝ Հռոմից, հայր Եղիա Փեչկյանը՝ Վենետիկից, Զերոբե Չիրակյանը, «Աքսորյալի» սույն օրագրի հեղինակ Սարգիս Մակարոֆը:

Բազմաթիվ այլ ընկերակցներ, Ախալքալաքից մեկնում են Կոստանդնուպոլիս հաստատվելու համար՝ այդ դարաշրջանի պայծառ ու կոսմոպոլիտ քաղաքը, որը մեծաքանակ հայ բնակչություն ունենալով, հայրկապես բարձրաստիճան հայ մշակութային կյանքի, փարոսի նման չգնում էր ազգի հուսահատներին: Այսպես կոկկալյան հոգեհարազատ խմբեր կազմվեցին՝ «ախալքալաքցիներ», «ռուսաստանցիներ»: Նրանց համար հայրենիքը՝ «Երզնի», իրենց Կովկասի կարոտն էր, որտեղից փախել էին:

Կիրակի, 1 փետրվարի, 1920. Ճաշեցի Իսկուհու հետ, նրա ծնողների հետ միասին: Շաբաթական չորս անգամ այցելում են նրանց:

Շաբաթ, 7 փետրվարի, 1920. Ավարտում են իմ նախապատրաստությունները մեր նշանադրության համար: Ես մի գույշ ամուսնական մատանի պատվիրեցի 18 կարատ ոսկուց և, որպես նշանադրության նվեր, 3 ադամանդով սապֆիրե մատանի՝ 10 ալմաստներով բոլորված:

Հինգշաբթի, 12 փետրվարի, 1920. Փոստն ինձ «Երզնից» մամակ բերեց, որից իմացա, որ ավագ եղբայրս՝ Մակարն արդեն երեք երեխայի հայր է՝ Ռաֆայել, Սրբուհի և Աշոտ: Անհրաժեշտ է, որ օգնեմ նրան:

Ուրիշ մի մամակ ունեի Օնիկից, և երրորդը՝ Արտավազդ Լազարյանից, Վենետիկից:

Կիրակի, 15 փետրվարի, 1920. Այսօր մեր նշանադրությունը եղավ:

Ուրբաթ, 12 մարտի, 1920. Փիլիպոս Կոթոլյանի հետ ես հայրենիք (Երզնի) դրամ ուղարկեցի, 10 ոսկի՝ Տիրուհի հո-

րաքրոջս, 10 ոսկի՝ Գրիգոր եղբորս, 10 ոսկի տվեցի Չարենցին, որպեսզի հանձնի Մակար եղբորս:

Երեքշաբթի, 4 մայիսի, 1920. Աքսորից վերադառնալուց ի վեր մի անտվոր ցավով եմ տառապում: Տենդի ուժեղ նոպաներ եմ ունենում ու սառը քրտինքով եմ պատվում յուրաքանչյուր 15 օրը մեկ: Չմայած ծածկվում եմ բազմաթիվ հաստ վերմակներով, սակայն դողում եմ ամառվա շոգին: Նոպան 2-3 ժամ է տևում, հետո անհետանում է, և ես ծայր աստիճան թույլ եմ զգում ինձ:

Բժշկության դոկտոր Սարումենն ինձ քննեց ու ախտորոշեց՝ մալարիա, որ աքսորի ժամանակ վարակվել էի: Ամեն օր պետք է նրա մոտ գնամ նեո-սալվասան սրսկվելու: Պետք է նաև դեղահատեր (հաբեր) կուլ տամ: Բուժումն ինձ վրա 25 ոսկի նստեց, առանց սակայն վերջնականապես առողջացնելու:

Կիրակի, 26 սեպտեմբերի, 1920. Իմ աներ Պողոս Նանուշյանցն իր տան կեսը Իսկուհու անունով է գրանցել: Սակայն մեզ հատկացված հարկաբաժնի վարձակալները չեն ուզում մեկնել: Դատավարություն է գնում, որը հետաձգում է մեր ամուսնությունը:

Ամուսնանալուս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ գործատերերս աշխատավարձս 50% բարձրացրել են: Միևնույն է, չի բավականացնում բնակարանի կահույքի, որ ես պետք է գնեմ, նվերների նախապատրաստությունների ծախսերի, ինչպես նաև այն օգնության համար, որ պարտավոր եմ հայրենիքում (Երզնի) մնացած ընտանիքիս ուղարկելու համար:

Մեկնաբանություն XIV

Հարուստների և աղքատների հարցը

1900-ական թվականներին, ինչպես անվանի, այնպես էլ հարստությամբ շատ հայտնի հայ ընտանիքներ փախապատվում էին Կոստանդնուպոլիսում: Նրանք մեծ մասամբ սերում

էին հայ «ամիրաներից», որոնք իշխանություն էին ստացել սուլթանից, և կապված էին Մեծ Դռանը: Այդ ընտանիքներից էին՝ Դյուզյանները, Ազարյանները, Սանասարյանները, Բալյանները, Դադյանները, Թըմզըրները, Հեքիմյանները, Ալավերդյանները և այլն...

Քրիստոնյա մեծ բուրժուա, հույն, հայ, Ֆրանկ այլ ընտանիքներ նախանձելի դիրք էին գրավում օսմանյան կարգապետությունում:

Բալկանյան պատերազմները (1912–13 թթ.), Առաջին համաշխարհային պատերազմը (1914–18 թթ.), հայերի Մեծ տեղահանությունը (1915–18 թթ.), Ռուսաստանի բոլշևիկացումը (1917–21 թթ.), Թուրքական Անկախության պատերազմը (1920–22 թթ.), հունական կործանումը (1922 թ.), Թուրքիայից դաշնակիցների մեկնումը (1921–22 թթ.), կարծես ոչնչով չեն խախտում Կոստանդնուպոլսի ոչ մուսուլմանների ֆինանսական օլիգարխիային (բացառությամբ 1915 թվականին Ստամբուլի 600 հայ մտավորականների և ամուրիների):

Ամբողջ այս հսկա աղետները, կենտրոնացած կարճ ժամանակում (1912–22 թթ.), թափվեցին Անատոլիայի (Միջին Ասիա) հայ գավառականների և գյուղացիների գլխին և անվերականգնելիորեն ոչնչացրին նրանց հասարակական և տնտեսական հիմքը:

Հայ ազատվածների, փախստականների, հայրենիքից հեռացածների մեծ մասը հանգրվան գտան Բոսֆորի և Ռուկե Եղջյուրի զարմահորաշ ափերին, ավելացնելով օսմանյան մայրաքաղաքի աղքատների, գործազուրկների, սոցիալական կամ այլ ապահովագրություններից և օգնություններից զուրկ, աշխատավարձով ապրող ստորակարգ համարված մարդկանց ալիքը:

Սարգիս Մակարոֆը դրանց թվին էր պատկանում:

Նա իր քսանամյա աչքերով այդ աղքատությունից դուրս գալու ելք էր փնտրում, աղքատություն, որ անհմարին էր դարձնում ընտանիք կազմել ու պատշաճ կյանք վերսկսել:

Կոստանդնուպոլիսը գերեց նրան: Նա գլխապառնալու ունեցավ տեսնելով քաղաքը գրաված ֆրանսիացի, իտալացի, անգլիացի սպանների փայլուն շքերթները, մթնշաղի զբոսանքները, Պերայի (Beyoglu) "piazzas"-ները (Ստամբուլի Champs Élysées-ն), իրենց երկրպագուների քնն ընկած գեղեցիկ տիկնիկներին: Ո՛չ, նա չի վերադառնա հայրենիք՝ Երզնի, ի տարբերություն իր հորեղբորորդի Օնիկի: Նրա տեղն այստեղ է, Կոստանդնուպոլսում, որը միջազգային դեկավարությամբ եվրոպական կոսմոպոլիտ քաղաք դառնալու ճանապարհին է: Այդ մասին բոլորն են խոսում, իսկ դաշնակիցները հասկացնել են տալիս:

Նա շատ շուտ հասկանում է նաև, որ ամսականով աշխատողի վիճակն այնքան էլ շահավետ չէ: Այս, առանց երաշխավորության և ոչ էլ ապահովագրության աշխատանքով, որով նա զբաղվում է, ողջ կյանքում հմարավոր է միայն հազիվ ապրել:

Ֆինանսական օլիգարխիայի կողքին քրիստոնյա հայ և հույն բուրժուազիան գեղեցկորեն զարգանում էր քաղաքում: Սարգիսը մտածում է, որ նա պետք է ամեն գնով մտնի նրանց շարքերը: Հավասարության և սոցիալիզմի բոլոր տեսությունները, որ իրեն էին գալիս Երզնից իր հորեղբորորդի Օնիկի միջոցով, որը մտել էր Կովկասի հայ կոմունիստական կուսակցության շարքերը, նրան լիովին անտարբեր են թողնում: Աքսորի 5 տարիների ընթացքում նա տեսել ու ճանաչել է բոլոր գույները մարդկային վիճակի, հայ լինի, թե թուրք, արաբ թե ամերիկացի:

Այդ թշվառ փորձառությունից նա միայն մի բան է հասկացել՝ այսուհետ պետք է միայն ինքը իրեն վստահի, և միմիայն ինքն իրեն:

Բայց ինչպե՞ս պետք է գործել:

Նրա աչքի առաջ օրինակներ կան: Իր ներկա գործատուները՝ Տիրան Բալաֆաթն ու Անտուան Բեջիդյանը, երկուսն էլ Պալատի գլխավոր օրինական զարդավաճառ Թուլեյանի մոտ աշխատող տնօրեններ են եղել և նրա մահից հետո իրենք են գործատուներ դարձել:

Նա իր աներոջ՝ Պողոս Նանուշյանցի օրինակն ունի, որն անխոհեմորեն առանց կոպեկի 1900 թվականին Կոստանդնուպոլիս է եկել: Որպես խոհարարի օգնական ավելի քան 10 տարի Պողոսը քրտնել էր օջախների կրակի առաջ: Բայց նա կլանել էր խոհարարական արվեստի վերաբերյալ ձեռքն ընկած բոլոր գրքերը:

1915 թվականին Անկարայում ներկայման ժամանակ, որպես Օսմանյան կայսրության դեմ կոմիտեի պետության (Ռուսաստան) հպատակ, սովորական փորձերից հետո, Պողոսին հանձնել էին թուրքական գլխավոր շտաբի և օտարերկրյա դիվանագետների խոհանոցը: Սովորություն էր, որ թուրքերը ոչ մուսուլմանների միջից առանց դրամի վերցնում են զանազան արհեստների գլխավոր վարպետներին: Պողոսը դրանից օգտվել էր կատարելագործվելու համար և վարպետ-խոհարար էր դարձել:

Սուրբոսի զինադադարին (30 հոկտեմբերի, 1918 թ.) Պողոս Նանուշյանցը հասկացավ, որ իր հաջողությունը դուրս է գալիս Պերա-Գալատասարայի կողքին գտնվող Բալիկ-Բազարի (ձկան շուկա) շրջանակներից:

Նա մի լայնարձակ տարածք է վարձում հայ պատրիարքարանի Սուրբ Երրորդություն եկեղեցու մոտ, այն իր խնայողություններով կահավորում է և դարձնում «Հայաստան» հայկական ռեստորան՝ արևելյան և արևմտյան ուտեստներ:

Այդ տարի հայ անունը՝ այդ փոքրիկ նահատակ դաշնակցի, որի համար Սևրի պայմանագիրն էր պատրաստվում (1920 թ.), շատ տարածված էր: Պողոսն այն իր համար անվճար ծանուցում դարձրեց:

Անտանտի սպաները և նրանց ընկերակցող պերճաշուք տիկնայք արևմտյան կերակուրների նկատմամբ նկատելի հակում ունեին, և որոնք շատ հազվադեպ էին գտնում այս պատերազմի ժամանակ Միջին Արևելքում (գալանտին, բիֆտիկ-պայ, տապակեղեն, սավարեն, շոկոլադով մուս և այլն...):

Կոստանդնուպոլսում հաստատված հայ և հույն բուրժուաներ և որոշ օտարերկրացիներ հետաքրքրված են

արևելյան կերակրատեսակներով (տոլմա, բյոբեկ, իմամ բայալդի, խորոված ձուկ, թոփիկ, կադաֆի, թավուկ-գյուկ-սյու, փախլավա...):

Անդադար աշխատող «Հայաստան»-ի առաջ մշտապես հերթ էին կանգնում:

Մեկ տարում Պողոսը չորս հարկանի տուն է գնում, որի կեսը իր ամուսնացող աղջկան՝ Իսկուհուն է նվիրում: Երկու տարի անց նա միլիոնատեր է դառնում:

Սակայն Սուդանիայի զինադադարից (11 հոկտեմբերի, 1922 թ.) հետո, երբ դաշնակիցները լքում են Կոստանդնուպոլիսը, Պողոսն անմիջապես լքում է «Հայաստան»-ը, որը վտանգավոր էր դարձել, եթե ոչ վարկաբեկող՝ քաղաքի տիրապետությունն իր ձեռքը վերցրած Մուստաֆա Բեմալի գալուստով (19 հոկտեմբերի, 1922 թ.):

Հայերը, հույներն ու լատինացիները տասնյակ հազարներով փախչում էին Կոստանդնուպոլիսից, դաշնակիցների պատերազմական նավատորմի ինտ միասին:

Սակայն Կոստանդնուպոլիսը Իզմիրի (Սմիռնիայի) ճակատագիրը չի ունենա:

Մուստաֆա Բեմալը կհարգի զինադադարի պայմանները: Ոչ մուսուլման փոքրամասնությունների կյանքն ու ունեցվածքը այս անգամ կխնայվեն:

Պողոսն իր ռեստորանը Պերա՝ Ռումելի հյուրանոցն է տեղափոխում, Ադա Ջամիի մոտ, անվանափոխելով այն՝ ռեստորան Ռումելի (Հռոմի կամ բյուզանդական ծովափ): Այստեղ ևս նա մույնսիսի հաջողությամբ կշարունակի մատուցել ինչպես իր արևելյան, այնպես էլ «ա լա ֆրանկա» կերակուրները, մի բան, որ տեղացի թուրք քեմալականների համար, որոնք արդեն աչքերը դարձրել էին դեպի Արևմուտք:

Երբ վրա հասավ նրա թոշակի տարիքը, ռեստորանն ստացավ «Աբդուլլահ» անունը և հասավ իր ծաղկման գագաթնակետին: Այն Փարիզի «Մաքսիմ» կամ «Արծաթե աշտարակ» ռեստորանների համարժեքն էր:

Եթե Պողոս Նանուշյանցը, Տիրան և Անտուան Էֆենդիները կամ այլ Էֆենդիներ գտել էին ճեղքը, որտեղից անցնելով հասել էին տնտեսական ճանաչման, ինչ ավելի համաճարեղ բան կարող էր գտնել Սարգիս Մակարոֆը, որպեսզի ադամանդներն ի շահ իրեն շարժեր:

Յուրաքանչյուրն իր հրաշագործությունն ունի:

Սակայն Սարգիսն ինքը ոչ դրամագլուխ ուներ, ոչ էլ խնայողություններ, որպեսզի գոհարավաճառների Գոց-Շուկայում կրպակ վարձեր: Բացի այդ, ամուսնության ծախսերը կահ-կարասու, Երկիր օգնությունը ավելի լինելով, նրան պարտքի մեջ էին խրել:

Դրա հետ մեկտեղ նա հայտնաբերել էր հետևյալը: Ստամբուլի Գոց-Շուկան, ուր կենտրոնացած էր Անատոլիայի, Արևելքի և եվրոպական երկրների ադամանդների, ոսկու, արծաթի, գոհարեղենի, հին արժեքավոր իրերի և այլ ամբողջ հարստությունը, հալումից, ձևափոխություններից և սակարանի գործողություններից հետո այդ նույն հարստությունը նոր փայլով վաճառքի էր դուրս բերվում ու տարվում դեպի այլևայլ հորիզոններ, ցանկասիրության, հեշտանքի, տղամարդկանց մոտ տոփանքի զգացողություններ գրգռելու համար: Գոց-Շուկան ուրեմն մնում էր այն հսկա աներևակայելի ու շլացնող հսկա քուրան, որտեղից Սարգիս Մակարոֆը ինքն էլ պիտի կարկանդակի իր մասը վերցնել:

Նրա դիտումները ճշտվում են: Գոց-Շուկան իր լայն դռները փակում էր երեկոյան ժամը 7-ին և գիշերային պահապանները սուլիչների հզոր ազդակներով դուրս կպարպեն ուշացածներին:

Բայց մի ուրիշ շուկա, ադամանդի շքեղ շուկան, շարունակում է իր առևտուրը մինչև կես գիշեր և անց, զլխավոր պողոտայի մեջ՝ Պերայի, Կոստանդնուպոլսի Champs Élysées-ում: Ամենաշքեղ հագուստի խանութների, կոշիկեղենի վերջին ճիչի ցուցադրանքի, զանազան գույնզգույն գործվածքների ցուցափեղկերի, հրուշակեղենի, սրճարանների, ամենահարգի շքեղ ռեստորանների կողքին փայլում են գոհարավաճառների՝ գիշերվա մեջ շողացող, լուսավորված

ցուցափեղկերը՝ ագուցված կամ միայնակ թանկարժեք բուրբաքների կրակներով:

Երկու համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակահատվածում ամենահռչակավոր գոհարավաճառներն էին՝ հույներ Ֆրանգուլին, Պադոնիսը, իտալացի Գիլդոն, հրեաներ Դիամայնշտայնը, Ալլերը, Կելեպիլը, տիկին Ռաշելը, Գաիտերը, հայեր Լևոն Սարան, Հայկ Քոշեյն, Պետրոս Ազիզյանը, Նուբար Քալաֆաթը, Արամ Քարանը:

Սարգիսը միայն մի լուծում էր տեսնում՝ ձրի խանութ և առանց դրամագլուխ ներդնելու գոհարեղենի տեսականի ձեռք բերել: Ուրեմն իր խանութը բաճկոնի երկու ներքին գրպաններով պիտի սահմանափակվի, նկատի ունենալով, որ զարդեղենի մեծ արժեք կարելի է տեղավորել համեմատաբար ամենափոքր տարածության մեջ, և նրա դրամագլուխը պիտի կազմվի (Consignation) ավանդված գոհարեղեններով: Շարունակելով Գոց-Շուկայում աշխատել, ցերեկը նա իր գործընկերները դարձած գոհարավաճառներից ավանդ ըլլալով հավաքում է Պերայի ընտիր հաճախորդների ճաշակի համեմատ գոհարեղեններ, և երեկոյան ժամը 19-ից հետո բարձրանում է Բեյոլլու շքեղաշուք գոհարավաճառներից դրանք առաջարկելու: Դռնից դուռ, առանց ռիսկի, դե ինչ:

Եվ հրաշքը կատարվում է:

Կարճ ժամանակամիջոցում Սարգիսին հաջողվում է դուրս գալ աղքատությունից:

Մեկնաբանություն XV

Փոքրամասնությունների հարցը քեմալական Թուրքիայում

Մուստաֆա Քեմալը՝ «Աթաթուրքը», թուրքերին ազատագրող «Հայր թուրքերի համար», իսկ հույն և հայ փոքրամասնությունների համար «զլխու ցավ» անձ, առանց դիմադրության Կոստանդնուպոլիս (Ստամբուլ) մտավ 1922 թվականի հոկտեմբերի 19-ին դաշնակիցների թողությամբ Մուդանիայի զինադադար, 11 հոկտեմբերի, 1922 թ., որը

1923 թվականի հուլիսի 24-ին ի վերջո հաստատվեց Լոզանի պայմանագրով:

Հեռվից, շատ հեռվից է գալիս քրիստոնյա փոքրամասնությունների հարցը, որոնք այստեղ շատ հնուց, դեռևս նախապատմական ժամանակաշրջանում էին հաստատվել այն տարածքներում, որոնք ավելի ուշ մուսուլմանական պետությունների կողմից գրավվեցին:

Երկու հակասական, բայց նշանակալից իրադարձություններ այն արդիական են դարձնում:

Առաջինը՝ XIV դարից սկսած խաչակրաց արշավանքների նահանջն էր, որն իսլամության քրիստոնյաների վրա նոր-ուժ տվեց, երկրորդը՝ սուրբ Ռուսաստանի վերելքն էր, որը XVI դարից սկսած նոր պաշտպան դարձավ Իսլամի կողմից ճնշված քրիստոնեության համար:

Սակայն Լենինի հայտնվելը (1917 թ.) կփոխի ռուսական մտացունենքը: Կոմունիստական արագ վերելքից խուճապի մատնված դաշնակիցները, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի հաղթողներն էին, հոգեվարքի մեջ գտնվող իսլամին գորավիզ կանգնեցին, ինչպես նաև Կովկասի թաթարներին (ազերի), Մուստաֆա Բեմալին Թուրքիայում, արաբներին, Իրանին, Աֆղանստանին, Պակիստանին, նպատակ ունենալով Մերձավոր և Միջին Արևելքում նրանց անգլո-ամերիկյան Containment-ի միջոցով պահապան-պատնեշ դարձնել Հնդկաստան և տաք ծովեր տանող ճանապարհներին, ընդդեմ «քայքայիչ» մարքսիզմի:

Լքված՝ հանուն ուրիշների, իրենց անգլիացի և ֆրանսիացի դաշնակիցների կողմից, դավաճանված հույներն ու հայերը զանգվածաբար հեռանում են հայրենիքից կամ Անատոլիայից ու Ստամբուլից՝ թողնելով իրենց ծննդավայրերը ապագա կոտորածների հեռանկարից վախեցած (Թուրքիայում ապրող ազգային փոքրամասնություն կազմող բնակչությունը փոխանակում էին այլ երկրներում ապրող ազգային փոքրամասնություն կազմող թուրքերով):

Կիլիկիայում, Կովկասում, Միջերկրական ծովի ափերին, հայերի փախուստն է (1920-21 թթ.) Փոքր Ասիայի

արևմուտքում, Սմիռնիայում (Իզմիր), Իոնական ափերին՝ հույների փախուստն է (1922 թ.):

Ստամբուլի 600.000-ից 250.000 կազմող հայ բնակչությունը հանկարծակի իջնում է 80.000 (1922 թ. վերջում), հույների՝ նույն թվականին իջնում է 120.000-ի:

Սակայն, ինչպես արդեն նշվել է, Մուստաֆա Բեմալը կհարգի Սուդանիայի իր ստորագրությունը: Քրիստոնյաների կոտորածներ և նրանց ունեցվածքի հափշտակություն Ստամբուլում չի կատարվի, գոնե իր կենդանության օրոք: Ընդհակառակը, այն դաժան կպատժի քուրդ բնակչությանը (1925 թ.), առանց հաշվի առնելու նրանց մուսուլման, նույնիսկ սունիթ լինելու հանգամանքը: Մուստաֆա Բեմալը, սակայն, թուրք ժողովրդի ապագայի համար կրոնից այն կողմ անցնող տեսակետներ ուներ, որ մոտակա մասերից մեկում կքննարկենք:

Նա մահացավ 1938 թվականի նոյեմբերին, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, Ստամբուլում և Թուրքիայում դեռևս մնացած քրիստոնյա փոքրամասնությունների համար ճակատագրական նշանակալից մի ժամանակաշրջան:

Սարգիս Մակարոֆը Ստամբուլում մնացած քրիստոնյա այդ փոքրամասնությունների թվին էր պատկանում: Դրա հետ մեկտեղ սկզբում նրանք ճնշման չենթարկվեցին քեմալականների կողմից, նրանցից մի մասը նույնիսկ նախագուշական միջոցներ ձեռք առավ՝ օտարախաղատակները պահպանեցին իրենց օտար հպատակությունը: Մյուսները՝ փախստականներ, նախնականներ, «սպիտակ» ռուսներ, անհայրենիքներ, օսմանականներ, ասորիներ, խլդանիներ և այլն... դրանցից մի մասը հաջողեցրին օտար անձնագրեր ձեռք բերել:

Քանի որ փորձից գիտեին, որ թուրք կամ օսմանյան պետությունը պատմության թեժ պահերին խստորեն պատժում է միայն իր քրիստոնյա հպատակներին: Թուրքիայում հաստատված օտարախաղատակ քրիստոնյաներին համարյա միշտ խնայել էին:

Յարական Ռուսաստանի հպատակները մեծ մասամբ գերադասեցին խորհրդային քաղաքացիություն ընդունել, երբ 1924 թվականին Թուրքիայի ռուս-սովետական դեսպանատնից նրանց կանչեցին անձնագրերը փոխելու: Թուրքական հպատակություն կամ մանսեմյան անձնագիր ընտրելու փոխարեն, նրանք նախընտրեցին իրենց ռուսական ցարական անձնագիրը խորհրդային անձնագրով փոխել: Սարգիս Մակարոֆի և 1915 թվականի Տեղահանությունից ողջ մնացած նրա ուղեկիցների համար ոչինչ չէր կարող ավելի խելամիտ լինել: Չէ՞ որ իրենց ռուսական անձնագիրն էր, որ Դեյր-էզ-Ջորում նրանց փրկել էր հավաստի մահից:

Դա արդեն անցյալ էր:

Ապագան սակայն ցույց կտա նրանց իրավացիությունը:

Քանի որ Մուստաֆա Բեմալ Աթաթուրքի մահից հետո (1938 թ.), Թուրքիան կմտնի քաղաքական խանգարումների մի երկար ժամանակաշրջան: Եվ ամեն անգամ քրիստոնյա փոքրամասնություններն են, նայած իրենց սահմանափակ քանակին, որ թուրքերի աչքում համաշխարհային քրիստոնեության խորհրդանշական ներկայացուցիչներ լինելով, շանթարգելների մման իրենց վրա են քաշում թուրք մուսուլմանների ցեղային ու կրոնական ժառանգական ատելության կայծերը:

1. Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկզբում (1939-45) իշխանության գլուխ գտնվող Իսմեթ Ինյոյու-Սարաջողլու ռեակցիոն գույզը հայտարարեց ոչ մուսուլման երիտասարդների 20 դասակարգի զինահավաք 1941 թվականի մայիսին (միայն թուրքահպատակ հրեաներ, հույներ և հայեր): Այդ դժբախտներին մերժում էին զինվորի համազգեստը և անվերադարձ հրամանով (անվերադարձ հրաման. գաղտնի հրաման, որ կնախատեսեր 20 դասակարգի բնաջնջումը, ճամփաշինությունը ավարտելու համար) ուղարկում աշխատանքային ջոկատների ենթակայությանը: Անատոլիայում ճանապարհներ փորում և պատրաստում՝ հաշվի առնելով Կովկասի (Բաքու) նավթի հորերը

գրավելու նպատակով գերմանական բանակի մոտալուս երբը այդ ճանապարհներով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը (1914-18 թթ.) արդյոք չէ՞ր ծառայել որպես արդարացում «Երիտթուրքերի» ցեղապաշտ սերունդներին, որպեսզի Մեծ Տեղահանության ու կոտորածների (1915 թ.) ենթարկեին Թուրքիայի ամբողջ հայ բնակչությանը:

Սակայն օտար անձնագիր ունեցողներին, ինչ ազգի էլ պատկանեին ծագումով, ոչ մի պատերազմի ժամանակ չէին անհանգստացրել: Եթե անգամ չարաշահման դեպքեր եղել էին, ինչպես Սարգիս Մակարոֆի և նրա ուղեկիցների դեպքը, ի վերջո չարաշահումները ուղղվել էին:

2. 1942 թվականի նոյեմբերին, մեկ այլ փորձանք եկավ ոչ մուսուլման թուրքահպատակների գլխին, երբ հիտլերյան բանակները վերջնական հարձակման համար շարվեցին Լենինգրադ-Մոսկվա-Ստալինգրադ-Կովկաս անհաղթահարելի գծի վրա:

Այդ փորձանքը ունևորության տուրքն էր, որ հռչակվեց 1942 թ. նոյեմբերի 11-ին Ինյոյու-Սարաջողլու նույն գույզի կողմից: Այդ տուրքն իրավունք էր տալիս թուրքական տուրքի վարչությանը արժեքավորելու յուրաքանչյուր քաղաքացու ունեցվածքը և համապատասխանաբար տուրք նշանակելու: Նույն օրերն էր քաղաքացու բողոքարկման ու դիմումի բացարկման որևէ իրավունք:

Կարելի է հարց տալ, թե ի՞նչ կապ գոյություն ուներ գերմանացիների իրար հաջորդող հաղթանակների և ունևորության տուրքի միջև:

Բանն այն է, որ թուրքական ցեղապաշտ ու ռեակցիոն տեղական իշխանությունը հույսը դնում էր մացիստների վճռական հաղթանակի վրա, որպեսզի պատերազմի մեջ մտնեն ու վերանվաճեն Կովկասը, միավորելու համար Կասպից ծովի այս և մյուս կողմի թուրք բնակչությունները:

Սա Մեծ Թուրքիայի պանթուրքիստ երազանքի, իրականացումը կդառնար Բոսֆորի ափերից մինչև Բայկալ լիճ, ե-

րագանք, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ չէր հաջողվել իրականություն դառնալ:

Ունևորության տուրքը և ոչ-մուսուլման փոքրամասնությունների խտրական գորահավաքը, այլ միջոցների հետ միասին, Կովկասով ԽՍՀՄ-ի վրա գերմանացիների հետ միասին թուրքական մոտավորապես հարձակման մի մասն էին կազմում:

Գալով ունևորության տուրքին, ունեցվածքի արժեքավորումն ու տուրքերի նշանակումը կատարվում էին հարկատուների կրոնական ու ցեղապաշտական պատկանելությամբ ելնելով:

Այսպես, մուսուլման թուրքերի ունեցվածքը շատ ցածր էր գնահատվում, հետևաբար, վճարման համար ծիծաղելիորեն չնչին տուրք էր դրվում:

Օտարների համար և իսլամի հավատափոխված հրեաների համար՝ իսլամ դարձած Սելանիկլի հրեաներ տուրքը տանելի էր:

Սակայն ոչ մուսուլման թուրք քաղաքացիների համար (հրեաներ, հույներ, հայեր) այն տնտեսական կոտորած դարձավ: Նրանց ունեցվածքը իրական արժեքից 10-20 անգամ բարձր էր գնահատվում, որի հետևանքով տուրքը 2-3 անգամ բարձր էր ունեցվածքի արժեքից: Մի մանր հայ արհեստավոր կամ մի շրջիկ հրեա վաճառող ցուցակներում կարդում էին իրենց անվան դիմաց՝ հարկված է այն ժամանակվա մեկ կամ երկու միլիոն թուրքական ոսկի (կամ այսօրվա ֆրանսիական ֆրանկ): Վճարման պայմանաժամերը, չվճարման կամ մասնակի վճարումների պատիժները խիստ դաժան էին: Եթե 15 օրում տուրքը լրիվ չէր վճարվում, ապա շարժական և անշարժ գույքերը՝ խանութ, գրասենյակ և ամեն տեսակի ունեցվածք, բռնագրավվում էին ու աճուրդի հանվում: Դրան հաջորդում էր՝ ֆիզիկական պատիժը: Տուրքի տակ դրված պարտապանը հենց Անատոլիա էր արքայություն՝ Աշկալե, Էրզրում (բահով, բլունգով, բրիչով) ճանապարհներ կառուցելու, մեկ ոսկի պարտքի դիմաց՝ մեկ օրվա հաշվարկով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի հայ արքայությունների պատկերը, որոնց ունեցվածքը չնչին գնով էր վաճառվում այն ժամանակ, այդ պատկերը միայն 25 տարի անց, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի աճուրդներում կրկին հայտնվեց: Եվ ասել, թե պատմությունը հավերժ կրկնություն չէ՞...:

Դեռ աչքիս առաջ է Ստամբուլի հռչակավոր հունական հրուշակեղենի խանութը՝ “High-Life”, ուր սեղանի վրա բարձրացած թուրք կատարածում, որ բարձրաձայն բղավելով վաճառում էր մեկ առ մեկ թխվածքներն ամենամեծ գին տվողներին: Ի մեծ երջանկություն խուժանի, վաճառվում էր հատը 10 կամ 20 դուրուշով (10 կամ 20 դահեկան):

Անատոլիայի բոլոր գավառներից թուրքերը խուժել էին Ստամբուլ, որպեսզի ամենաչնչին գներով գյավուրների՝ անհավատների ունեցվածքը ձեռք բերեն: Մի օրից մյուսը նրանք դառնում էին քաղաքի ամենագեղեցիկ հարկաբաժինների տերեր, շքեղագույն առանձնատներ էին ձեռք բերում Բոսֆորում ու Իշխանյաց կղզիներում, և հաստատվում էին Գալաթայի, Էմինոնյուի, Պերայի գործարար կենտրոններում: Ասում են, թե Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ Իսմեթ Ինյունյուն հայտարարել էր, որ այդ գյավուրներին «շրջիկ լիմոն վաճառողներ» կդարձնի:

Սակայն նրան չէր հաջողվել խոստումը կատարել: Զանի որ երկու գլխավոր հետևանքները հիմնավորապես խախտեցին պանթուրքիստ ռեակցիոներների, ինչպես նաև պանգերմանիստների ծրագրերը:

1. Ստալինի՝ Մոսկվայից հեռանալու մերժումը, Կուլքիշև՝ Ուրալ (1942) գնալու համար, ուր տեղափոխվելու ձգտում ուներ նրա կառավարությունը, էլ ավելի ուժեղացրեց խորհրդային ժողովրդի պայքարի կամքը:

2. Կարմիր բանակի Ստալինգրադյան հակահարձակումն ու մարաջախտ ֆոն Պաուլուսի դեմ տարած լիակատար հաղթանակը (1943 թվականի սկիզբ) փոխեցին Եվրոպայի ճակատագիրը և Միացյալ Նահանգներին ստիպեցին Նորմանդիայում ափ իջնելու վճիռ ընդունել (1944 թ., հունիս):

Թուրքիան անմիջապես ազատ արձակեց 20 դասակարգերի անհիմն զորակոչիկներին (հրեաներ, հույներ, հայեր), վերացրեց ունևորության տուրքի չվճարված պարտքը և տուն ուղարկեց տաժանակիր աշխատանքի դատապարտված ոչ մուսուլման պարտատուներին: Եվ ամեն ինչ, կարծես հրաշքով, դեմոկրատական կարգով ընթացավ (1943 թ.):

Սարգիս Մակարոֆն ու քսան հազար ոչ-թուրքահայատակ փոքրամասնությունները, իրենց օտարերկրյա անձնագրերի հովանու տակ, առանց մեծ կորուստների անցան Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակը: Դեպքերի բերումով նրանք օգտվեցին թուրքերի չեզոքությունից: Քանի որ Իսմեթ Ինոնյուի ռեակցիոն և ցեղապաշտ Թուրքիան այս անգամ ևս միայն Գերմանիայի կողքին պատերազմի մեջ մտնել էր ցանկանում, ինչպես Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ:

Բայց Ստալինգրադով սկսված (1943 թ.) ռուսների հաղթանակների շարքը ապացուցեց, որ մացիստները պիտի հաղթվեին պատերազմում: Առանց ոգևորության թուրքերն ընտրեցին չեզոքությունը: Էնվեր փաշայի՝ 1914 թվականին երկիրը գերմանացիների կողքին պատերազմի մեջ նետելու խեղճությունն այս անգամ դաս հանդիսացավ նրանց: Բայց մյուս կողմից, անգլո-ֆրանսիացիների և ռուսների հանդեպ ունեցած ալերգիան արգելք էր հանդիսանում նրանց այդ կողմն ընտրելուն: Այդ չեզոքությունից զատ նրանք այլընտրանք չունեին: Վերջին պահին միայն, այն էլ Սիացյալ Նահանգների ճնշմամբ, նրանք 1945 թվականի փետրվարի 23-ին Գերմանիային և Ճապոնիային ձևականորեն պատերազմ հայտարարեցին առանց զորքերը ռազմադաշտ ուղարկելու: Չինադադարը կնքվեց 1945 թվականի մայիսի 8-ին:

Այդ պահին Ռուզվելտն արդեն մահացած էր (12 ապրիլի, 1945 թ.) և փոխնախագահ Հարրի Տրումենն էր մախազահական աթոռին նստում:

Թուրքիայում տիրող ահա այդպիսի խաղաղ մթնոլորտում էր, որ 1925 թվականից սկսած, Սարգիս Մակարոֆը

դանդաղորեն ադամանդների և զոհարեղենի առևտրի մեջ էր մուտք գործում, որը նրան ունևորության կտանի և միաժամանակ կհասցնի նրա սպանությանն ու խանութի կողոպտմանը 1949 թվականի ապրիլին, իրադարձություններ, որ նկարագրված են «Դեյր-Էզ-Չորի աքսորյալ»-ի սկզբում:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Հարգելի՛ ընթերցողներ

«Դեյր-Էզ-Ձորի արքայալը» գրքի ընթերցումից հետո (հայերեն կամ ֆրանսերեն) շատերը նամակներով կամ հանդիպումների ընթացքում դիմում էին ինձ բազմաթիվ հարցերով, որոնք վերաբերում էին տեղահանված, քստրված հայերի առօրյային, հիմք ընդունելով իմ հոր՝ Սարգսի օրինակը:

Ելնելով ընթերցողների ցանկություններից՝ ես խմբավորեցի դրանք և ձեր ուշադրությանն եմ ներկայացնում առաջացած հարցերի պատասխանները:

1. Հայախոս ընթերցողները ցանկանում էին ունենալ Սարգսի օրագրի ամբողջական՝ իրենց սեփական պատճենը: Առաջին անգամ էին նրանք հանդիպում մեծ տեղահանությանը վերաբերող հավաստի մի վավերագրի, որը օր օրի էր գրվել հայոց ողբերգության անմիջական վայրերում, և ցանկանում էին իրենք անձամբ վերծանել Սարգսի ձեռքով գրված տողերը:

2. Ընթերցողներից ոմանք զարմանքով ծանոթացան Սարգսի նոթերին, որոնք եղած պատկերացումներից տարբերակվող, նոր տեսանկյունից ներկայացրին տեղահանութ-

յան «դեմքը»: Դա, իրոք, այդպես է: Իմ կողմից ես կարող եմ միայն նշել, որ Սարգսի օրագրում տեղ գտած դեպքերը, հանդիպումները և շփումները իրեն շրջապատող մարդկանց հետ նկարագրվել, գրանցվել են տեղում, նույն օրը, ինչը և հնարավորություն է սնգ ընձեռում զգալ և վերապրել կատարվածի իրական միջավայրն ու ոգին:

Կան, իհարկե, 1915 թ. հայոց ողբերգությունը վերապրածների ուրիշ վկայություններ: Բայց դրանք հիմնականում արված են մի քանի ամիս, նույնիսկ մի քանի տարի հետո: Մեծ մասամբ այդ թեմայով գրքեր սկսեցին լույս տեսնել 1950-ականների սկզբից, իսկ իրադարձությունները, որոնք նկարագրվում են շատ տարիներ անց, որոշ մոլորությունների և տարակուսանքի տեղիք են տալիս, դեպքերը և ժամանակի քաղաքական անցուդարձը արդեն խիստ անճանաչողական, ինչ-որ չափով աղավաղված են, ինչը ընդունելի չէ պատմական գրականության համար:

Մարդը քարից չէ, սառնասրտությունը երբեմն Սարգսին էլ է դավաճանում, բայց ամբողջ հիշատակարանում չկա և ոչ մի նախապես մտածված, հղացած միտք: Սարգսի շարադրանքը զերծ է որևէ գրական խմբագրումից և պարզությամբ է արտաբերում իր հոգեկան և ֆիզիկական ամբողջ ցավը: Հավանաբար, հենց դրանում է կայանում Դեյր-Էզ-Չորի աքսորյալի օրագրի ինքնատիպությունը:

3. Ընթերցողներին հետաքրքրում է նաև Սարգսի ռուսահայատակության պահպանման պատճառները: Աքսորից վերադառնալուն պես նա ընտրություն ուներ.

ա) վերադառնալ Ռուսիա, ուր տիրում էին սովը, գործազրկությունը և քաղաքացիական պատերազմը «սպիտակների» և «կարմիրների» միջև,

բ) թուրքահայատակ դառնալ,

գ) Նանսենի անձնագիր ստանալ և հետագայում, պարտադիր կարգով, լքել Ստամբուլը, բայց ու՞ր գնար,

դ) պահպանել իր ռուսահայատակությունը (որը հետագայում վերածվեց ՍՍՀՄ հպատակության), ինչը փրկեց

նրան 1916 թ. սեպտեմբերին, ու շարունակել ապրել այնտեղ, ուր նա գտնվում էր:

Սարգիսը վերջինն ընտրեց, ինչպես և ռուսական անձնագրեր ունեցող իր հայ ընկերների մեծամասնությունը: Իր հորեղբորորդի Օնիկը, վերադառնալով Ռուսաստան, մի քանի տարի անց սպանվեց Կովկասում՝ ընդհարումներից մեկի ժամանակ:

Ոմանք հարցնում էին՝ ինչու՞ է ազգանունը Մակարոֆ:

Հայերը Ռուսաստանում ապրող մյուս ժողովուրդների մեծամասնության հետ Ռուսական կայսրության հպատակության նշան, իրենց ազգանուններում ընդունեցին -ով, -ովա կամ -ոֆ վերջածանցը: Օսմանյան կայսրությունում հայերի ազգանունների վերջածանցներն էին -յան կամ -օղլու: Ես բավականին խորն եմ ուսումնասիրել հայոց ազգանունների, անունների և հայրանունների ծագումնաբանությունը, որը պատրաստ է շուտով լույս տեսնելու: Ինչ վերաբերում է մեր ընտանիքի տոհմածառին, ապա այն, ինչպես ինձ հաջողվեց պարզել, սերում է 1830 թ. Էրզրումի շրջակայքի Արգատագյուղից: Այդ ժամանակ մայր Մագարը, քրդերի հերթական դավադիր հարձակումից հետո, որի ժամանակ սպանվեցին իր ամուսինն ու երկու զավակները, ամբողջ հայ բնակչության հետ տեղափոխվում է Կովկաս, որը պատկանում էր Ռուսական կայսրությանը:

Ադրիանապոլսի՝ 1829 թ. Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև կնքված խաղաղության դաշնագիրը թույլ էր տալիս 1,5 տարվա ընթացքում հայերին իրենց ունեցվածքով տեղափոխվել Ռուսաստան: Այսպես 100 000 հայեր հայտնվում են ռուսական Կովկասում: Մագարի բազմադուր ընտանիքը ցարական իշխանությունը ուղարկեց ք. Ախալքալաք, այս և մյուս ընտանիքներին տրամադրելով բավական բարեկեցիկ տներ: Սկսած այդ ժամանակվածից՝ ընտանիքը ստանում է Մագարով, հետագայում՝ Մակարով (Մակարոֆ) ազգանունը:

4. Ընթերցողները որոշակի զարմանք են արտահայտում Սարգսի նոթերում կարդալով, որ տեղահանության թուրք

կազմակերպիչները գործողությունների որոշ ազատություն էին արամադրել աքսորված հայերին: Բերեմ մի քանի օրինակ.

ա) չնայած աքսորյալ հայերի վատ վիճակին՝ նրանք, այնուամենայնիվ, գտնվում էին թուրք ժանդարմների ու զինվորների պաշտպանության ներքո՝ ինչ-որ չափով զերծ մնալով տեղացի գողերի և ավազակների հարձակումներից: Դեյր-էզ-Չորում, ուր Սարգիսը մնաց 8,5 ամիս, տեղական թուրք իշխանությունները հրամայել էին ամեն մի աքսորյալին օրական 100 գ հաց բաժանել, իսկ աշխատող աքսորյալներին նույնիսկ աշխատավարձ էին տալիս: Նկատի պետք է ունենալ, որ այդ ժամանակ օսմանյան բանակը բացարձակ անկարգ, խարխուլ վիճակում էր:

բ) տեղաշարժվելու հնարավորություն (քաղաք դուրս գալը և այլն), ամուսնություններ,

գ) մանր առևտրով զբաղվելու հնարավորություն, նախապես թուրք ժանդարմներին կաշառելով,

դ) ազատ դավանելու հնարավորություն, պատարագների մատուցում, կրոնական ծեսերի, հարսանիքների, տոների մշում և այլն,

ե) նամակագրական կապ Թուրքիայի սահմաններում և արտերկրի հետ (Ռուսաստան),

զ) աքսորյալներին դրամական փոխանցումների՝ ազատություն օսմանյան փոստի և բանկերի միջոցով, ամերիկյան կազմակերպությունների աքսորյալներին ֆինանսական օգնություն տրամադրելու հնարավորություն,

է) աքսորյալ օտարահպատակ հայերի վրա միջազգային համաձայնությունների և պայմանագրերի տարածում,

ը) աքսորյալ օտարահպատակ հայերին հասցրած վնասի դիմաց թուրքական պետության դրամական հատուցումը,

թ) բնակության վայրի ընտրության հնարավորություն (սահմանափակումներով),

ժ) հայկական պարբերականներին և օրաթերթերին բաժանորդագրվելու և ստանալու հնարավորություն (օրինակ՝ «Ժամանակ» օրաթերթը),

ժա) կաշառելով թուրք ժանդարմներին՝ պատահում էին աքսորյալների փախուստներ, բազմաբնույթ գործարքների կնքումներ և այլն: Ընդհանրապես, թուրք ժանդարմներին կաշառելը՝ «շփման» այդ յուրահատուկ ձևը, մեծ նշանակություն ուներ աքսորյալների առօրյայում, դրանից էին կախված կենցաղի պայմանների բարելավումը, կապը արտաքին աշխարհի հետ, տարբեր գործարքները, ազատությունը.

ժբ) բայց բոլոր թվարկված կետերը ամենևին էլ չէին բացառում սպանությունները, բռնությունները, գողությունները, անօրինականությունները հայերի նկատմամբ թուրք ոստիկանների ու ժանդարմների կողմից, այդ դաժան բարբարոսությունների նկարագրություններով լի են Սարգսի օրագրի էջերը,

ժգ) Սարգիսը հայկական ճամբարում և բուն Դեյր-էզ-Չորում մնացել էր մոտ 8,5 ամիս:

Դեյր-էզ-Չորը մնում է մի կատարյալ առեղծվածային վայր: Ինչպես գրում է Սարգիսը, իր շրջապատում չգտնվեց սպանությունների և ոչ մի վկա, բայց լուրեր էին պտտվում Եփրատի մյուս ափին տեղի ունեցած սարսռազդու իրադարձությունների մասին: Ասում էին, գետը սպանված հայերի նետված դիակներից արնագույն էր դարձել:

Դուրին կլինեք մի քանի օրվա ընթացքում ոչնչացնել հայերի բազմահազար զանգվածը, մանավանդ որ այն «խնամքով» պահպանվում էր օտարի, հետևաբար՝ վկայի աչքերից:

Հայերը տանջամահ էին լինում՝ մեռնում էին սովից, ցրտից, հոգնածությունից, հիվանդություններից, անելանելիությունից:

Հետո ժամանում էին աքսորյալների նոր խմբեր՝ մեռածների փոխարեն: Այդ բոլոր տեսարանների վկան էր Սարգիսը 8,5 ամսվա ընթացքում, ինչը և նկարագրել է իր օրագրի էջերում:

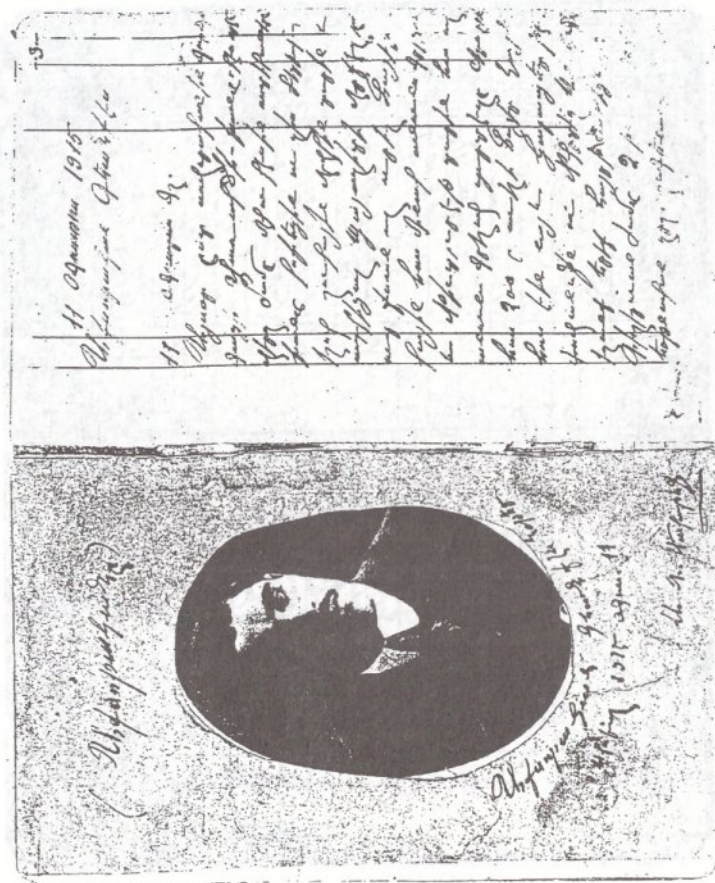
1918 թ. Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո ամերիկական և եվրոպական բարեգործական կազմակերպու-

յունները ժամանեցին Դեյր-էզ-Չոր, Եփրատ, Կիլիկիա, որտեղ անտանելի պայմաններում գտան համարյա 1 մլն կենդանի մնացած հայերի: Այդ դժբախտներին ուղարկեցին արևմտյան երկրներ, որոնց տնտեսությունը երկարատև պատերազմի հետևանքով գտնվում էր անկման վիճակում: Նրանք այնտեղ պետք է համալրեին աշխատող ձեռքի պակասը:

Հայերի համար շատ ավելի լավ բարեգործություն կլինեին, եթե կյանքի կոչվեին Սևրի դաշնագրի պայմանները: Պետք էր կենդանի մնացած բոլոր հայերին թողնել իրենց պապերի հողում, իրենց բնակավայրերում, որտեղ նրանք ծնվել և մեծացել էին՝ հավատարիմ մնալով իրենց սովորույթներին, ավանդություններին, լեզվին, հարազատ բնակչմայական պայմաններին՝ հանուն իրենց տարածքների պահպանության:

Հարկ է նշել, որ 1918–1919 թթ. բարեգործական օգնությունը ազատեց Հայաստանը հայերից, նրա տեղաբնիկներից՝ սկիզբ դնելով հայկական համաշխարհային սփյուռքին, ինչը անխուսափելիորեն տանում է տարրալուծման:

Փարիզում 1998 թ. ապրիլի 16–18 Սորբոնի համալսարանում անցկացրած կոլոկվիումի փաստաթղթերը («Հայոց ցեղասպանության արդիականությունը», CRDA—CDCA) միայն հաստատում են Դեյր-էզ-Չորի աքսորյալի վկայությունները:

11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

[illegible]

1. 1915
 2. 1916
 3. 1917
 4. 1918
 5. 1919
 6. 1920
 7. 1921
 8. 1922
 9. 1923
 10. 1924
 11. 1925
 12. 1926
 13. 1927
 14. 1928
 15. 1929
 16. 1930
 17. 1931
 18. 1932
 19. 1933
 20. 1934
 21. 1935
 22. 1936
 23. 1937
 24. 1938
 25. 1939
 26. 1940
 27. 1941
 28. 1942
 29. 1943
 30. 1944
 31. 1945
 32. 1946
 33. 1947
 34. 1948
 35. 1949
 36. 1950
 37. 1951
 38. 1952
 39. 1953
 40. 1954
 41. 1955
 42. 1956
 43. 1957
 44. 1958
 45. 1959
 46. 1960
 47. 1961
 48. 1962
 49. 1963
 50. 1964
 51. 1965
 52. 1966
 53. 1967
 54. 1968
 55. 1969
 56. 1970
 57. 1971
 58. 1972
 59. 1973
 60. 1974
 61. 1975
 62. 1976
 63. 1977
 64. 1978
 65. 1979
 66. 1980
 67. 1981
 68. 1982
 69. 1983
 70. 1984
 71. 1985
 72. 1986
 73. 1987
 74. 1988
 75. 1989
 76. 1990
 77. 1991
 78. 1992
 79. 1993
 80. 1994
 81. 1995
 82. 1996
 83. 1997
 84. 1998
 85. 1999
 86. 2000
 87. 2001
 88. 2002
 89. 2003
 90. 2004
 91. 2005
 92. 2006
 93. 2007
 94. 2008
 95. 2009
 96. 2010
 97. 2011
 98. 2012
 99. 2013
 100. 2014
 101. 2015
 102. 2016
 103. 2017
 104. 2018
 105. 2019
 106. 2020
 107. 2021
 108. 2022
 109. 2023
 110. 2024
 111. 2025
 112. 2026
 113. 2027
 114. 2028
 115. 2029
 116. 2030
 117. 2031
 118. 2032
 119. 2033
 120. 2034
 121. 2035
 122. 2036
 123. 2037
 124. 2038
 125. 2039
 126. 2040
 127. 2041
 128. 2042
 129. 2043
 130. 2044
 131. 2045
 132. 2046
 133. 2047
 134. 2048
 135. 2049
 136. 2050
 137. 2051
 138. 2052
 139. 2053
 140. 2054
 141. 2055
 142. 2056
 143. 2057
 144. 2058
 145. 2059
 146. 2060
 147. 2061
 148. 2062
 149. 2063
 150. 2064
 151. 2065
 152. 2066
 153. 2067
 154. 2068
 155. 2069
 156. 2070
 157. 2071
 158. 2072
 159. 2073
 160. 2074
 161. 2075
 162. 2076
 163. 2077
 164. 2078
 165. 2079
 166. 2080
 167. 2081
 168. 2082
 169. 2083
 170. 2084
 171. 2085
 172. 2086
 173. 2087
 174. 2088
 175. 2089
 176. 2090
 177. 2091
 178. 2092
 179. 2093
 180. 2094
 181. 2095
 182. 2096
 183. 2097
 184. 2098
 185. 2099
 186. 2100
 187. 2101
 188. 2102
 189. 2103
 190. 2104
 191. 2105
 192. 2106
 193. 2107
 194. 2108
 195. 2109
 196. 2110
 197. 2111
 198. 2112
 199. 2113
 200. 2114
 201. 2115
 202. 2116
 203. 2117
 204. 2118
 205. 2119
 206. 2120
 207. 2121
 208. 2122
 209. 2123
 210. 2124
 211. 2125
 212. 2126
 213. 2127
 214. 2128
 215. 2129
 216. 2130
 217. 2131
 218. 2132
 219. 2133
 220. 2134
 221. 2135

Otago 1915

26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

Otago 1915

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

Otago 1915

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

Otago 1915

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

11.	11.
May 1st 1865 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31	May 1st 1865 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31

18-
 19-
 20-
 21-
 22-
 23-
 24-
 25-
 26-
 27-
 28-
 29-
 30-
 31-
 32-
 33-
 34-
 35-
 36-
 37-
 38-
 39-
 40-
 41-
 42-
 43-
 44-
 45-
 46-
 47-
 48-
 49-
 50-
 51-
 52-
 53-
 54-
 55-
 56-
 57-
 58-
 59-
 60-
 61-
 62-
 63-
 64-
 65-
 66-
 67-
 68-
 69-
 70-
 71-
 72-
 73-
 74-
 75-
 76-
 77-
 78-
 79-
 80-
 81-
 82-
 83-
 84-
 85-
 86-
 87-
 88-
 89-
 90-
 91-
 92-
 93-
 94-
 95-
 96-
 97-
 98-
 99-
 100-
 101-
 102-
 103-
 104-
 105-
 106-
 107-
 108-
 109-
 110-
 111-
 112-
 113-
 114-
 115-
 116-
 117-
 118-
 119-
 120-
 121-
 122-
 123-
 124-
 125-
 126-
 127-
 128-
 129-
 130-
 131-
 132-
 133-
 134-
 135-
 136-
 137-
 138-
 139-
 140-
 141-
 142-
 143-
 144-
 145-
 146-
 147-
 148-
 149-
 150-
 151-
 152-
 153-
 154-
 155-
 156-
 157-
 158-
 159-
 160-
 161-
 162-
 163-
 164-
 165-
 166-
 167-
 168-
 169-
 170-
 171-
 172-
 173-
 174-
 175-
 176-
 177-
 178-
 179-
 180-
 181-
 182-
 183-
 184-
 185-
 186-
 187-
 188-
 189-
 190-
 191-
 192-
 193-
 194-
 195-
 196-
 197-
 198-
 199-
 200-
 201-
 202-
 203-
 204-
 205-
 206-
 207-
 208-
 209-
 210-
 211-
 212-
 213-
 214-
 215-
 216-
 217-
 218-
 219-
 220-
 221-
 222-
 223-
 224-
 225-
 226-
 227-
 228-
 229-
 230-
 231-
 232-
 233-
 234-
 235-
 236-
 237-
 238-
 239-
 240-
 241-
 242-
 243-
 244-
 245-
 246-
 247-
 248-
 249-
 250-
 251-
 252-
 253-
 254-
 255-
 256-
 257-
 258-
 259-
 260-
 261-
 262-
 263-
 264-
 265-
 266-
 267-
 268-
 269-
 270-
 271-
 272-
 273-
 274-
 275-
 276-
 277-
 278-
 279-
 280-
 281-
 282-
 283-
 284-
 285-
 286-
 287-
 288-
 289-
 290-
 291-
 292-
 293-
 294-
 295-
 296-
 297-
 298-
 299-
 300-
 301-
 302-
 303-
 304-
 305-
 306-
 307-
 308-
 309-
 310-
 311-
 312-
 313-
 314-
 315-
 316-
 317-
 318-
 319-
 320-
 321-
 322-
 323-
 324-
 325-
 326-
 327-
 328-
 329-
 330-
 331-
 332-
 333-
 334-
 335-
 336-
 337-
 338-
 339-
 340-
 341-
 342-
 343-
 344-
 345-
 346-
 347-
 348-
 349-
 350-
 351-
 352-
 353-
 354-
 355-
 356-
 357-
 358-
 359-
 360-
 361-
 362-
 363-
 364-
 365-
 366-
 367-
 368-
 369-
 370-
 371-
 372-
 373-
 374-
 375-
 376-
 377-
 378-
 379-
 380-
 381-
 382-
 383-
 384-
 385-
 386-
 387-
 388-
 389-
 390-
 391-
 392-
 393-
 394-
 395-
 396-
 397-
 398-
 399-
 400-
 401-
 402-
 403-
 404-
 405-
 406-
 407-
 408-
 409-
 410-
 411-
 412-
 413-
 414-
 415-
 416-
 417-
 418-
 419-
 420-
 421-
 422-
 423-
 424-
 425-
 426-
 427-
 428-
 429-
 430-
 431-
 432-
 433-
 434-
 435

27	28	29	30
13	14	15	16
17	18	19	20
21	22	23	24
25	26	27	28
29	30	31	32
33	34	35	36
37	38	39	40
41	42	43	44
45	46	47	48
49	50	51	52
53	54	55	56
57	58	59	60
61	62	63	64
65	66	67	68
69	70	71	72
73	74	75	76
77	78	79	80
81	82	83	84
85	86	87	88
89	90	91	92
93	94	95	96
97	98	99	100

27	28	29	30
13	14	15	16
17	18	19	20
21	22	23	24
25	26	27	28
29	30	31	32
33	34	35	36
37	38	39	40
41	42	43	44
45	46	47	48
49	50	51	52
53	54	55	56
57	58	59	60
61	62	63	64
65	66	67	68
69	70	71	72
73	74	75	76
77	78	79	80
81	82	83	84
85	86	87	88
89	90	91	92
93	94	95	96
97	98	99	100

1865 1866 1867 1868 1869 1870 1871 1872 1873 1874 1875 1876 1877 1878 1879 1880 1881 1882 1883 1884 1885 1886 1887 1888 1889 1890 1891 1892 1893 1894 1895 1896 1897 1898 1899 1900 1901 1902 1903 1904 1905 1906 1907 1908 1909 1910 1911 1912 1913 1914 1915 1916 1917 1918 1919 1920 1921 1922 1923 1924 1925 1926 1927 1928 1929 1930 1931 1932 1933 1934 1935 1936 1937 1938 1939 1940 1941 1942 1943 1944 1945 1946 1947 1948 1949 1950 1951 1952 1953 1954 1955 1956 1957 1958 1959 1960 1961 1962 1963 1964 1965 1966 1967 1968 1969 1970 1971 1972 1973 1974 1975 1976 1977 1978 1979 1980 1981 1982 1983 1984 1985 1986 1987 1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100 2101 2102 2103 2104 2105 2106 2107 2108 2109 2110 2111 2112 2113 2114 2115 2116 2117 2118 2119 2120 2121 2122 2123 2124 2125 2126 2127 2128 2129 2130 2131 2132 2133 2134 2135 2136 2137 2138 2139 2140 2141 2142 2143 2144 2145 2146 2147 2148 2149 2150 2151 2152 2153 2154 2155 2156 2157 2158 2159 2160 2161 2162 2163 2164 2165 2166 2167 2168 2169 2170 2171 2172 2173 2174 2175 2176 2177 2178 2179 2180 2181 2182 2183 2184 2185 2186 2187 2188 2189 2190 2191 2192 2193 2194 2195 2196 2197 2198 2199 2200 2201 2202 2203 2204 2205 2206 2207 2208 2209 2210 2211 2212 2213 2214 2215 2216 2217 2218 2219 2220 2221 2222 2223 2224 2225 2226 2227 2228 2229 2230 2231 2232 2233 2234 2235 2236 2237 2238 2239 2240 2241 2242 2243 2244 2245 2246 2247 2248 2249 2250 2251 2252 2253 2254 2255 2256 2257 2258 2259 2260 2261 2262 2263 2264 2265 2266 2267 2268 2269 2270 2271 2272 2273 2274 2275 2276 2277 2278 2279 2280 2281 2282 2283 2284 2285 2286 2287 2288 2289 2290 2291 2292 2293 2294 2295 2296 2297 2298 2299 2300 2301 2302 2303 2304 2305 2306 2307 2308 2309 2310 2311 2312 2313 2314 2315 2316 2317 23
--

35-36
 18/11/55
 19/11/55
 20/11/55
 21/11/55
 22/11/55
 23/11/55
 24/11/55
 25/11/55
 26/11/55
 27/11/55
 28/11/55
 29/11/55
 30/11/55
 1/12/55
 2/12/55
 3/12/55
 4/12/55
 5/12/55
 6/12/55
 7/12/55
 8/12/55
 9/12/55
 10/12/55
 11/12/55
 12/12/55
 13/12/55
 14/12/55
 15/12/55
 16/12/55
 17/12/55
 18/12/55
 19/12/55
 20/12/55
 21/12/55
 22/12/55
 23/12/55
 24/12/55
 25/12/55
 26/12/55
 27/12/55
 28/12/55
 29/12/55
 30/12/55
 31/12/55
 1/1/56
 2/1/56
 3/1/56
 4/1/56
 5/1/56
 6/1/56
 7/1/56
 8/1/56
 9/1/56
 10/1/56
 11/1/56
 12/1/56
 13/1/56
 14/1/56
 15/1/56
 16/1/56
 17/1/56
 18/1/56
 19/1/56
 20/1/56
 21/1/56
 22/1/56
 23/1/56
 24/1/56
 25/1/56
 26/1/56
 27/1/56
 28/1/56
 29/1/56
 30/1/56
 31/1/56
 1/2/56
 2/2/56
 3/2/56
 4/2/56
 5/2/56
 6/2/56
 7/2/56
 8/2/56
 9/2/56
 10/2/56
 11/2/56
 12/2/56
 13/2/56
 14/2/56
 15/2/56
 16/2/56
 17/2/56
 18/2/56
 19/2/56
 20/2/56
 21/2/56
 22/2/56
 23/2/56
 24/2/56
 25/2/56
 26/2/56
 27/2/56
 28/2/56
 29/2/56
 30/2/56
 31/2/56
 1/3/56
 2/3/56
 3/3/56
 4/3/56
 5/3/56
 6/3/56
 7/3/56
 8/3/56
 9/3/56
 10/3/56
 11/3/56
 12/3/56
 13/3/56
 14/3/56
 15/3/56
 16/3/56
 17/3/56
 18/3/56
 19/3/56
 20/3/56
 21/3/56
 22/3/56
 23/3/56
 24/3/56
 25/3/56
 26/3/56
 27/3/56
 28/3/56
 29/3/56
 30/3/56
 31/3/56
 1/4/56
 2/4/56
 3/4/56
 4/4/56
 5/4/56
 6/4/56
 7/4/56
 8/4/56
 9/4/56
 10/4/56
 11/4/56
 12/4/56
 13/4/56
 14/4/56
 15/4/56
 16/4/56
 17/4/56
 18/4/56
 19/4/56
 20/4/56
 21/4/56
 22/4/56
 23/4/56
 24/4/56
 25/4/56
 26/4/56
 27/4/56
 28/4/56
 29/4/56
 30/4/56
 31/4/56
 1/5/56
 2/5/56
 3/5/56
 4/5/56
 5/5/56
 6/5/56
 7/5/56
 8/5/56
 9/5/56
 10/5/56
 11/5/56
 12/5/56
 13/5/56
 14/5/56
 15/5/56
 16/5/56
 17/5/56
 18/5/56
 19/5/56
 20/5/56
 21/5/56
 22/5/56
 23/5/56
 24/5/56
 25/5/56
 26/5/56
 27/5/56
 28/5/56
 29/5/56
 30/5/56
 31/5/56
 1/6/56
 2/6/56
 3/6/56
 4/6/56
 5/6/56
 6/6/56
 7/6/56
 8/6/56
 9/6/56
 10/6/56
 11/6/56
 12/6/56
 13/6/56
 14/6/56
 15/6/56
 16/6/56
 17/6/56
 18/6/56
 19/6/56
 20/6/56
 21/6/56
 22/6/56
 23/6/56
 24/6/56
 25/6/56
 26/6/56
 27/6/56
 28/6/56
 29/6/56
 30/6/56
 31/6/56
 1/7/56
 2/7/56
 3/7/56
 4/7/56
 5/7/56
 6/7/56
 7/7/56
 8/7/56
 9/7/56
 10/7/56
 11/7/56
 12/7/56
 13/7/56
 14/7/56
 15/7/56
 16/7/56
 17/7/56
 18/7/56
 19/7/56
 20/7/56
 21/7/56
 22/7/56
 23/7/56
 24/7/56
 25/7/56
 26/7/56
 27/7/56
 28/7/56
 29/7/56
 30/7/56
 31/7/56
 1/8/56
 2/8/56
 3/8/56
 4/8/56
 5/8/56
 6/8/56
 7/8/56
 8/8/56
 9/8/56
 10/8/56
 11/8/56
 12/8/56
 13/8/56
 14/8/56
 15/8/56
 16/8/56
 17/8/56
 18/8/56
 19/8/56
 20/8/56
 21/8/56
 22/8/56
 23/8/56
 24/8/56
 25/8/56
 26/8/56
 27/8/56
 28/8/56
 29/8/56
 30/8/56
 31/8/56
 1/9/56
 2/9/56
 3/9/56
 4/9/56
 5/9/56
 6/9/56
 7/9/56
 8/9/56
 9/9/56
 10/9/56
 11/9/56
 12/9/56
 13/9/56
 14/9/56
 15/9/56
 16/9/56
 17/9/56
 18/9/56
 19/9/56
 20/9/56
 21/9/56
 22/9/56
 23/9/56
 24/9/56
 25/9/56
 26/9/56
 27/9/56
 28/9/56
 29/9/56
 30/9/56
 31/9/56
 1/10/56
 2/10/56
 3/10/56
 4/10/56
 5/10/56
 6/10/56
 7/10/56
 8/10/56
 9/10/56
 10/10/56
 11/10/56
 12/10/56
 13/10/56
 14/10/56
 15/10/56
 16/10/56
 17/10/56
 18/10/56
 19/10/56
 20/10/56

1896
 1897
 1898
 1899
 1900
 1901
 1902
 1903
 1904
 1905
 1906
 1907
 1908
 1909
 1910
 1911
 1912
 1913
 1914
 1915
 1916
 1917
 1918
 1919
 1920
 1921
 1922
 1923
 1924
 1925
 1926
 1927
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940
 1941
 1942
 1943
 1944
 1945
 1946
 1947
 1948
 1949
 1950
 1951
 1952
 1953
 1954
 1955
 1956
 1957
 1958
 1959
 1960
 1961
 1962
 1963
 1964
 1965
 1966
 1967
 1968
 1969
 1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000

[illegible]

16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288	289	290	291	292	293	294	295	296	297	298	299	300	301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319	320	321	322	323	324	325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	340	341	342	343	344	345	346	347	348	349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360	361	362	363	364	365	366	367	368	369	370	371	372	373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384	385	386	387	388	389	390	391	392	393	394	395	396	397	398	399	400	401	402	403	404	405	406	407	408	409	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419	420	421	422	423	424	425	426	427	428	429	430	431	432	433	434	435	436	437	438	439	440	441	442	443	444	445	446	447	448	449	450	451	452	453	454	455	456	457	458	459	460	461	462	463	464	465	466	467	468	469	470	471	472	473	474	475	476	477	478	479	480	481	482	483	484	485	486	487	488	489	490	491	492	493	494	495	496	497	498	499	500	501	502	503	504	505	506	507	508	509	510	511	512	513	514	515	516	517	518	519	520	521	522	523	524	525	526	527	528	529	530	531	532	533	534	535	536	537	538	539	540	541	542	543	544	545	546	547	548	549	550	551	552	553	554	555	556	557	558	559	560	561	562	563	564	565	566	567	568	569	570	571	572	573	574	575	576	577	578	579	580	581	582	583	584	585	586	587	588	589	590	591	592	593	594	595	596	597	598	599	600	601	602	603	604	605	606	607	608	609	610	611	612	613	614	615	616	617	618	619	620	621	622	623	624	625	626	627	628	629	630	631	632	633	634	635	636	637	638	639	640	641	642	643	644	645	646	647	648	649	650	651	652	653	654	655	656	657	658	659	660	661	662	663	664	665	666	667	668	669	670	671	672	673	674	675	676	677	678	679	680	681	682	683	684	685	686	687	688	689	690	691	692	693	694	695	696	697	698	699	700	701	702	703	704	705	706	707	708	709	710	711	712	713	714	715	716	717	718	719	720	721	722	723	724	725	726	727	728	729	730	731	732	733	734	735	736	737	738	739	740	741	742	743	744	745	746	747	748	749	750	751	752	753	754	755	756	757	758	759	760	761	762	763	764	765	766	767	768	769	770	771	772	773	774	775	776	777	778	779	780	781	782	783	784	785	786	787	788	789	790	791	792	793	794	795	796	797	798	799	800	801	802	803	804	805	806	807	808	809	810	811	812	813	814	815	816	817	818	819	820	821	822	823	824	825	826	827	828	829	830	831	832	833	834	835	836	837	838	839	840	841	842	843	844	845	846	847	848	849	850	851	852	853	854	855	856	857	858	859	860	861	862	863	864	865	866	867	868	869	870	871	872	873	874	875	876	877	878	879	880	881	882	883	884	885	886	887	888	889	890	891	892	893	894	895	896	897	898	899	900	901	902	903	904	905	906	907	908	909	910	911	912	913	914	915	916	917	918	919	920	921	922	923	924	925	926	927	928	929	930	931	932	933	934	935	936	937	938	939	940	941	942	943	944	945	946	947	948	949	950	951	952	953	954	955	956	957	958	959	960	961	962	963	964	965	966	967	968	969	970	971	972	973	974	975	976	977	978	979	980	981	982	983	984	985	986	987	988	989	990	991	992	993	994	995	996	997	998	999	1000	1001	1002	1003	1004	1005	1006	1007	1008	1009	1010	1011	1012	1013	1014	1015	1016	1017	1018	1019	1020	1021	1022	1023	1024	1025	1026	1027	1028	1029	1030	1031	1032	1033	1034	1035	1036	1037	1038	1039	1040	1041	1042	1043	1044	1045	1046	1047	1048	1049	1050	1051	1052	1053	1054	1055	1056	1057	1058	1059	1060	1061	1062	1063	1064	1065	1066	1067	1068	1069	1070	1071	1072	1073	1074	1075	1076	1077	1078	1079	1080	1081	1082	1083	1084	1085	1086	1087	1088	1089	1090	1091	1092	1093	1094	1095	1096	1097	1098	1099	1100	1101	1102	1103	1104	1105	1106	1107	1108	1109	1110	1111	1112	1113	1114	1115	1116	1117	1118	1119	1120	1121	1122	1123	1124	1125	1126	1127	1128	1129	1130	1131	1132	1133	1134	1135	1136	1137	1138	1139	1140	1141	1142	1143	1144	1145	1146	1147	1148	1149	1150	1151	1152	1153	1154	1155	1156	1157	1158	1159	1160	1161	1162	1163	1164	1165	1166	1167	1168	1169	1170	1171	1172	1173	1174	1175	1176	1177	1178	1179	1180	1181	1182	1183	1184	1185	1186	1187	1188	1189	1190	1191	1192	1193	1194	1195	1196	1197	1198	1199	1200	1201	1202	1203	1204	1205	1206	1207	1208	1209	1210	1211	1212	1213	1214	1215	1216	1217	1218	1219	1220	1221	1222	1223	1224	1225	1226	1227	1228	1229	1230	1231	1232	1233	1234	1235	1236	1237	1238	1239	1240	1241	1242	1243	1244	1245	1246	1247	1248	1249	1250	1251	1252	1253	1254	1255	1256	1257	1258	1259	1260	1261	1262	1263	1264	1265	1266	1267	1268	1269	1270	1271	1272	1273	1274	1275	1276	1277	1278	1279	1280	1281	1282	1283	1284	1285	1286	1287	1288	1289	1290	1291	1292	1293	1294	1295	1296	1297	1298	1299	1300	1301	1302	1303	1304	1305	1306	1307	1308	1309	1310	1311	1312	1313	1314	1315	1316	1317	1318	1319	1320	1321	1322	1323	1324	1325	1326	1327	1328	1329	1330	1331	1332	1333	1334	1335	1336	1337	1338	1339	1340	1341	1342	1343	1344	1345	1346	1347	1348	1349	1350	1351	1352	1353	1354	1355	1356	1357	1358	1359	1360	1361	1362	1363	1364	1365	1366	1367	1368	1369	1370	1371	1372	1373	1374	1375	1376	1377	1378	1379	1380	1381	1382	1383	1384	1385	1386	1387	1388	1389	1390	1391	1392	1393	1394	1395	1396	1397	1398	1399	1400	1401	1402	1403	1404	1405	1406	1407	1408	1409	1410	1411	1412	1413	1414	1415	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432	1433	1434	1435	1436	1437	1438	1439	1440	1441	1442	1443	1444	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458	1459	1460	1461	1462	1463	1464	1465	1466	1467	1468	1469	1470	1471	1472	1473	1474	1475	1476	1477	1478	1479	14
----	----	----	----	----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	----

3 June 1916

22 June 1916

23 June 1916

4/10 to 4/11 to 4/12 to 4/13 to 4/14 to 4/15 to 4/16 to 4/17 to 4/18 to 4/19 to 4/20 to 4/21 to 4/22 to 4/23 to 4/24 to 4/25 to 4/26 to 4/27 to 4/28 to 4/29 to 4/30 to 5/1 to 5/2 to 5/3 to 5/4 to 5/5 to 5/6 to 5/7 to 5/8 to 5/9 to 5/10 to 5/11 to 5/12 to 5/13 to 5/14 to 5/15 to 5/16 to 5/17 to 5/18 to 5/19 to 5/20 to 5/21 to 5/22 to 5/23 to 5/24 to 5/25 to 5/26 to 5/27 to 5/28 to 5/29 to 5/30 to 6/1 to 6/2 to 6/3 to 6/4 to 6/5 to 6/6 to 6/7 to 6/8 to 6/9 to 6/10 to 6/11 to 6/12 to 6/13 to 6/14 to 6/15 to 6/16 to 6/17 to 6/18 to 6/19 to 6/20 to 6/21 to 6/22 to 6/23 to 6/24 to 6/25 to 6/26 to 6/27 to 6/28 to 6/29 to 6/30 to 7/1 to 7/2 to 7/3 to 7/4 to 7/5 to 7/6 to 7/7 to 7/8 to 7/9 to 7/10 to 7/11 to 7/12 to 7/13 to 7/14 to 7/15 to 7/16 to 7/17 to 7/18 to 7/19 to 7/20 to 7/21 to 7/22 to 7/23 to 7/24 to 7/25 to 7/26 to 7/27 to 7/28 to 7/29 to 7/30 to 8/1 to 8/2 to 8/3 to 8/4 to 8/5 to 8/6 to 8/7 to 8/8 to 8/9 to 8/10 to 8/11 to 8/12 to 8/13 to 8/14 to 8/15 to 8/16 to 8/17 to 8/18 to 8/19 to 8/20 to 8/21 to 8/22 to 8/23 to 8/24 to 8/25 to 8/26 to 8/27 to 8/28 to 8/29 to 8/30 to 9/1 to 9/2 to 9/3 to 9/4 to 9/5 to 9/6 to 9/7 to 9/8 to 9/9 to 9/10 to 9/11 to 9/12 to 9/13 to 9/14 to 9/15 to 9/16 to 9/17 to 9/18 to 9/19 to 9/20 to 9/21 to 9/22 to 9/23 to 9/24 to 9/25 to 9/26 to 9/27 to 9/28 to 9/29 to 9/30 to 10/1 to 10/2 to 10/3 to 10/4 to 10/5 to 10/6 to 10/7 to 10/8 to 10/9 to 10/10 to 10/11 to 10/12 to 10/13 to 10/14 to 10/15 to 10/16 to 10/17 to 10/18 to 10/19 to 10/20 to 10/21 to 10/22 to 10/23 to 10/24 to 10/25 to 10/26 to 10/27 to 10/28 to 10/29 to 10/30 to 11/1 to 11/2 to 11/3 to 11/4 to 11/5 to 11/6 to 11/7 to 11/8 to 11/9 to 11/10 to 11/11 to 11/12 to 11/13 to 11/14 to 11/15 to 11/16 to 11/17 to 11/18 to 11/19 to 11/20 to 11/21 to 11/22 to 11/23 to 11/24 to 11/25 to 11/26 to 11/27 to 11/28 to 11/29 to 11/30 to 12/1 to 12/2 to 12/3 to 12/4 to 12/5 to 12/6 to 12/7 to 12/8 to 12/9 to 12/10 to 12/11 to 12/12 to 12/13 to 12/14 to 12/15 to 12/16 to 12/17 to 12/18 to 12/19 to 12/20 to 12/21 to 12/22 to 12/23 to 12/24 to 12/25 to 12/26 to 12/27 to 12/28 to 12/29 to 12/30 to 1917

24 June 1916

25 June 1916

26 June 1916

27 June 1916

28 June 1916

29 June 1916

30 June 1916

1 July 1916

2 July 1916

3 July 1916

4 July 1916

5 July 1916

6 July 1916

7 July 1916

8 July 1916

9 July 1916

10 July 1916

11 July 1916

12 July 1916

13 July 1916

14 July 1916

15 July 1916

16 July 1916

17 July 1916

18 July 1916

19 July 1916

20 July 1916

21 July 1916

22 July 1916

23 July 1916

24 July 1916

25 July 1916

26 July 1916

27 July 1916

28 July 1916

29 July 1916

30 July 1916

31 July 1916

1 August 1916

2 August 1916

3 August 1916

4 August 1916

5 August 1916

6 August 1916

3 August 1916

4 August 1916

5 August 1916

6 August 1916

7 August 1916

8 August 1916

9 August 1916

10 August 1916

11 August 1916

12 August 1916

13 August 1916

14 August 1916

15 August 1916

16 August 1916

17 August 1916

18 August 1916

19 August 1916

20 August 1916

21 August 1916

22 August 1916

23 August 1916

24 August 1916

25 August 1916

26 August 1916

27 August 1916

3 August 1916

4 August 1916

5 August 1916

6 August 1916

7 August 1916

8 August 1916

9 August 1916

10 August 1916

11 August 1916

12 August 1916

13 August 1916

14 August 1916

15 August 1916

16 August 1916

17 August 1916

18 August 1916

19 August 1916

20 August 1916

21 August 1916

22 August 1916

23 August 1916

24 August 1916

25 August 1916

26 August 1916

27 August 1916

3 August 1916

4 August 1916

5 August 1916

6 August 1916

7 August 1916

8 August 1916

9 August 1916

10 August 1916

11 August 1916

12 August 1916

13 August 1916

14 August 1916

15 August 1916

16 August 1916

17 August 1916

18 August 1916

19 August 1916

20 August 1916

21 August 1916

22 August 1916

23 August 1916

24 August 1916

25 August 1916

26 August 1916

27 August 1916

(Faint handwritten notes, likely bleed-through from the reverse side)

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840.

-25- 8/10/10 10/10 28 29 30 31 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31		8/10/10 10/10 28 29 30 31 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31
8/10/10 10/10 28 29 30 31 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31		8/10/10 10/10 28 29 30 31 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31

-26- 8/10/10 10/10 28 29 30 31 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31		8/10/10 10/10 28 29 30 31 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31
8/10/10 10/10 28 29 30 31 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31		8/10/10 10/10 28 29 30 31 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31

30	31
June 1st 1912	June 1st 1912
1st June 1912	26 June 1912
2nd June 1912	27 June 1912
3rd June 1912	28 June 1912
4th June 1912	29 June 1912
5th June 1912	30 June 1912
6th June 1912	1 July 1912
7th June 1912	2 July 1912
8th June 1912	3 July 1912
9th June 1912	4 July 1912
10th June 1912	5 July 1912
11th June 1912	6 July 1912
12th June 1912	7 July 1912
13th June 1912	8 July 1912
14th June 1912	9 July 1912
15th June 1912	10 July 1912
16th June 1912	11 July 1912
17th June 1912	12 July 1912
18th June 1912	13 July 1912
19th June 1912	14 July 1912
20th June 1912	15 July 1912
21st June 1912	16 July 1912
22nd June 1912	17 July 1912
23rd June 1912	18 July 1912
24th June 1912	19 July 1912
25th June 1912	20 July 1912
26th June 1912	21 July 1912
27th June 1912	22 July 1912
28th June 1912	23 July 1912
29th June 1912	24 July 1912
30th June 1912	25 July 1912
1st July 1912	26 July 1912
2nd July 1912	27 July 1912
3rd July 1912	28 July 1912
4th July 1912	29 July 1912
5th July 1912	30 July 1912
6th July 1912	31 July 1912
7th July 1912	
8th July 1912	
9th July 1912	
10th July 1912	
11th July 1912	
12th July 1912	
13th July 1912	
14th July 1912	
15th July 1912	
16th July 1912	
17th July 1912	
18th July 1912	
19th July 1912	
20th July 1912	
21st July 1912	
22nd July 1912	
23rd July 1912	
24th July 1912	
25th July 1912	
26th July 1912	
27th July 1912	
28th July 1912	
29th July 1912	
30th July 1912	
31st July 1912	

32	33
June 1st 1912	June 1st 1912
26 June 1912	26 June 1912
27 June 1912	27 June 1912
28 June 1912	28 June 1912
29 June 1912	29 June 1912
30 June 1912	30 June 1912
1 July 1912	1 July 1912
2 July 1912	2 July 1912
3 July 1912	3 July 1912
4 July 1912	4 July 1912
5 July 1912	5 July 1912
6 July 1912	6 July 1912
7 July 1912	7 July 1912
8 July 1912	8 July 1912
9 July 1912	9 July 1912
10 July 1912	10 July 1912
11 July 1912	11 July 1912
12 July 1912	12 July 1912
13 July 1912	13 July 1912
14 July 1912	14 July 1912
15 July 1912	15 July 1912
16 July 1912	16 July 1912
17 July 1912	17 July 1912
18 July 1912	18 July 1912
19 July 1912	19 July 1912
20 July 1912	20 July 1912
21 July 1912	21 July 1912
22 July 1912	22 July 1912
23 July 1912	23 July 1912
24 July 1912	24 July 1912
25 July 1912	25 July 1912
26 July 1912	26 July 1912
27 July 1912	27 July 1912
28 July 1912	28 July 1912
29 July 1912	29 July 1912
30 July 1912	30 July 1912
31 July 1912	31 July 1912
1st August 1912	1st August 1912
2nd August 1912	2nd August 1912
3rd August 1912	3rd August 1912
4th August 1912	4th August 1912
5th August 1912	5th August 1912
6th August 1912	6th August 1912
7th August 1912	7th August 1912
8th August 1912	8th August 1912
9th August 1912	9th August 1912
10th August 1912	10th August 1912
11th August 1912	11th August 1912
12th August 1912	12th August 1912
13th August 1912	13th August 1912
14th August 1912	14th August 1912
15th August 1912	15th August 1912
16th August 1912	16th August 1912
17th August 1912	17th August 1912
18th August 1912	18th August 1912
19th August 1912	19th August 1912
20th August 1912	20th August 1912
21st August 1912	21st August 1912
22nd August 1912	22nd August 1912
23rd August 1912	23rd August 1912
24th August 1912	24th August 1912
25th August 1912	25th August 1912
26th August 1912	26th August 1912
27th August 1912	27th August 1912
28th August 1912	28th August 1912
29th August 1912	29th August 1912
30th August 1912	30th August 1912
31st August 1912	31st August 1912

Zam. Jan. 1917

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

Zam. Jan. 1917

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

Zam. Jan. 1917

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

Zam. Jan. 1917

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

30-31-1917

32-33

30-31-1917
 32-33
 34-35
 36-37
 38-39
 40-41
 42-43
 44-45
 46-47
 48-49
 50-51
 52-53
 54-55
 56-57
 58-59
 60-61
 62-63
 64-65
 66-67
 68-69
 70-71
 72-73
 74-75
 76-77
 78-79
 80-81
 82-83
 84-85
 86-87
 88-89
 90-91
 92-93
 94-95
 96-97
 98-99
 100-101
 102-103
 104-105
 106-107
 108-109
 110-111
 112-113
 114-115
 116-117
 118-119
 120-121
 122-123
 124-125
 126-127
 128-129
 130-131
 132-133
 134-135
 136-137
 138-139
 140-141
 142-143
 144-145
 146-147
 148-149
 150-151
 152-153
 154-155
 156-157
 158-159
 160-161
 162-163
 164-165
 166-167
 168-169
 170-171
 172-173
 174-175
 176-177
 178-179
 180-181
 182-183
 184-185
 186-187
 188-189
 190-191
 192-193
 194-195
 196-197
 198-199
 200-201
 202-203
 204-205
 206-207
 208-209
 210-211
 212-213
 214-215
 216-217
 218-219
 220-221
 222-223
 224-225
 226-227
 228-229
 230-231
 232-233
 234-235
 236-237
 238-239
 240-241
 242-243
 244-245
 246-247
 248-249
 250-251
 252-253
 254-255
 256-257
 258-259
 260-261
 262-263
 264-265
 266-267
 268-269
 270-271
 272-273
 274-275
 276-277
 278-279
 280-281
 282-283
 284-285
 286-287
 288-289
 290-291
 292-293
 294-295
 296-297
 298-299
 300-301
 302-303
 304-305
 306-307
 308-309
 310-311
 312-313
 314-315
 316-317
 318-319
 320-321
 322-323
 324-325
 326-327
 328-329
 330-331
 332-333
 334-335
 336-337
 338-339
 340-341
 342-343
 344-345
 346-347
 348-349
 350-351
 352-353
 354-355
 356-357
 358-359
 360-361
 362-363
 364-365
 366-367
 368-369
 370-371
 372-373
 374-375
 376-377
 378-379
 380-381
 382-383
 384-385
 386-387
 388-389
 390-391
 392-393
 394-395
 396-397
 398-399
 400-401
 402-403
 404-405
 406-407
 408-409
 410-411
 412-413
 414-415
 416-417
 418-419
 420-421
 422-423
 424-425
 426-427
 428-429
 430-431
 432-433
 434-435
 436-437
 438-439
 440-441
 442-443
 444-445
 446-447
 448-449
 450-451
 452-453
 454-455
 456-457
 458-459
 460-461
 462-463
 464-465
 466-467
 468-469
 470-471
 472-473
 474-475
 476-477
 478-479
 480-481
 482-483
 484-485
 486-487
 488-489
 490-491
 492-493
 494-495
 496-497
 498-499
 500-501
 502-503
 504-505
 506-507
 508-509
 510-511
 512-513
 514-515
 516-517
 518-519
 520-521
 522-523
 524-525
 526-527
 528-529
 530-531
 532-533
 534-535
 536-537
 538-539
 540-541
 542-543
 544-545
 546-547
 548-549
 550-551
 552-553
 554-555
 556-557
 558-559
 560-561
 562-563
 564-565
 566-567
 568-569
 570-571
 572-573
 574-575
 576-577
 578-579
 580-581
 582-583
 584-585
 586-587
 588-589
 590-591
 592-593
 594-595
 596-597
 598-599
 600-601
 602-603
 604-605
 606-607
 608-609
 610-611
 612-613
 614-615
 616-617
 618-619
 620-621
 622-623
 624-625
 626-627
 628-629
 630-631
 632-633
 634-635
 636-637
 638-639
 640-641
 642-643
 644-645
 646-647
 648-649
 650-651
 652-653
 654-655
 656-657
 658-659
 660-661
 662-663
 664-665
 666-667
 668-669
 670-671
 672-673
 674-675
 676-677
 678-679
 680-681
 682-683
 684-685
 686-687
 688-689
 690-691
 692-693
 694-695
 696-697
 698-699
 700-701
 702-703
 704-705
 706-707
 708-709
 710-711
 712-713
 714-715
 716-717
 718-719
 720-721
 722-723
 724-725
 726-727
 728-729
 730-731
 732-733
 734-735
 736-737
 738-739
 740-741
 742-743
 744-745
 746-747
 748-749
 750-751
 752-753
 754-755
 756-757
 758-759
 760-761
 762-763
 764-765
 766-767
 768-769
 770-771
 772-773
 774-775
 776-777
 778-779
 780-781
 782-783
 784-785
 786-787
 788-789
 790-791
 792-793
 794-795
 796-797
 798-799
 800-801
 802-803
 804-805
 806-807
 808-809
 810-811
 812-813
 814-815
 816-817
 818-819
 820-821
 822-823
 824-825
 826-827
 828-829
 830-831
 832-833
 834-835
 836-837
 838-839
 840-841
 842-843
 844-845
 846-847
 848-849
 850-851
 852-853
 854-855
 856-857
 858-859
 860-861
 862-863
 864-865
 866-867
 868-869
 870-871
 872-873
 874-875
 876-877
 878-879
 880-881
 882-883
 884-885
 886-887
 888-889
 890-891
 892-893
 894-895
 896-897
 898-899
 900-901
 902-903
 904-905
 906-907
 908-909
 910-911
 912-913
 914-915
 916-917
 918-919
 920-921
 922-923
 924-925
 926-927
 928-929
 930-931
 932-933
 934-935
 936-937
 938-939
 940-941
 942-943
 944-945
 946-947
 948-949
 950-951
 952-953
 954-955
 956-957
 958-959
 960-961
 962-963
 964-965
 966-967
 968-969
 970-971
 972-973
 974-975
 976-977
 978-979
 980-981
 982-983
 984-985
 986-987
 988-989
 990-991
 992-993
 994-995
 996-997
 998-999
 1000-1001
 1002-1003
 1004-1005
 1006-1007
 1008-1009
 1010-1011
 1012-1013
 1014-1015
 1016-1017
 1018-1019
 1020-1021
 1022-1023
 1024-1025
 1026-1027
 1028-1029
 1030-1031
 1032-1033
 1034-1035
 1036-1037
 1038-1039
 1040-1041
 1042-1043
 1044-1045
 1046-1047
 1048-1049
 1050-1051
 1052-1053
 1054-1055
 1056-1057
 1058-1059
 1060-1061
 1062-1063
 1064-1065
 1066-1067
 1068-1069
 1070-1071
 1072-1073
 1074-1075
 1076-1077
 1078-1079
 1080-1081
 1082-1083
 1084-1085
 1086-1087
 1088-1089
 1090-1091
 1092-1093
 1094-1095
 1096-1097
 1098-1099
 1100-1101
 1102-1103
 1104-1105
 1106-1107
 1108-1109
 1110-1111
 1112-1113
 1114-1115
 1116-1117
 1118-1119
 1120-1121
 1122-1123
 1124-1125
 1126-1127
 1128-1129
 1130-1131
 1132-1133
 1134-1135
 1136-1137
 1138-1139
 1140-1141
 1142-1143
 1144-1145
 1146-1147
 1148-1149
 1150-1151
 1152-1153
 1154-1155
 1156-1157
 1158-1159
 1160-1161
 1162-1163
 1164-1165
 1166-1167
 1168-1169
 1170-1171
 1172-1173
 1174-1175
 1176-1177
 1178-1179
 1180-1181
 1182-1183
 1184-1185
 1186-1187
 1188-1189
 1190-1191
 1192-1193
 1194-1195
 1196-1197
 1198-1199
 1200-1201
 1202-1203
 1204-1205
 1206-1207
 1208-1209
 1210-1211
 1212-1213
 1214-1215
 1216-1217
 1218-1219
 1220-1221
 1222-1223
 1224-1225
 1226-1227
 1228-1229
 1230-1231
 1232-1233
 1234-1235
 1236-1237
 1238-1239
 1240-1241
 1242-1243
 1244-1245
 1246-1247
 1248-1249
 1250-1251
 1252-1253
 1254-1255
 1256-1257
 1258-1259
 1260-1261
 1262-1263
 1264-1265
 1266-1267
 1268-1269
 1270-1271
 1272-1273
 1274-1275
 1276-1277
 1278-1279
 1280-1281
 1282-1283
 1284-1285
 1286-1287
 1288-1289
 1290-1291
 1292-1293
 1294-1295
 1296-1297
 1298-1299
 1300-1301
 1302-1303
 1304-1305
 1306-1307
 1308-1309
 1310-1311
 1312-1313
 1314-1315
 1316-1317
 1318-1319
 1320-1321
 1322-1323
 1324-1325
 1326-1327
 1328-1329
 1330-1331
 1332-1333
 1334-1335
 1336-1337
 1338-1339
 1340-1341
 1342-1343
 1344-1345
 1346-1347
 1348-1349
 1350-1351
 1352-1353
 1354-1355
 1356-1357
 1358-1359
 1360-1361
 1362-1363
 1364-1365
 1366-1367
 1368-1369
 1370-1371
 1372-1373
 1374-1375
 1376-1377
 1378-1379
 1380-1381
 1382-1383
 1384-1385
 1386-1387
 1388-1389
 1390-1391
 1392-1393
 1394-1395
 1396-1397
 1398-1399
 1400-1401
 1402-1403
 1404-1405
 1406-1407
 1408-1409
 1410-1411
 1412-1413
 1414-1415
 1416-1417
 1418-1419
 1420-1421
 1422-1423
 1424-1425
 1426-1427
 1428-1429
 1430-1431
 1432-1433
 1434-1435
 1436-1437
 1438-1439
 1440-1441
 1442-1443
 1444-1445
 1446-1447
 1448-1449
 1450-1451
 1452-1453
 1454-1455
 1456-1457
 1458-1459
 1460-1461
 1462-1463
 1464-1465
 1466-1467
 1468-1469
 1470-1471
 1472-1473
 1474-1475
 1476-1477
 1478-1479
 1480-1481
 1482-1483
 1484-1485
 1486-1487
 1488-1489
 1490-1491
 1492-1493
 1494-1495
 1496-1497
 1498-1499
 1500-1501
 1502-1503
 1504-1505
 1506-1507
 1508-1509
 1510-1511
 1512-1513
 1514-1515
 1516-1517
 1518-1519
 1520-1521
 1522-1523
 1524-1525
 1526-1527
 1528-1529
 1530-1531
 1532-1533
 1534-1535
 1536-1537
 1538-1539
 1540-1541
 1542-1543
 1544-1545
 1546-1547
 1548-1549
 1550-1551
 1552-1553
 1554-1555
 1556-1557
 1558-1559
 1560-1561
 1562-1563
 1564-1565
 1566-1567
 1568-1569
 1570-1571
 1572-1573
 1574-1575
 1576-1577
 1578-1579
 1580-1581
 1582-1583
 1584-1585
 1586-1587
 1588-1589
 1590-1591
 1592-1593
 1594-1595
 1596-1597
 1598-1599
 1600-1601
 1602-1603
 1604-1605
 1606-1607
 1608-1609
 1610-1611
 1612-1613
 1614-1615
 1616-1617
 1618-1619
 1620-1621
 1622-1623
 1624-1625
 1626-1627
 1628-1629
 1630-1631
 1632-1633
 1634-1635
 1636-1637
 1638-1639
 1640-1641
 1642-1643
 1644-1645
 1646-1647
 1648-1649
 1650-1651
 1652-1653
 1654-1655
 1656-1657
 1658-1659
 1660-1661
 1662-1663
 1664-1665
 1666-1667
 1668-1669
 1670-1671
 1672-1673
 1674-1675
 1676-1677
 1678-1679
 1680-1681
 1682-1683
 1684-1685
 1686-1687
 1688-1689
 1690-1691
 1692-1693
 1694-1695
 1696-1697
 1698-1699
 1700-1701
 1702-1703
 1704-1705
 1706-1707
 1708-1709
 1710-1711
 1712-1713
 1714-1715
 1716-1717
 1718-1719
 1720-1721
 1722-1723
 1724-1725
 1726-1727
 1728-1729
 1730-1731
 1732-1733
 1734-1735
 1736-1737
 1738-1739
 1740-1741
 1742-1743
 1744-1745
 1746-1747
 1748-1749
 1750-1751
 1752-1753
 1754-1755
 1756-1757
 1758-1759
 1760-1761
 1762-1763
 1764-1765
 1766-1767
 1768-1769
 1770-1771
 1772-1773
 1774-1775
 1776-1777
 1778-1779
 1780-1781
 1782-1783
 1784-1785
 1786-1787
 1788-1789
 1790-1791
 1792-1793
 1794-1795
 1796-1797
 1798-1799
 1800-1801
 1802-1803
 1804-1805
 1806-1807
 1808-1809
 1810-1811
 1812-1813
 1814-1815
 1816-1817
 1818-1819
 1820-1821
 1822-1823
 1824-1825
 1826-1827
 1828-1829
 1830-1831
 1832-1833
 1834-1835
 1836-1837
 1838-1839
 1840-1841
 1842-1843
 1844-1845
 1846-1847
 1848-1849
 1850-1851
 1852-1853
 1854-1855
 1856-1857
 1858-1859
 1860-1861
 1862-1863
 1864-1865
 1866-1867
 1868-1869
 1870-1871
 1872-1873
 1874-1875
 1876-1877
 1878-1879
 1880-1881
 1882-1883
 1884-1885
 1886-1887
 1888-1889
 1890-1891
 1892-1893
 1894-1895
 1896-1897
 1898-1899
 1900-1901
 1902-1903
 1904-1905
 1906-1907
 1908-1909
 1910-1911
 1912-1913
 1914-1915
 1916-1917
 1918-1919
 1920-1921
 1922-1923
 1924-1925
 1926-1927

1917

11-12-17

21-12-17

22-12-17

23-12-17

24-12-17

25-12-17

26-12-17

27-12-17

28-12-17

29-12-17

30-12-17

31-12-17

1-1-18

2-1-18

3-1-18

4-1-18

5-1-18

6-1-18

7-1-18

8-1-18

9-1-18

10-1-18

11-1-18

12-1-18

13-1-18

14-1-18

15-1-18

16-1-18

17-1-18

18-1-18

19-1-18

20-1-18

21-1-18

22-1-18

23-1-18

24-1-18

25-1-18

26-1-18

27-1-18

28-1-18

29-1-18

30-1-18

31-1-18

1917

11-12-17

21-12-17

22-12-17

23-12-17

24-12-17

25-12-17

26-12-17

27-12-17

28-12-17

29-12-17

30-12-17

31-12-17

1-1-18

2-1-18

3-1-18

4-1-18

5-1-18

6-1-18

7-1-18

8-1-18

9-1-18

10-1-18

11-1-18

12-1-18

13-1-18

14-1-18

15-1-18

16-1-18

17-1-18

18-1-18

19-1-18

20-1-18

21-1-18

22-1-18

23-1-18

24-1-18

25-1-18

26-1-18

27-1-18

28-1-18

29-1-18

30-1-18

31-1-18

12 ... 96
 13 ... 62
 14 ... 72
 15 ... 72
 16 ... 62
 17 ... 62
 18 ... 62
 19 ... 62
 20 ... 62
 21 ... 62
 22 ... 62
 23 ... 62
 24 ... 62
 25 ... 62
 26 ... 62
 27 ... 62
 28 ... 62
 29 ... 62
 30 ... 62
 31 ... 62
 32 ... 62
 33 ... 62
 34 ... 62
 35 ... 62
 36 ... 62
 37 ... 62
 38 ... 62
 39 ... 62
 40 ... 62
 41 ... 62
 42 ... 62
 43 ... 62
 44 ... 62
 45 ... 62
 46 ... 62
 47 ... 62
 48 ... 62
 49 ... 62
 50 ... 62
 51 ... 62
 52 ... 62
 53 ... 62
 54 ... 62
 55 ... 62
 56 ... 62
 57 ... 62
 58 ... 62
 59 ... 62
 60 ... 62
 61 ... 62
 62 ... 62
 63 ... 62
 64 ... 62
 65 ... 62
 66 ... 62
 67 ... 62
 68 ... 62
 69 ... 62
 70 ... 62
 71 ... 62
 72 ... 62
 73 ... 62
 74 ... 62
 75 ... 62
 76 ... 62
 77 ... 62
 78 ... 62
 79 ... 62
 80 ... 62
 81 ... 62
 82 ... 62
 83 ... 62
 84 ... 62
 85 ... 62
 86 ... 62
 87 ... 62
 88 ... 62
 89 ... 62
 90 ... 62
 91 ... 62
 92 ... 62
 93 ... 62
 94 ... 62
 95 ... 62
 96 ... 62
 97 ... 62
 98 ... 62
 99 ... 62
 100 ... 62

12 ... 96
 13 ... 62
 14 ... 72
 15 ... 72
 16 ... 62
 17 ... 62
 18 ... 62
 19 ... 62
 20 ... 62
 21 ... 62
 22 ... 62
 23 ... 62
 24 ... 62
 25 ... 62
 26 ... 62
 27 ... 62
 28 ... 62
 29 ... 62
 30 ... 62
 31 ... 62
 32 ... 62
 33 ... 62
 34 ... 62
 35 ... 62
 36 ... 62
 37 ... 62
 38 ... 62
 39 ... 62
 40 ... 62
 41 ... 62
 42 ... 62
 43 ... 62
 44 ... 62
 45 ... 62
 46 ... 62
 47 ... 62
 48 ... 62
 49 ... 62
 50 ... 62
 51 ... 62
 52 ... 62
 53 ... 62
 54 ... 62
 55 ... 62
 56 ... 62
 57 ... 62
 58 ... 62
 59 ... 62
 60 ... 62
 61 ... 62
 62 ... 62
 63 ... 62
 64 ... 62
 65 ... 62
 66 ... 62
 67 ... 62
 68 ... 62
 69 ... 62
 70 ... 62
 71 ... 62
 72 ... 62
 73 ... 62
 74 ... 62
 75 ... 62
 76 ... 62
 77 ... 62
 78 ... 62
 79 ... 62
 80 ... 62
 81 ... 62
 82 ... 62
 83 ... 62
 84 ... 62
 85 ... 62
 86 ... 62
 87 ... 62
 88 ... 62
 89 ... 62
 90 ... 62
 91 ... 62
 92 ... 62
 93 ... 62
 94 ... 62
 95 ... 62
 96 ... 62
 97 ... 62
 98 ... 62
 99 ... 62
 100 ... 62

L. 18. 18. 18.

14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30

L. 18. 18. 18.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13

L. 18. 18. 18.

14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30

L. 18. 18. 18.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13

1811
 1812
 1813
 1814
 1815
 1816
 1817
 1818
 1819
 1820
 1821
 1822
 1823
 1824
 1825
 1826
 1827
 1828
 1829
 1830
 1831
 1832
 1833
 1834
 1835
 1836
 1837
 1838
 1839
 1840
 1841
 1842
 1843
 1844
 1845
 1846
 1847
 1848
 1849
 1850
 1851
 1852
 1853
 1854
 1855
 1856
 1857
 1858
 1859
 1860
 1861
 1862
 1863
 1864
 1865
 1866
 1867
 1868
 1869
 1870
 1871
 1872
 1873
 1874
 1875
 1876
 1877
 1878
 1879
 1880
 1881
 1882
 1883
 1884
 1885
 1886
 1887
 1888
 1889
 1890
 1891
 1892
 1893
 1894
 1895
 1896
 1897
 1898
 1899
 1900

1811
 1812
 1813
 1814
 1815
 1816
 1817
 1818
 1819
 1820
 1821
 1822
 1823
 1824
 1825
 1826
 1827
 1828
 1829
 1830
 1831
 1832
 1833
 1834
 1835
 1836
 1837
 1838
 1839
 1840
 1841
 1842
 1843
 1844
 1845
 1846
 1847
 1848
 1849
 1850
 1851
 1852
 1853
 1854
 1855
 1856
 1857
 1858
 1859
 1860
 1861
 1862
 1863
 1864
 1865
 1866
 1867
 1868
 1869
 1870
 1871
 1872
 1873
 1874
 1875
 1876
 1877
 1878
 1879
 1880
 1881
 1882
 1883
 1884
 1885
 1886
 1887
 1888
 1889
 1890
 1891
 1892
 1893
 1894
 1895
 1896
 1897
 1898
 1899
 1900

1811
 1812
 1813
 1814
 1815
 1816
 1817
 1818
 1819
 1820
 1821
 1822
 1823
 1824
 1825
 1826
 1827
 1828
 1829
 1830
 1831
 1832
 1833
 1834
 1835
 1836
 1837
 1838
 1839
 1840
 1841
 1842
 1843
 1844
 1845
 1846
 1847
 1848
 1849
 1850
 1851
 1852
 1853
 1854
 1855
 1856
 1857
 1858
 1859
 1860
 1861
 1862
 1863
 1864
 1865
 1866
 1867
 1868
 1869
 1870
 1871
 1872
 1873
 1874
 1875
 1876
 1877
 1878
 1879
 1880
 1881
 1882
 1883
 1884
 1885
 1886
 1887
 1888
 1889
 1890
 1891
 1892
 1893
 1894
 1895
 1896
 1897
 1898
 1899
 1900

1811
 1812
 1813
 1814
 1815
 1816
 1817
 1818
 1819
 1820
 1821
 1822
 1823
 1824
 1825
 1826
 1827
 1828
 1829
 1830
 1831
 1832
 1833
 1834
 1835
 1836
 1837
 1838
 1839
 1840
 1841
 1842
 1843
 1844
 1845
 1846
 1847
 1848
 1849
 1850
 1851
 1852
 1853
 1854
 1855
 1856
 1857
 1858
 1859
 1860
 1861
 1862
 1863
 1864
 1865
 1866
 1867
 1868
 1869
 1870
 1871
 1872
 1873
 1874
 1875
 1876
 1877
 1878
 1879
 1880
 1881
 1882
 1883
 1884
 1885
 1886
 1887
 1888
 1889
 1890
 1891
 1892
 1893
 1894
 1895
 1896
 1897
 1898
 1899
 1900

1914

May 19

May 20

May 21

May 22

May 23

May 24

May 25

May 26

May 27

May 28

May 29

May 30

May 31

June 1

June 2

May 1

May 2

May 3

May 4

May 5

May 6

May 7

May 8

May 9

May 10

May 11

May 12

May 13

May 14

May 15

May 16

1913

May 1

May 2

May 3

May 4

May 5

May 6

May 7

May 8

May 9

May 10

May 11

May 12

May 13

May 14

May 15

May 16

May 17

May 18

May 19

May 20

May 21

May 22

May 23

May 24

May 25

May 26

May 27

May 28

May 29

May 30

May 31

I will be
 very anxious to
 know what you
 will have to say
 in regard to
 the proposed
 change of
 the name of the
 school. And do
 not forget to
 send me a
 copy of the
 report of the
 committee.

10
 9
 8
 7
 6
 5
 4
 3
 2
 1
 0
 -1
 -2
 -3
 -4
 -5
 -6
 -7
 -8
 -9
 -10
 -11
 -12
 -13
 -14
 -15
 -16
 -17
 -18
 -19
 -20
 -21
 -22
 -23
 -24
 -25
 -26
 -27
 -28
 -29
 -30
 -31
 -32
 -33
 -34
 -35
 -36
 -37
 -38
 -39
 -40
 -41
 -42
 -43
 -44
 -45
 -46
 -47
 -48
 -49
 -50
 -51
 -52
 -53
 -54
 -55
 -56
 -57
 -58
 -59
 -60
 -61
 -62
 -63
 -64
 -65
 -66
 -67
 -68
 -69
 -70
 -71
 -72
 -73
 -74
 -75
 -76
 -77
 -78
 -79
 -80
 -81
 -82
 -83
 -84
 -85
 -86
 -87
 -88
 -89
 -90
 -91
 -92
 -93
 -94
 -95
 -96
 -97
 -98
 -99
 -100

I have been thinking of you
 much lately and wondering how
 you are getting along. I hope
 you are well and happy. I
 am still here, working hard,
 but sometimes feeling tired.
 Please write soon and let me
 hear from you. Love,
 John Doe

[illegible]

1896
 1897
 1898
 1899
 1900
 1901
 1902
 1903
 1904
 1905
 1906
 1907
 1908
 1909
 1910
 1911
 1912
 1913
 1914
 1915
 1916
 1917
 1918
 1919
 1920
 1921
 1922
 1923
 1924
 1925
 1926
 1927
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940
 1941
 1942
 1943
 1944
 1945
 1946
 1947
 1948
 1949
 1950
 1951
 1952
 1953
 1954
 1955
 1956
 1957
 1958
 1959
 1960
 1961
 1962
 1963
 1964
 1965
 1966
 1967
 1968
 1969
 1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000
 2001
 2002
 2003
 2004
 2005
 2006
 2007
 2008
 2009
 2010
 2011
 2012
 2013
 2014
 2015
 2016
 2017
 2018
 2019
 2020
 2021
 2022
 2023
 2024
 2025
 2026
 2027
 2028
 2029
 2030
 2031
 2032
 2033
 2034
 2035
 2036
 2037
 2038
 2039
 2040
 2041
 2042
 2043
 2044
 2045
 2046
 2047
 2048
 2049
 2050
 2051
 2052
 2053
 2054
 2055
 2056
 2057
 2058
 2059
 2060
 2061
 2062
 2063
 2064
 2065
 2066
 2067
 2068
 2069
 2070
 2071
 2072
 2073
 2074
 2075
 2076
 2077
 2078
 2079
 2080
 2081
 2082
 2083
 2084
 2085
 2086
 2087
 2088
 2089
 2090
 2091
 2092
 2093
 2094
 2095
 2096
 2097
 2098
 2099
 2100
 2101
 2102
 2103
 2104
 2105
 2106
 2107
 2108
 2109
 2110
 2111
 2112
 2113
 2114
 2115
 2116
 2117
 2118
 2119
 2120
 2121
 2122
 2123
 2124
 2125
 2126
 2127
 2128
 2129
 2130
 2131
 2132
 2133
 2134
 2135
 2136
 2137
 2138
 2139
 2140
 2141
 2142
 2143
 2144
 2145
 2146
 2147
 2148
 2149
 2150
 2151
 2152
 2153
 2154
 2155
 2156
 2157
 2158
 2159
 2160
 2161
 2162
 2163
 2164
 2165
 2166
 2167
 2168
 2169
 2170
 2171
 2172
 2173
 2174
 2175
 2176
 2177
 2178
 2179
 2180
 2181
 2182
 2183
 2184
 2185
 2186
 2187
 2188
 2189
 2190
 2191
 2192
 2193
 2194
 2195
 2196
 2197
 2198
 2199
 2200
 2201
 2202
 2203
 2204
 2205
 2206
 2207
 2208
 2209
 2210
 2211
 2212
 2213
 2214
 2215
 2216
 2217
 2218
 2219
 2220
 2221
 2222
 2223
 2224
 2225
 2226
 2227
 2228
 2229
 2230
 2231
 2232
 2233
 2234
 2235
 2236
 2237
 2238
 2239
 2240
 2241
 2242
 2243
 2244
 2245
 2246
 2247
 2248
 2249
 2250
 2251
 2252
 2253
 2254
 2255
 2256
 2257
 2258
 2259
 2260
 2261
 2262
 2263
 2264
 2265
 2266
 2267
 2268
 2269
 2270
 2271
 2272
 2273
 2274
 2275
 2276
 2277
 2278
 2279
 2280
 2281
 2282
 2283
 2284
 2285
 2286
 2287
 2288
 2289
 2290
 2291
 2292
 2293
 2294
 2295
 2296
 2297
 2298
 2299
 2300
 2301
 2302
 2303
 2304
 2305
 2306
 2307
 2308
 2309
 2310
 2311
 2312
 2313
 2314
 2315
 2316
 2317
 2318
 2319
 2320
 2321
 2322
 2323
 2324
 2325
 2326
 2327
 2328
 2329
 2330
 2331
 2332
 2333
 2334
 2335
 2336
 2337
 2338
 2339
 2340
 2341
 2342
 2343
 2344
 2345
 2346
 2347
 2348
 2349
 2350
 2351
 2352
 2353
 2354
 2355
 2356
 2357
 2358
 2359
 2360
 2361
 2362
 2363
 2364
 2365
 2366
 2367
 2368
 2369
 2370
 2371
 2372
 2373
 2374
 2375
 2376
 2377
 2378
 2379
 2380
 2381
 2382
 2383
 2384
 2385
 2386
 2387
 2388
 2389
 2390
 2391
 2392
 2393
 2394
 2395
 2396
 2397
 2398
 2399
 2400
 2401
 2402
 2403
 2404
 2405
 2406
 2407
 2408
 2409
 2410
 2411
 2412
 2413
 2414
 2415
 2416
 2417
 2418
 2419
 2420
 2421
 2422
 2423
 2424
 2425
 2426
 2427
 2428
 2429
 2430
 2431
 2432
 2433
 2434
 2435
 2436
 2437
 2438
 2439
 2440
 2441
 2442
 2443
 2444
 2445
 2446
 2447
 2448
 2449
 2450
 2451
 2452
 2453
 2454
 2455
 2456
 2457
 2458
 2459
 2460
 2461
 2462
 2463
 2464
 2465
 2466
 2467
 2468
 2469
 2470
 2471
 2472
 2473
 2474
 2475
 2476
 2477
 2478
 2479
 2480
 2481
 2482
 2483
 2484
 2485
 2486
 2487
 2488
 2489
 2490
 2491
 2492
 2493
 2494
 2495
 2496
 2497
 2498
 2499
 2500
 2501
 2502
 2503
 2504
 2505
 2506
 2507
 2508
 2509
 2510
 2511
 2512
 2513
 2514
 2515
 2516
 2517
 2518
 2519
 2520
 2521
 2522
 2523
 2524
 2525
 2526
 2527
 2528
 2529
 2530
 2531
 2532
 2533
 2534
 2535
 2536
 2537
 2538
 2539
 2540
 2541
 2542
 2543
 2544
 2545
 2546
 2547
 2548
 2549
 2550
 2551
 2552
 2553
 2554
 2555
 2556
 2557
 2558
 2559
 2560
 2561
 2562
 2563
 2564
 2565
 2566
 2567
 2568
 2569
 2570
 2571
 2572
 2573
 2574
 2575
 2576
 2577
 2578
 2579
 2580
 2581
 2582
 2583
 2584
 2585
 2586
 2587
 2588
 2589
 2590
 2591
 2592
 2593
 2594
 2595
 2596
 2597
 2598
 2599
 2600
 2601
 2602
 2603
 2604
 2605
 2606
 2607
 2608
 2609
 2610
 2611
 2612
 2613
 2614
 2615
 2616
 2617
 2618
 2619
 2620
 2621
 2622
 2623
 2624
 2625
 2626
 2627
 2628
 2629
 2630
 2631
 2632
 2633
 2634
 2635
 2636
 2637
 2638
 2639
 2640
 2641
 2642
 2643
 2644
 2645
 2646
 2647
 2648
 2649
 2650
 2651
 2652
 2653
 2654
 2655
 2656
 2657
 2658
 2659
 2660
 2661
 2662
 2663
 2664
 2665
 2666
 2667
 2668
 2669
 2670
 2671
 2672
 2673
 2674
 2675
 2676
 2677
 2678
 2679
 2680
 2681
 2682
 2683
 2684
 2685
 2686
 2687
 2688
 2689
 2690
 2691
 2692
 2693
 2694
 2695
 2696
 2697
 2698
 2699
 2700
 2701
 2702
 2703
 2704
 2705
 2706
 2707
 2708
 2709
 2710
 2711
 2712
 2713
 2714
 2715
 2716
 2717
 2718
 2719
 2720
 2721
 2722
 2723
 2724
 2725
 2726
 2727
 2728
 2729
 2730
 2731
 2732
 2733
 2734
 2735
 2736
 2737
 2738
 2739
 2740
 2741
 2742
 2743
 2744
 2745
 2746
 2747
 2748
 2749
 2750
 2751
 2752
 2753
 2754
 2755
 2756
 2757
 2758
 2759
 2760
 2761
 2762
 2763
 2764
 2765
 2766
 2767
 2768
 2769
 2770
 2771
 2772
 2773
 2774
 2775
 2776
 2777
 2778
 2779
 2780
 2781
 2782
 2783
 2784
 2785
 2786
 2787
 2788
 2789
 2790
 2791
 2792
 2793
 2794
 2795
 2796
 2797
 2798
 2799
 2800
 2801
 2802
 2803
 2804
 2805
 2806
 2807
 2808
 2809
 2810
 2811
 2812
 2813
 2814
 2815
 2816
 2817
 2818
 2819
 2820
 2821
 2822
 2823
 2824
 2825
 2826
 2827
 2828
 2829
 2830
 2831
 2832
 2833
 2834
 2835
 2836
 2837
 2838
 2839
 2840
 2841
 2842
 2843
 2844
 2845
 2846
 2847
 2848
 2849
 2850
 2851
 2852
 2853
 2854
 2855
 2856
 2857
 2858
 2859
 2860
 2861
 2862
 2863
 2864
 2865
 2866
 2867
 2868
 2869
 2870
 2871
 2872
 2873
 2874
 2875
 2876
 2877
 2878
 2879
 2880
 2881
 2882
 2883
 2884
 2885
 2886
 2887
 2888
 2889
 2890
 2891
 2892
 2893
 2894
 2895
 2896
 2897
 2898
 2899
 2900
 2901
 2902
 2903
 2904
 2905
 2906
 2907
 2908
 2909
 2910
 2911
 2912
 2913
 2914
 2915
 2916
 2917
 2918
 2919
 2920
 2921
 2922
 2923
 2924
 2925
 2926
 2927
 2928
 2929
 2930
 2931
 2932
 2933
 2934
 2935
 2936
 2937
 2938
 2939
 2940
 2941
 2942
 2943
 2944
 2945
 2946
 2947
 2948
 2949
 2950
 2951
 2952
 2953
 2954
 2955
 2956
 2957
 2958
 2959
 2960
 2961
 2962
 2963
 2964
 2965
 2966
 2967
 2968
 2969
 2970
 2971
 2972
 2973
 2974
 2975
 2976
 2977
 2978
 2979
 2980
 2981
 2982
 2983
 2984
 2985
 2986
 2987
 2988
 2989
 2990
 2991
 2992
 2993
 2994
 2995
 2996
 2997
 2998
 2999
 3000
 3001
 3002
 3003
 3004
 3005
 3006
 3007
 3008
 3009
 3010
 3011
 3012
 3013
 3014
 3015
 3016
 3017
 3018
 3019
 3020
 3021
 3022
 3023
 3024
 3025
 3026
 3027
 3028
 3029
 3030
 3031
 3032
 3033
 3034
 3035
 3036
 3037
 3038
 3039
 3040
 3041
 3042
 3043
 3044
 3045
 3046
 3047
 3048
 3049
 3050
 3051
 3052
 3053
 3054
 3055
 3056
 3057
 3058
 3059
 3060
 3061
 3062
 3063
 3064
 3065
 3066
 3067
 3068
 3069
 3070
 3071
 3072
 3073
 3074
 3075
 3076
 3077
 3078
 3079
 3080
 3081
 3082
 3083
 3084
 3085
 3086
 3087
 3088
 3089
 3090
 3091
 3092
 3093
 3094
 3095
 3096
 3097
 3098
 3099
 3100
 3101
 3102
 3103
 3104
 3105
 3106
 3107
 3108
 3109
 3110
 3111
 3112
 3113
 3114
 3115
 3116
 3117
 3118
 3119
 3120
 3121
 3122
 3123
 3124
 3125
 3126
 3127
 3128
 3129
 3130
 3131
 3132
 3133
 3134
 3135
 3136
 3137
 3138
 3139
 3140
 3141
 3142
 3143
 3144
 3145
 3146
 3147
 3148
 3149
 3150
 3151
 3152
 3153
 3154
 3155
 3156
 3157
 3158
 3159
 3160
 3161
 3162
 3163
 3164
 3165
 3166
 3167
 3168
 3169
 3170
 3171
 3172
 3173
 3174
 3175
 3176
 3177
 3178
 3179
 3180
 3181
 3182
 3183
 3184
 3185
 3186
 3187
 3188
 3189
 3190
 3191
 3192
 3193
 3194
 3195
 3196
 3197
 3198
 3199
 3200
 3201
 3202
 3203
 3204
 3205
 3206
 3207
 3208
 3209
 3210
 3211
 3212
 3213
 3214
 3215
 3216
 3217
 3218
 3219
 3220
 3221
 3222
 3223
 3224
 3225
 3226
 3227
 3228
 3229
 3230
 3231
 3232
 3233
 3234
 3235
 3236
 3237
 3238
 3239
 3240
 3241
 3242
 3243
 3244
 3245
 3246
 3247
 3248
 3249
 3250
 3251
 3252
 3253
 3254
 3255
 3256
 3257
 3258
 3259
 3260
 3261
 3262
 3263
 3264
 3265
 3266
 3267
 3268

Գրականություն

- Afanasyan Serge, *L'Arménie, l'Azerbaïdjan et la Georgie*, Paris, Ed. L'Harmattan, 1981.
- Alleg Henri, *Etoile rouge et Croissant vert*, Paris, Editions Messidor, 1983.
- Andonyan A., *Documents officiels des massacres arméniens*, Paris, 1920.
- Beylerian Arthur, *Les Origines de la question arménienne, du traité de San Stéfano au congrès de Berlin*, Paris, 1972.
- Chaliand Gerard, Sevag Barouir, Mouradian Claire, *Le Droit à la mémoire*, Paris, Ed. Esprit, 1984.
- Chaliand Gérard, *Le Crime du silence*, Tours, Ed. Flammarion, 1984.
- Carrère d'Encausse Hélène, *L'Empire éclaté*, Paris, 1978.
- Le Pouvoir confisqué*, Paris, Editions Flammarion, 1980.
- Lénine*, Paris, Ed. Fayard, 1998.
- Dédéyan Gérard, *Histoire des Arméniens*, Toulouse, Ed. Privat, 1982.
- Dumont Paul, *La Mémoire du siècle, Mustafa Kémal*, Bruxelles, Ed. Complexe, 1983.
- Encyklopedia, *Armianski Vopros*, Erévan, Hanrakidaran, 1991.
- Dastakian Nikita, *Il venait de la Ville Noire*, (Souvenirs d'un Arménien du Caucase), London, Editions L'Inventaire, Cres, 1998.

- Gaspard Armand, *Le Combat arménien*, Lausanne, Ed. L'Age d'Homme, 1984.
- Gorgatchev Mikhail, *Perestroïka*, Paris, Ed. Flammarion, 1987.
- Kéhayan Nina et Jean, *Rue du prolétaire rouge*, Paris, Ed. du Seuil, 1978.
- Khorene Moïse de, *Histoire de l'Arménie*, Toulouse, Ed. Privat, 1982.
- Manoukian Pascal, *Le Fruit de la patience*, Paris, Ed. Du Centurion, 1983.
- Mechin-Benoist, *Mustafa Kemal ou la mort d'un empire*, Paris, Ed. Albin Michel, 1954, 1991.
- Ter Minassian Anahide, *La République arménienne*, Bruxelles, Ed. Complexe, 1989.
- Mikaélian Michel, *Arménie 1915*, Paris, La Pensée Universelle, 1981.
- Morgenthau Henri, *Mémoires de l'ambassadeur Morgenthau*, Paris, Ed. Payot, 1919.
- Les Temps modernes*, "Arménie-Diaspora, n°s 504-506, Imprimerie Floch, 1988.
- Sakarya Em. Tümgeneral Ihsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, T. C. Genel-Kurmay Yayini, 1984.
- Revel Jean-Francois, *Ni Marx ni Jésus*, Paris, Ed. Robert Laffont, 1970.
- Mgr Jean Nazlian, *Les Memoires de Mgr Jean Nazlian, évêque de Trabizonde*, Vienne, Imprimerie Mechithariste, 1914-1928.
- Souvarine Boris, *Staline*, Paris, Ed. Ivrea, 1992.
- Süslü Azmi, *Erminiler ve 1915 Tehcir Olayi*, Yuzyil Universite Yayin, 1990.
- Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimligi ve Ermeni Sorunu*, Istanbul, Ed. Iletisim, 1993.
- Ternon Yves, *Les Arméniens, histoire d'un genocide*, Paris, Ed. Le Seuil, 1977.
- La cause arménienne*, Paris, Ed. Le Seuil, 1983.

Բովանդակություն

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ոճրագործություն Ստամբուլի Գոց-Շուկայում. 1949	7

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ. «Դեյր-էգ-Ջորի արքայալի օրագիրը»

Ներածություն	19
Շուրջկալ Ստամբուլի Գոց-Շուկայում. 1949	21
Տեղահանության առաջին քայլերը. 1915	26
Ստամբուլի ամուրիների արքայում. օգոստոս, 1915	31
Պատվող դերվիշների ճանապարհին. Կոնիա (Iconium)	40
Ոչ օսմանյան (օտարերկրացի) հայերի արքայում, օգոստոս, 1915 ...	46
Սարգսի տրտունջները	50
Հուլիսի շող	56
Ջենալ բեյը և դիարբեքիցի Մուհամեդը	63
Կոնիայից մեկնումը	66
Տարսուսում	73
Ադանա	75
Օսմանիե	76
«Որտեղ ես ինքս ինձ քաղում եմ մեռածների հետ»	82
Որտեղ Սարգիսն զգում է, որ մեռնում է	93
Որտեղ Սարգիսը բեռնակիր է դառնում	95
Դեյր-էգ-Ջորի առեղծվածը	96
Եփրատ գետը (Ֆլորատ — Ալ-Ֆուրատ)	98
Երեք արաբ ձիավորների հարձակումը	101

Ռաքքայում (Raqqa)	103
Գյուլի գողերը	104
Դեյր-էգ-Ջոր ժամանումը	106
Հաց և ոջիլներ	109
Որտեղ Սարգիսը դառնում է ապուրի շրջիկ վաճառող	111
Նոր հույս	112
Բարեկամի մահը	114

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ. «Նոթեր 1915 թվի օգոստոսին սկսված իմ արքայի (շարունակություն)»

Ուր ամիս Դեյր-էգ-Ջորում: Անորոշություն ու տագնապ	121
Արտասովոր հանդիպում	124
Երա՞զ, թե՞ իրականություն	125
Վերադարձ	129
Ահա վերջապես վերադարձը	130
Հալեպ ժամանումը	131
Ադանա ժամանումը	133
1917-1918: Ներկալման տարիները	135
Վերադարձ Կոնիա	137
Ներկալման առաջին վայրը. Պոլսը	138
Ներկալման երկրորդ վայրը. Սեյդիշեհիր	140
Ներկալման երրորդ վայրը. Բուրդուր	142
Սուրբ Ծնունդ և 1918 թվի Նոր տարի	145
Խաղաղություն Ռուսաստանի հետ: Բրեստ-Լիտվսկի երկրորդ պայմանագիրը 3 մարտի, 1918.	147
Հյուրանոցից հեռանալու պատմությունը	150
Որտեղ Սարգիսը վաճառական է դառնում	152
1918 թվի հոկտեմբերի 22-ի պաշտոնական ազատագրությունը ...	153
Վերջապես Ստամբուլ-Կոստանդնուպոլիս-Պոլիս	156
Ստամբուլի դատավարությունը (1919)՝ Նյուրնբերգյանին (1945) նախորդողը	163
Լիակատար գործազրկություն	181
Նոր զգեստապահարանի համար հագուստեղենի ծախսեր	186
Նշանադրություն. Իսկուհի	187

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Հարգելի՛ ընթերցողներ	211
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	304

Ն ու ր ար Մ ա կ ար ո Ֆ

Դեյր-էգ-Ջորի արտոյալը

Օսմանյան հայերի 1915-ի արտորը

Հրատարակչության գլխ. տնօրեն՝	Սուկրատ Մկրտչյան
Տնօրեն՝	Մաշա Մնացականյան
Նկարիչ և գեղ. խմբագիր՝	Արա Բաղդասարյան
Համակարգչային ծնավորումը՝	Գրիգոր Հարությունյանի
Վերստուգող սրբագրիչ՝	Նվարդ Փարսադանյան
Սրբագրիչ՝	Սերժ Մելքունյան
Համակարգչային շարվածքը՝	Փառաճանճ Պետրոսյանի

« Զ ա ն գ ա կ - 9 7 » հրատարակչություն
375010, Երևան, Վարդանանց փակուղի 8, հեռ. 54-89-32, 54-05-17
E-mail: zangak@arminco.com.

Տպագրված է «Զանգակ-97» հրատարակչության տպարանում:

9(47.925)
շբ 18

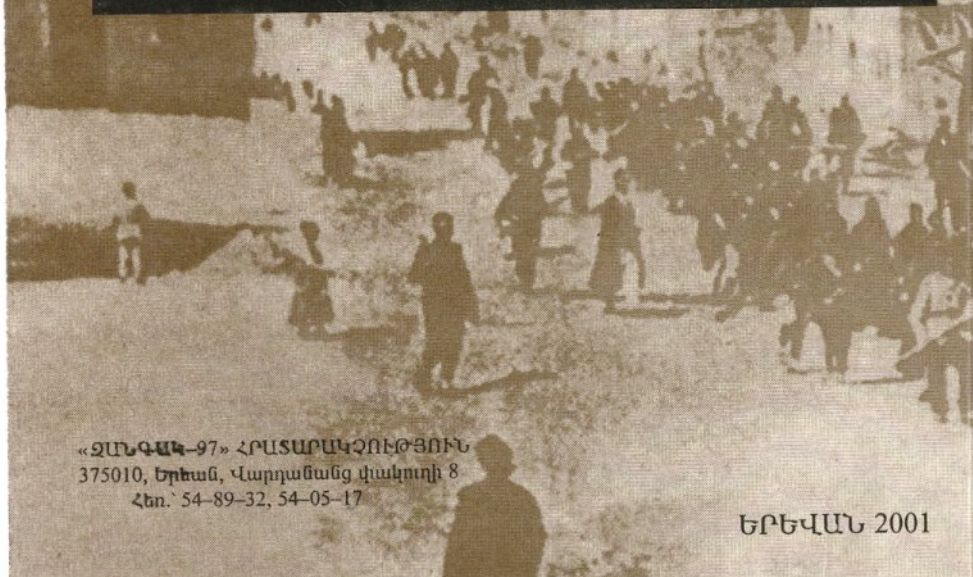
Դեյր-էգ-Չորի արքայալը իրական
ունեցել: Նրա անունն էր Սարգիս, որը
1896-ին Ախալքալաքում (Կովկաս,
սպանվեց Ստամբուլի շուկայում 1915-1918 թթ. վերապ-

րեց Թուրքիայում տեղի ունեցած հայերի մեծ տե-
ղահանությունը: Տեղահանությունը կրում էր
ռազմաքաղաքական բնույթ, բայց կատարվածի
ծավալը այնպիսին էր, որ այն դարձավ մարդու
քյան դեմ կատարած ոճրագործություն, որն զոհ
գնացին ավելի քան 1,5 մլն հայեր: Սարգիսը, հա-
վանաբար, միակն է կենդանի մնացածներից, որը
տեսածի և վերապրածի վկայությունները հաղորդել է

մեզ իր՝ արքայի չորս երկարուձիգ տարիները օրեցօր արտացոլող
օրագրի միջոցով: Այդ օրագիրը իրենից ներկայացնում է արժեքա-
վոր ու հավաստի մի եզակի վավերագիր ավելի քան 80 տարի
առաջ ամբողջ հայ ժողովրդի կրած տանջանքների մասին:

Նուրար Մակարովի **Դեյր-էգ-Չորի արքայալի** որդին է: Նա է ֆրանսերեն
բարձրագույն իր հոր գտնված օրագիրը և իրապարակել ամփոփ զորով ավելաց-
նելով անհրաժեշտ տեղեկագրեր, մեկնաբանություններ և լուսանկարներ: Դա
անկողմնակալ և կենդանի մի պատում է Միջին Արևելքի նշված հատվածի
բարոյ, հուզիչ և քիչ հայտնի պատմական միջադեպերի մասին: Որոշ դեպքեր
արտացոլում են նաև մեր օրերի հիմնահարցերը (Լեռնային Ղարաբաղ,
Քուրդիստան...), որոնք վտանգավոր ձևեր են ընդունում:

«ՁԱՆԳԱԿ-97» ՀՐԱՏԱՐԱՆԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
375010, Երևան, Վարդանանց փակուղի 8
Հեռ.՝ 54-89-32, 54-05-17

ԵՐԵՎԱՆ 2001